

TURKISH JOURNAL OF WAR STUDIES

TÜRK SAVAŞ ÇALIŞMALARI DERGİSİ

Türk Savaş Çalışmaları Dergisi 6, no. 2 (2025)
Yayıncı Mesut UYAR | e-ISSN: 2717-7432

TURKISH JOURNAL OF WAR STUDIES

TÜRK SAVAŞ ÇALIŞMALARI
DERGİSİ

TÜRK SAVAŞ ÇALIŞMALARI DERGİSİ

TURKISH JOURNAL OF WAR STUDIES

Cilt/Volume: 6 • Sayı/Number: 2 • Ekim/ October 2025

E-ISSN: 2717-7432

Türk Savaş Çalışmaları Dergisi uluslararası ve hakemli bir dergidir. Yayımlanan makalelerin sorumluluğu yazarına/yazarlarına aittir.

Turkish Journal of War Studies is a peer-reviewed and international journal. Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Yayın Sahibi/Owner

Mesut UYAR

Yönetim Yeri/Head Office

Antalya Bilim Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dekanlığı

Antalya Bilim University School of Business and Social Sciences

Yayın Türü/Type of Publication

Yaygın Süreli Yayın/International Periodical

Yayın Dili/Language

Türkçe ve İngilizce /Turkish and English

Yayın Periyodu/Publishing Period

Altı ayda bir Nisan ve Ekim aylarında yayımlanır/Biannual (April & October)

Yayın Kurulu/Editorial Management

Baş Editör/Editor-in-Chief

Mesut UYAR, Antalya Bilim Üniversitesi, Antalya

Yardımcı Editörler/Associate Editors

Emrah ÖZDEMİR, Milli Savunma Üniversitesi, KHO, Ankara, Türkiye

Mehmet Fatih BAŞ, Milli Savunma Üniversitesi, KHO, Ankara, Türkiye

Ömer Furkan DEMİRCİ, Milli Savunma Üniversitesi, KHO, Ankara, Türkiye

Hakan Kerim ÇİVİ, Milli Savunma Üniversitesi, KHO, Ankara, Türkiye

Dil Editörü/Language Editor

Bilge FİLİZ, Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Yayın ve Danışma Kurulu/Editorial Board

Sir Hew STRACHAN, University of St. Andrews, Scotland, U.K.

A. Kadir VAROĞLU, Başkent Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Serhat GÜVENÇ, Kadir Has Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Ahmet ÖZCAN, Milli Savunma Üniversitesi, KHO, Ankara, Türkiye

Gültekin YILDIZ, Milli Savunma Üniversitesi, KHO, Ankara, Türkiye

Fatih YEŞİL, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Edward J. ERICKSON, (Ret.) Marine Corps Command & Staff College Virginia, USA

İletişim/Correspondence

Doç. Dr. Emrah ÖZDEMİR

Milli Savunma Üniversitesi, KHO Dekanlığı, Uluslararası İlişkiler Bölümü
Ankara, Türkiye

Telefon: +90 (312) 411 11 18 (Santral)

Web: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/tws>

Elektronik posta: cozdemir2002@gmail.com

İçindekiler/ Table of Contents

Düşünce Yazısı/Opinion Piece

- An Unforced Error: The Untold Story of the Suleymaniyyah Hood Incident** 109-131
Zorunlu Olmayan Bir Hata: Süleymaniye Çuval Hadisesinin Anlatılmamış Hikayesi
Edward J. ERICKSON
-

Araştırma/Research

- Askeri Cesaretin Evrimi** 132-152
The Evolution of Military Courage
İbrahim Sani MERT
-
- Askeri Örgütlerde Hibrit Liderlik: Türk Silahlı Kuvvetleri Örneği** 153-170
Hybrid Leadership: A New Generation Leadership Approach in Military Organizations
Eren ODABAŞI
-
- Muharip Bir Kalem: Mareşal Fevzi Çakmak'ın Askerî Tarihçiliği** 171-187
A Combatant Pen: Marshal Fevzi Çakmak's Military Historiography
Dindar NEGİŞ
-
- Biz Cümle Kırılmaya Muhtâcız Ki Siz Kal'aya Mâlik Olasız: Budin Kuşatması (1684)** 188-221
We Must All Die for You to Have the Fortress: The Siege of Buda (1684)
Emirhan ÖZÇELİK
-
- Zengezur Koridoru'nun Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin Enerji Güvenliği ve Bölgesel Çatışma Dinamiklerine Etkisi** 222-251
The Impact of the Zangezur Corridor on the Energy Security and Regional Conflict Dynamics of the Central Asian Turkic Republics
Erkan ÖZDEMİR

An Unforced Error: The Untold Story of the Suleymaniya Hood Incident

Zorunlu Olmayan Bir Hata: Süleymaniye Çuval Hadisesinin Anlatılmamış Hikayesi

<https://doi.org/10.52792/tws.1706102>

Edward J. ERICKSON¹

Düşünce Yazısı/Opinion Piece

¹ The Department of War Studies at the Marine Corps University – (ret.) Professor

ORCID: 0000-0002-9975-5790

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Edward J. ERICKSON

E-posta/E-mail:

ederickson100@gmail.com

Geliş tarihi/Received:

25 Mayıs 2025

Revizyon talebi/Revision Requested:

16 Haziran 2025

Son revizyon /Last revision:

21 Haziran 2025

Kabul tarihi/Accepted:

21 Haziran 2025

Atıf/Citation:

Erickson, Edward J. “An Unforced Error: The Untold Story of the Suleymaniya Hood Incident.” *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi* 6, no. 2 (2025): 109-131.

Çeviri/Translation:

Arş.Gör. Dr. Ramazan Atıl
KARABEY

Özet

Özet Yirmi birinci yüzyılda Türk - Amerikan ilişkilerine en fazla zarar veren olaylardan biri, 4 Temmuz 2003 tarihinde yaşanan ve Türkiye’de yaygın olarak “Çuval Hadisesi” olarak anılan Süleymaniye Çuval Hadisesi idi. Ancak o gün yaşananlar, Amerikan savaş tarihi içerisinde dikkat çekici bir biçimde yer almamaktadır. Dönemin ABD Savunma Bakanı Donald Rumsfeld tarafından yapılan bir açıklamaya göre, Türk askerlerinin gözaltına alınması kararı “zaman açısından hassas ve güvenilir istihbarat” temelinde ani olarak alınmıştır. Gerçekte ise durum bundan çok uzaktır ve olayın tüm ayrıntıları hiçbir zaman gün yüzüne çıkmamıştır. O gün aslında yaşanan, Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) lideri Celal Talabani tarafından Türkleri küçük düşürmek ve Türkiye’nin Kuzey Irak’taki etkisini zayıflatmak amacıyla kasten organize edilmiş bir “tuzak operasyonu”ydü. 173. Hava Tümeni Komutanı Albay William C. Mayville Jr., bu planlamayı desteklemiş ve sürece aktif olarak katılmış; 4. Piyade Tümeni Komutanı Tümgeneral Raymond T. Odierno ise Amerikan katılımına onay vermiştir. Bu metin, önenebilir bir çatışmaya yol açan ve sonrasında kontrolden çıkarak bugüne kadar Türk Amerikan stratejik ortaklığını zedelemeye devam eden kararların birinci elden anlatımıdır.

Anahtar Kelimeler: *Süleymaniye Çuval Hadisesi, Irak’ı Özgürleştirme Harekâtı, Türk Amerikan İlişkileri, Raymond T. Odierno.*

Abstract

One of the most significant events damaging Turkish - American relations in the 21st century was the “Sulaymaniya Hood Incident” of July 4, 2003, which is widely recalled in Turkey today as the “Hood Incident” (Çuval Hadisesi). However, what happened that day is conspicuously absent from American histories of the war. According to a contemporary apologia from then-Secretary of Defence Donald Rumsfeld, the decision to apprehend the Turkish soldiers was made suddenly “in view of time-sensitive and credible intelligence.” In fact, nothing could be farther from the truth, and the full story of the incident has never been revealed. What actually happened that day was a deliberate “sting operation” organized by Jelal Talabani, the leader of the Patriotic Union of Kurdistan (PUK), designed to embarrass the Turks and weaken their influence in northern Iraq. Colonel William C. Mayville Jr, commander of the 173rd Airborne Brigade supported and participated in the planning and Major General Raymond T. Odierno, commanding general of the 4th Infantry Division, approved American participation. This is a first-person account of the decisions that led to an avoidable confrontation that escalated out of control which continues to afflict the Turkish - American strategic partnership today.

Key Words: *Sulaymaniya Hood Incident, Operation Iraqi Freedom, Turkish-American Relations, Raymond T. Odierno.*

GİRİŞ

Eylül 2024'te Türkiye'nin İzmir şehrinde kıyı iznine çıkmış olan iki ABD deniz piyadesi saldırıya uğradı ve başlarına çuval geçirildi.¹ On yıl önce, Kasım 2014'te, ABD'li üç donanma mensubu da İstanbul'da benzer bir saldırıya uğramıştı.² Bu durum Amerikalıları şaşırtabilir ancak, bu olaylar bir Türk'ü şaşırtmayacaktır. Bu olaylar, 2003 yılında Irak'ta gerçekleşen, Amerika'nın Türk-Amerikan ilişkilerinde imza attığı zorunlu olmayan hatanın mirasının devam ettiğini göstermektedir.

21. yüzyılda Türk-Amerikan ilişkilerini zedeleyen en önemli olaylardan biri, 4 Temmuz 2003 tarihinde gerçekleşen, bugün Türkiye'de yaygın olarak "Çuval Hadisesi" (*Hood Accident*) olarak anılan "Süleymaniye Çuval Hadisesi"dir.³ Bununla birlikte, o gün olanlar söz konusu savaşa ilişkin mevcut literatürde bariz bir şekilde eksiktir.⁴ [Olaya ilişkin] eksik bir açıklama, Joel D. Rayburn ve Frank K. Sobchak'ın baskını acil bir gereklilik olarak sunan *The U.S. Army in the Iraq War - Volume 1: Invasion-Insurgency-Civil War, 2003-2006* yapıtında karşımıza çıkar. Olayın sonuçları bile tarihsel kayıtlarda kaybolmuştur.⁵ Rayburn ve

INTRODUCTION

In September 2024 two United States Marines, on shore leave in Izmir, Turkey were assaulted and hoods (head bags) forced over their heads.¹ Ten years earlier, in November 2014, three United States Navy sailors were similarly assaulted in Istanbul.² This might puzzle Americans, but these incidents would not puzzle a Turk. These events demonstrate the continuing legacy of America's unforced error in Turkish - American relations that occurred in Iraq in 2003.

One of the most significant events damaging Turkish-American relations in the 21st century was the "Sulaymaniyah Hood Incident" of July 4, 2003, which is widely recalled in Turkey today as the "Hood Incident" (Çuval Hadisesi).³ However, what happened that day is conspicuously absent from the extant literature of the war.⁴ An incomplete account appears in Joel D. Rayburn and Frank K. Sobchak's *The U.S. Army in the Iraq War – Volume 1: Invasion – Insurgency – Civil War, 2003-2006*, which presents the raid as immediately necessary.⁵ Even the consequences of the incident are lost in the

¹ Murat Yetkin, "Sack action against US soldiers in Izmir: Is it anti-imperialism or what?", "The Yetkin Report, September 3, 2024. <https://yetkinreport.com/2024/09/03/izmirde-abd-askerine-cuval-eylemi-anti-empervyalizm-mi-degilde-ne/>. Ayrıca bkz. https://www.nbcnews.com/news/us-news/two-marines-are-safe-assault-turkey-officials-say-rcna169260?utm_source=sailthru&utm_medium=email&utm_campaign=mil-ebb

² Jacob Poushter, "The Turkish people don't look favorably upon the U.S., or any other country, really," The Pew Research Center, October 31, 2014.

³ Süleymaniye Çuval Hadisesi Amerika'da kimi zaman *Headbag Incident* olarak anılmaktadır. Bkz. Ali Uygur Aydogdu, "The Sack Incident: A Crisis in Turkish-American Relations and Its Strategic Consequences," The Center for Intelligence and Security Research (IGAM), Ankara, Turkey, December 9, 2024.

⁴ Örneğin bkz. Robert O. Babcock, *Operation Iraqi Freedom I: A Year in the Sunni Triangle, The History of the 4th Infantry Division and task Force Ironhorse in Iraq, April 2003 to April 2004*, (Tuscaloosa, AL: St. John's Press, 2005); Kevin C.M. Benson, *Expectation of Valor, Planning for the Iraqi War*, (Havertown, PA: Casement Publishers, 2024); James A. Baker III, Lee H. Hamilton et.al., *The Iraq Study Group Report*, (New York: Vintage Books, 2006 reprint of the GPO publication); Peter W. Connors, *The US Army in Kirkuk: Governance Operations along the Fault Lines of Iraqi Society, 2003-2009*, (Fort Leavenworth, KS: CSI Press, 2011); Gregory Fontenot, EJ Degan, David Tohn, *On Point: The United States Army in Operation Iraqi Freedom*, (Fort Leavenworth, KS: CSI Press, 2004); John J. McGrath (ed.), *Between the Rivers, Combat Action in Iraq, 2003-2005*, (Fort Leavenworth, KS: CSI Press, 2013); Harry D. Tunnell IV, *Red Devils, Tactical Perspectives from Iraq*, (Fort Leavenworth, KS: CSI Press, undated).

⁵ Joel D. Rayburn COL and Frank K. Sobchak COL, *The U.S. Army in the Iraq War – Volume 1: Invasion – Insurgency –*

Sobchak'a göre, "Bu fiyasko kanıtları ortaya çıkarıp tutarsızlıkları bertaraf eden bir Türk-Amerikan müşterek araştırma ekibi tarafından çözülmüştür."⁶ Ne var ki yazarlar bu sonuçtan bahseden yalnızca iki gazete haberine atıfta bulunmuşlardır, eldeki kayıtlarda ise bu sonucu destekleyecek hiçbir şey bulunmamaktadır.⁷

Amerika Birleşik Devletleri hükümeti tarafından kolayca unutulmuş Süleymaniye Çuval Hadisesi bugün Amerika'da neredeyse hiç hatırlanmıyor. Ne yazık ki bu olay, Türk halkının zihninde yer edip büyümeye devam ediyor.⁸ Ağır silahlı Amerikan askerlerinin eşlik ettiği, başları hacimli çuvalarla örtülmüş, ellerine plastik kelepçeler takılmış Türk özel kuvvetler askerlerinin utanç verici ikonik görüntüleri Türk gazetelerinde düzenli olarak yeniden karşımıza çıkıyor. Olay hemen diplomatik düzeye ve başkanlık seviyesine yükselmiş; fakat sonunda Amerikalılar tarafından Türklerin uzlaşmazlığına ve Irak'ın içişlerine rahatsız edici şekilde karışmasına bağlanmıştı.

Dönemin Savunma Bakanı Donald Rumsfeld'in yakın geçmişteki bir savunusuna göre Türk askerlerinin tutuklanma kararı "zamana duyarlı ve güvenilir istihbarat bilgileri ışığında" aniden alınmıştı.⁹ Aslına bakılacak olursa hiçbir şey gerçeklerden bu denli uzak olamazdı; olayın tam öyküsü ise hiçbir zaman ortaya çıkmadı. O gün gerçekte olan, Kürdistan Yurtseverler Birliği'nin (KYB) lideri olan Celal Talabani tarafından, Türkleri zor durumda

historical record. According to Rayburn and Sobchak, "The debacle was eventually resolved by a joint Turkey-U.S. fact-finding team, which laid out the evidence and rectified discrepancies."⁶ However, they only cite two newspaper articles to this effect and there is nothing in the available record to support that.⁷

Conveniently forgotten by the United States government the Sulaymaniya Hood Incident is scarcely remembered in America today. Unfortunately, the incident continues to linger and fester in the Turkish public's consciousness.⁸ Embarrassing iconic images of zip-tied Turkish special forces soldiers, with their heads covered by bagged hoods and escorted by heavily armed American soldiers, reappear periodically in Turkish newspapers. The incident immediately rose to diplomatic and presidential levels but, in the end, was chalked up by the Americans to Turkish intransigence and troublesome meddling in Iraqi internal affairs.

According to a contemporary apologia from then-Secretary of Defense Donald Rumsfeld, the decision to apprehend the Turkish soldiers was made suddenly "in view of time-sensitive and credible intelligence."⁹ In fact, nothing could be farther from the truth, and the full story of the incident has never been revealed. What actually happened that day was a premeditated deliberate "sting operation" organized by Jelal Talabani, the leader of the Patriotic Union of Kurdistan (PUK), designed

Civil War, 2003-2006, (US Army War College Press, 2019), 158-159. Bu kitap baskına ilişkin olarak Amerikalılar tarafından verilmiş en iyi özeti içeriyor olsa da Amerikalılar tarafından hazırlanan ileri düzey plana ya da Celal Talabani'nin niyetine ilişkin ayrıntılar sunmaz.

⁶ Ibid, 159.

⁷ U.S. Army Heritage and Education Center (USAHEC) [Birleşik Devletler Kara Kuvvetleri Askerî Tarih ve Eğitim Merkezi] dijital arşivlerinin yanı sıra Dış İşleri Bakanlığı'nın veri tabanında bulunan harekât kayıtlarına ilişkin yapılan kapsamlı araştırma Süleymaniye Çuval Hadisesi'ne ilişkin herhangi bir kayıt ortaya çıkaramamıştır.

⁸ Henri J. Barkey, *Turkey and Iraq: The Perils (and Prospects) of Proximity*, (Washington, DC: U.S. Institute of Peace, July 2005), 10.

⁹ Bkz. <http://www.hurriyetdailynews.com/default.aspx?pageid=438&n=abundance-of-rumsfeld-letters-in-turkish-press-2003-07-20>.

bırakıp onların Irak'ın kuzeyindeki etkilerini zayıflatmak amacıyla tasarlanmış, önceden planlanmış, kasıtlı olarak düzenlenen bir "tuzak operasyonu" idi. 173. Hava İndirme Tugayı Komutanı Albay William C. "Bill" Mayville Jr. plana destek verip katılmış, 4. Piyade Tümeni Komutanı Tümgeneral Raymond T. Odierno ise Amerikalıların bu plana katılımını onaylamıştı. Okumakta olduğunuz çalışma, kontrolden çıkan, bugün de Türk-Amerikan stratejik ortaklığını etkilemeye devam eden, kaçınılmaz bir çatışmaya yol açan kararların birinci ağızdan anlatımıdır.

GENERAL ODIERNO VE BEN

2003 yılında Irak işgali sırasında Tümgeneral Raymond T. "Ray" Odierno'nun siyasi danışmanı olarak görev yaptım. Teşrik-i mesaimiz binbaşı rütbesinde bulunduğumuz, Ray'ın İcra Subayı, benimse 3. Zırhlı Tümen'de yer alan bir topçu taburunda Harekât Subayı olarak görev yaptığım 1990 yılına kadar uzanıyor. Birinci Körfez Savaşı'ndan döndüğümüzde Ray 42. Sahra Topçu Tugayı'nın İcra Subayı, bense tugayın Harekât Subayı olarak atandık. Bu esnada çok iyi arkadaş olduk. Ben, 1997 yılında Türkiye Dış Bölge Subayı (48G) olarak yarbay rütbesiyle emekli oldum. Emekli olduktan sonra Türk askerî tarihi konusunda uzman bir tarihçi oldum; Türk Silahlı Kuvvetleri Genelkurmay Başkanlığı'ndaki (TSK GNKUR) üst düzey yöneticilerle son derece güçlü bağlar kurdum.

Ray tümen komutanlığına kadar yükseldi ve sonunda ABD Orudusu'nun 38. Genelkurmay Başkanı oldu.

2003 kışında Tümgeneral Ray Odierno'nun 4. Piyade Tümeni'nin Irak'ın beklenen işgali için Türkiye üzerinden konuşlandırılacağı pek çok kaynakta yer almaktaydı. 2003 Şubat'ının başlarında Türkiye'nin Ankara şehrindeydim; gerek muvazzaf gerek emekli Türk generallerle

to embarrass the Turks and weaken their influence in northern Iraq. Colonel William C. "Bill" Mayville Jr, commander of the 173rd Airborne Brigade supported and participated in the plan and Major General Raymond T. Odierno, commanding general of the 4th Infantry Division, approved American participation. This is a first-person account of the decisions that led to an avoidable confrontation that escalated out of control, and which continues to afflict the Turkish - American strategic partnership today.

GENERAL ODIERNO AND ME

I served as Major General Raymond T. "Ray" Odierno's Political Advisor during the invasion and occupation of Iraq in 2003. Our service together went back to 1990 as majors when Ray served as the Executive Officer (XO) and I as the Operations Officer (S3) of an artillery battalion in the 3rd Armored Division. When we returned from the First Gulf War, Ray became the XO of the 42nd Field Artillery Brigade and I became the brigade S3. We became good friends along the way. I retired a lieutenant colonel in 1997 as a Turkish Foreign Area Officer (48G). In retirement, I became a historian specializing in Turkish military history and I maintained exceptionally strong connections with the senior leadership in the Turkish General Staff (TGS).

Ray went on to division command and, ultimately, became the United States Army's 38th chief of staff.

It was widely reported in the winter of 2003 that Major General Ray Odierno's 4th Infantry Division would deploy through Turkey for the expected invasion of Iraq. In early February 2003, I was in Ankara, Turkey and I talked informally with serving and retired Turkish generals about this. To a man, they

gayriresmî olarak bu konuda görüştüm. Hepsi birden sözü dolandırmadan Türkiye'nin bunun olmasına asla izin vermeyeceğini söylediler. Sonrasında Amerikan Büyükelçiliği'ndeki Savunma Ataşeliği ile [temasa geçerek] kıdemli ateşle bir makam ziyareti ayarladım. Savunma Ateşesi daha önce Türkiye'de hiç görev yapmamış olmakla kalmayıp Avrupa'ya tek bir kez bile yolu düşmemiş bir ABD Hava Kuvvetleri albayıydı. Elbette Türkçe bilmiyordu. Türk Genelkurmayı'ndaki irtibatlarımın bana Türklerin, Amerikan işgalinin Türkiye'den başlamasına izin vermeyeceklerini söylediklerini bildirdim. Savunma Ateşesi'nin bana bakıp, "Teklifimizi 13 milyar dolara çıkardık, yakında pes edecekler"¹⁰ dediği ânı asla unutamam. Beni şaşırtan yalnızca Savunma Ateşesi'nin değil, Büyükelçilik personelinin de Türkiye'nin rızasının Amerikan dolarlarıyla satın alınabileceğine inanmasıydı.

Emekli olduktan sonra da Ray ile olan irtibatımı sürdürdüm; ABD'ye döndüğümde Ray'i arayıp Ankara'daki gözlemlerimi ona anlattım. Ray bilgilendirilmişti, Büyükelçilik'in değerlendirmesine katılıyordu, bu nedenle bana bunun olmuş bitmiş bir anlaşma olduğunu söyledi. Ancak, 2003 Şubat'ının sonlarında Ray bana ulaşarak Türkiye'de halihazırda lojistik altyapıyı hazırlamakta olan 1. Piyade Tümeni'nin görev gücü için işlerin iyi gitmediğini, kendisine bağlı olan ve İncirlik Hava Üssü'nde bulunan 4. Tümen öncü grubunun Türklerle sorun yaşadığını anlattı. Türkiye'deki işleri yoluna koymada yardımcı olmam için kendisinin siyasi danışmanı olarak aktif göreve dönüp dönmeyeceğini sordu. [Teklifini] kabul ettim ve 9 Mart'ta Fort Hood'a katılış yaptım. Böylelikle beş yılın ardından orduya dönmüş oldum. Tümenin Personel

directly responded that Turkey would never allow this to happen. I then arranged with the Defense Attaché Office in the American Embassy for an office call with the senior attaché. The DAO was a US Air Force colonel, who had not only never served in Turkey but had never served even a single tour in Europe. Of course, he did not speak Turkish. I reported that my contacts in the TGS told me that the Turks would not allow an American invasion from Turkey under any circumstances. I will never forget the moment the DAO looked at me and said, "We're up to 13 billion dollars and they'll cave soon."¹⁰ To my consternation, not only the DAO, but the embassy staff believed that Turkey's compliance could be bought with American dollars.

I had remained in contact with Ray after my retirement, so when I returned to the states, I called Ray and told him what I had observed in Ankara. Ray had been briefed and concurred with the embassy's assessment, so he told me that it was a done deal. But, in late February 2003, Ray reached back to tell me that things were not going well for the 1st Infantry Division's task force already preparing the logistics infrastructure in Turkey and his own 4th Division advance party in Incirlik Air Base was having difficulty with the Turks. He asked me if I would return to active duty as his Political Advisor (POLAD) to help sort things out in Turkey. I agreed and I reported to Fort Hood on March 9th. So, after five years I was back in the army. The division G1 told me that I was first regular army officer recalled to active duty after 9/11. On March 13th, I was invited to a private dinner with Linda and Ray at their quarters. We argued about whether the Turks would change their minds and whether Saddam really did have WMDs. The next day,

¹⁰ Bu miktarı zihnimde kaldığı şekliyle aktardım, fakat 2003 Mart'ına gelindiğinde ABD'nin teklif ettiği miktar 25 milyar dolara yükselmişti. Bkz. Edward J. Erickson, "Turkey as regional hegemon—2014: Strategic implications for the United States," *Turkish Studies*, Vol. 5, No. 3, Autumn 2004, pp. 25–45, s. 39.

Şube Müdürü bana 11 Eylül'den sonra aktif göreve çağrılan ilk muvazzaf subay olduğumu söyledi. 13 Mart'ta Linda ve Ray'in konutunda özel bir akşam yemeğine davet edildim. Türklerin fikirlerini değiştirip değiştirmeyeceklerini ve Saddam'ın elinde gerçekten kitle imha silahlarına sahip olup olmadığını tartıştık. Ertesi gün Türkiye'ye doğru yola çıktım. Bir hafta sonra Türkler, Amerikalıların Irak'ın kuzeyini Türkiye üzerinden işgal etmesine izin vermeyecekleri konusunda Bush yönetimini bilgilendirdiler. Türkiye'den ayrılıp Kuveyt'te tümenime katıldım.

2003 YILINDA TÜRK-AMERİKAN ASKERİ İLİŞKİLERİ

1991 Körfez Savaşı ile 2003 yılı arasında değişen Türk-Amerikan Askerî ilişkilerinin, Türkiye'de giderek artan Amerikan karşıtı duyguları yerleşik duruma getirdiğini fark etmek önemlidir. Yirminci yüzyılın sonlarında Türk-Amerikan ilişkilerinin bozulması ve 2003 yılındaki mevcut duruma ilişkin literatür, diplomasiye, terörizme ve Türk kamuoyu üzerine odaklanmaktadır.¹¹ 1974 yılındaki Kıbrıs müdahalesine Amerikan desteğinin verilmemesi ve ardından gelen Amerikan silah ambargosu Türk-Amerikan askerî ilişkilerine ağır bir darbe vurmuştur; ancak, Amerika'nın attığı yanlış adımlar biriktikçe bu durum daha da kötüleşmiştir.

1991 Körfez Savaşı, Amerika'nın Huzuru Temin Harekâtı sırasında desteğini Iraklı Kürtlere vermesiyle kısmen iyileşmekte olan ilişkilere daha da zarar verdi.¹² Bu operasyonu II. Huzuru Temin Operasyonu izledi ve bu operasyon 31 Aralık 1996 tarihine kadar sürdü. Türkiye başlangıçta ABD'nin ve

I left for Turkey. A week later the Turks informed the Bush administration that they would not allow the Americans to invade northern Iraq from Turkey. I left Turkey and met my division in Kuwait.

TURKISH - AMERICAN MIL-TO-MIL RELATIONS IN 2003

It is important to recognize the changing Turkish - American Military-to-Military relationship (Mil to-Mil) between the 1991 Gulf War and 2003 increasingly positioned anti-American sentiment in Turkey. The literature about the deterioration of Turkish - American relations in the late twentieth century and the situation as it existed in 2003 focuses on diplomacy, terrorism, and Turkish public opinion.¹¹ The lack of American support for the 1974 Cyprus intervention and the subsequent American arms embargoes inflicted a punishing blow to Turkish - American Mil-to-Mil relations, but this worsened as American missteps accumulated.

The 1991 Gulf War further damaged the partially recovering relationship when America threw its support to protect the Iraqi Kurds in Operation Provide Comfort.¹² Operation Provide Comfort II followed and lasted until 31 December 1996. While Turkey initially favored the United States and NATO controlling the influx of Iraqi Kurdish refugees, over time the Turks became concerned about the militarization of the Iraqi Kurds and their connections with the Turkish Kurd insurgent group and terrorist organization called the Kurdistan Workers Party (PKK). The official American position today is that military support to the Iraqi Kurds was “indirect” (the Northern Watch No-Fly

¹¹ Örneğin bkz. Edward J. Erickson, “Turkey as regional hegemon—2014: Strategic implications for the United States,” *Turkish Studies*, Vol. 5, No. 3, Autumn 2004, pp.25–45, 39.

¹² Bu askerî harekate ilişkin en iyi tarih çalışması için bkz. Gordon W. Rudd, *Humanitarian Intervention, Assisting the Iraqi Kurds in Operation Provide Comfort, 1991*, (Washington, DC: Department of the Army, 2006).

NATO'nun Iraklı Kürt mülteci akışını denetlemesini desteklerken Türkler zamanla Iraklı Kürtlerin askerileştirilmesinden [militarizasyon] ve onların Türkiye'de bulunan Kürt ayrılıkçı grup ve terörist örgüt Kürdistan İşçi Partisi (PKK) ile olan bağlantılarından endişe duymaya başladılar. Amerika'nın bugünkü resmî tutumu, Iraklı Kürtlere sağlanan askerî desteğin "dolaylı" olduğu yönünde (Kuzeyden Keşif Uçuşa Yasak Bölgesi Iraklı Kürtlere küçük bir ordu kurmaları için zaman kazandırarak özerk bir Kürt devletinin yükselişini korumuştur). Ne var ki CIA ve Amerikan Özel Kuvvetleri'nin Iraklı Kürtlere silah ve askerî eğitim verdiği yönünde çözüme kavuşturulmamış bir spekülasyon mevcut.¹³

1992 yılında NATO'nun her yıl gerçekleştirilen Kararlılık Gösterisi Tatbikatı sırasında [Türk-Amerikan ilişkilerinde] bir başka talihsiz kopuş yaşandı. USS *Saratoga* gemisi, 1 Ekim günü Türk Donanması'na ait TCG *Muavenet* muhribini hedef alan iki adet canlı Sea Sparrow gemisavar füzesini yanlışlıkla ateşledi. Her iki füze de gemiye isabet ederek beş denizcinin ölümüne, yirmi iki denizcinin yaralanmasına yol açtı.¹⁴ *Muavenet* batmaktan kıl payı kurtuldu, 1993 yılında da hurdaya ayrıldı. Füzelelerin fırlatılmasından sorumlu olan Amerikan denizcilerinin hiçbirisi ceza almazken gözetimden sorumlu olan subaylar hafif idari cezalar aldılar.

14 Nisan 1994'te Amerikan Hava Kuvvetleri'ne ait F-15 savaş uçakları Kuzey Irak semalarında iki Amerikan Black Hawk helikopterini yanlışlıkla düşürerek aralarında üç Türk subayının (bir albay ve iki üsteğmen) da bulunduğu yirmi altı kişiyi öldürdü. Olaydan sorumlu olan Amerikan subayı askerî

Zone protected the rise of autonomous Kurdish state in Northern Iraq giving the Iraqi Kurds time to build a small army). However, there is unresolved speculation that the CIA and American Special Forces provided arms and military training to the Iraqi Kurds.¹³

During the annual NATO Exercise Display Determination in 1992 another unfortunate rupture of relations occurred. On October 1, the USS *Saratoga* unintentionally launched two live Sea Sparrow anti-ship missile targeting a Turkish Navy destroyer, the TCG *Muavenet*. Both missiles struck the ship, killing five sailors and wounding twenty-two.¹⁴ The *Muavenet* barely avoided sinking and was scrapped in 1993. The American sailors responsible for launching the missiles were never punished while the officers responsible for oversight received light administrative punishment.

On April 14, 1994, United States Air Force F-15 fighters mistakenly shot down two American Black Hawk helicopters over Northern Iraq, killing twenty-six including three Turkish officers (a colonel and two first lieutenants). The American officer responsible was courts-martialed but essentially acquitted.¹⁵ While none of these incidents were the result of deliberate American policies or actions, when viewed through the lens of Turkish public opinion, the American military appeared predisposed toward the careless disregard for its Turkish counterpart.

SULAYMANIYAH - THE PREQUEL

By mid-April 2003, the 4th Division occupied the Sunni Triangle from Tikrit south to Balad and Baqubah, and east beyond Kirkuk to the

¹³ Örneğin bkz. Bryan R. Gibson, "The Secret Origins of the U.S.-Kurdish Relationship Explain Today's Disaster," The Kurdish Institute of Paris, October 14, 2019 and Andrew L. Mick Mulroy, Kenneth Tovo, "Irregular Warfare: A Case Study in CIA and US Army Special Forces Operations in Northern Iraq, 2002-03," Middle East Institute, August 12, 2021.

¹⁴ 23 Ekim 1992 tarihli Tahkikat Heyeti Raporu (Tasnif Dışı), Birleşik Devletler Atlantik Filosu, 18 Kasım 1992.

mahkemede yargılandı ancak, esastan beraat etti.¹⁵ Bu olayların hiçbirisi tasarlanmış Amerikan politikalarının ya da eylemlerinin sonucu olmasa da Türk kamuoyunun gözünden bakıldığında Amerikan ordusunun Türk mevkidaşına karşı umursamaz bir tavır sergilemeye meyilli olduğu görülüyordu.

SÜLEYMANİYE – OLAYIN ÖNCESİ

2003 Nisan ayı ortalarına doğru 4. Tümen Tikrit'ten güneye doğru Balad ve Bakuba'ya, doğuda ise Kerkük'ün ötesine geçip İran sınırına kadar uzanan Sünni Üçgeni'ni işgal etti. Komutayı merkezileştirmek adına, V. Kolordu Kerkük'teki bağımsız 173. Hava İndirme Tugayı'nın komutasını Odierno'ya atadı. Tugay ile tugayın genç ve karizmatik komutanı Albay Bill Mayville Kerkük'e girmiş, ardından Iraklı Kürtlerle yakın bir şekilde çalışmıştı.

Resim 1. Tümgeneral Raymond T. Odierno (solda), Yarbay Ed Erickson, Siyasi Danışman (arkada), Albay William Mayville, 173. Hava İndirme Tugayı Komutanı (önde), Kerkük,

Iranian border. To centralize command, the V Corps assigned the independent 173rd Airborne Brigade in Kirkuk to Major General Odierno. The brigade and its youthful and charismatic commander, Colonel Bill Mayville, had jumped into Kirkuk and worked closely with the Iraqi Kurds thereafter.

(Figure 1. Major General Raymond T. Odierno (left), Lieutenant Colonel Ed Erickson, Political Advisor (background), Colonel William Mayville, CO, 173rd Airborne Brigade (foreground) in Kirkuk, Iraq, May 2003. Author's collection.)

General Odierno visited both his soldiers and local Iraqi leaders on a nearly daily basis. As his POLAD, I was a part of his personal command group and when he visited the Iraqis, he always brought me along. On April 24th, because Mosul had a significant Turkmen population, I was seconded to the 101st Airborne Division to assist Major General David Petraeus with the first local provincial elections in Iraq, which were so successful they became the model for the remainder of the provinces. I returned to the 4th Division on May 9th, accompanying

¹⁵ Operation Provide Comfort, Review of U.S. Air Force Investigation of Black Hawk Fratricide Incident, (Washington, DC: Government Accounting Office, November 1997).

Irak, Mayıs 2023. Yazarın koleksiyonundan.

General Odierno neredeyse her gün askerlerini ve Iraklı yerel liderleri ziyaret ediyordu. Odierno'nun siyasi danışmanı olarak kendisinin kişisel komuta grubunun bir parçasıydım, ne zaman Iraklıları ziyaret etse beni de her zaman yanında götürürdü. Musul'da önemli bir Türkmen nüfusu bulunduğundan 24 Nisan tarihinde Irak'ta gerçekleşecek olan ilk yerel seçimlerde Tümgeneral David Petraeus'a yardımcı olmak için 101. Hava İndirme Tümeni'ne atandım; seçimler o kadar başarılı oldu ki diğer iller için de örnek oluşturdu. 9 Mayıs'ta 4. Tümen'e geri döndüm; ertesi gün yerel seçimlere yardımcı olarak bir hafta geçireceğim Kerkük'e giderken Odierno'ya eşlik ettim. Sonraki birkaç hafta Tikrit, Kerkük ve Bakuba'daki önemli Iraklılarla toplantılar gerçekleştirdik; Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) lideri Mesut Barzani'yle Erbil'de, Kürdistan Yurtseverler Birliği lideri Celal Talabani'yle ise Süleymaniye'de birçok kez bir araya geldik. Kişisel günlüklerim Odierno'nun Iraklılarla ve Iraklı Kürtlerle gerçekleştirdiği günlük konuşmaların kayıtlarıyla dolu.¹⁶

On yıllık dostluğumuz nedeniyle Odierno düşüncelerimi kendisine iletmem konusunda beni yüreklendirmekten asla çekinmezdi. Gelgelelim önemli konularda birçok kez ayrıştık. Söz konusu anlaşmazlıklardan biri, Iraklı Türkmenlerin rolü ve Türk ordusunun onlara Kuzey Irak'ta verdikleri destekle ilgiliydi.¹⁷ Benim görüşüme göre Odierno tümenin geniş ölçekli konvansiyonel taarruz operasyonlarında neler yapabileceğini gösterme fırsatından mahrum bırakılmasından Türkleri sorumlu tutuyordu. Kendisi açıktan bir Türk karşıtı olmasa da Iraklı

Odierno to Kirkuk the next day, where I spent a week assisting with the provincial elections in Kirkuk. Over the next few weeks, we had meetings with key Iraqis in Tikrit, Kirkuk, and Baqubah, we met multiple times with Kurdistan Democratic Party (KDP) leader Masoud Barzani in Irbil and Patriotic Union of Kurdistan (PUK) leader Jelal Talabani in Sulaymaniyah. My personal journals are full of daily records of conversations Odierno had with the Iraqis and the Iraqi Kurds.¹⁶

Because of our ten-year friendship Odierno never hesitated to encourage me to speak my mind to him. But we differed many times on key issues. One of these disagreements involved the role of the Iraqi Turkmen and their support by the Turkish Army in northern Iraq.¹⁷ In my view, Odierno held the Turks accountable for his division being denied an opportunity to show what it could do in large-scale conventional offensive operations. While he was not overtly anti-Turk, he was inclined to weigh the Iraqi Kurds interests more heavily than those of the minority Turkmen. Odierno certainly distrusted the Turks. This was a result of three circumstances, Turkey's refusal to allow the 4th Division's northern invasion, the obvious normalcy and rule of law in the autonomous Kurdish regions compared to the Sunni Triangle, and the enthusiasm of Colonel Mayville for advancing Kurdish interests.

SULAYMANIYAH – FINDING OUT ABOUT “THE STING”

Jelal Talabani invited Odierno to visit Sulaymaniyah on June 27, 2003. It was our second trip there and Talabani also invited Colonel Mayville to come along. On the UH-

¹⁶ Metnin geri kalan kısmında olayla eş zamanlı olarak tutmuş olduğum günlük kayıtlara “Erickson POLAD NOTES” olarak atıfta bulunacağım ve peşine tarih ekleyeceğim.

¹⁷ Daha ayrıntılı bir yorum için bkz. Frederic Lorenz and Edward J. Erickson, *Strategic Water; Iraq and Security Planning in the Euphrates-Tigris Basin, Expanded Second Edition*, (Quantico, VA: Marine Corps University Press, July 2023), s. 58-60.

Kürtlerin çıkarlarını azınlıkta bulunan Türkmenlerin çıkarlarından daha üstte tutmaya eğilimliydi. Odierno Türklerle kesinlikle güvenmiyordu. Bunun üç nedeni vardı: Türkiye'nin, 4. Tümen'in Kuzey'i işgaline izin vermemesi, Sünni Üçgeni'yle karşılaştırıldığında özerk Kürt bölgelerinde bariz bir normalliğin ve hukukun üstünlüğünün bulunuyor olması ve Albay Mayville'in Kürt çıkarlarını ilerletme konusundaki heyecanı.

SÜLEYMANİYE- "TUZAK"IN FARKINA VARIYORUM

Celal Talabani, Odierno'yu 27 Haziran 2003'te Süleymaniye'yi ziyarete davet etti. Bu bizim oraya ikinci gidişimizdi, Talabani aynı zamanda Albay Mayville'i de davet etmişti. Kerkük'ten Süleymaniye'ye UH-60 helikopteriyle gerçekleştirilen uçuşta Mayville daha önce Odierno'yla paylaşmadığı yeni bir konuyu gündeme getirdi. Mayville, Talabani Kürtlerinin Süleymaniye'de bulunan Türk Özel Kuvvetler timine bir baskın yapmayı planladığından sanki sıradan bir şeymiş gibi bahsederken ben de dinlemedeydim.¹⁸ Talabani'nin Kerkük Türkmenlerini utandırmak ve itibarsızlaştırmak istediğini açıkladı. Bu habere ilişkin görüşüm, Kürtlerin iyi niyetle yaklaşıldığında bir tuzak operasyonu denilebilecek bir şey hazırlamakta olduğu yönündeydi. Odierno hazırlıksız yakalanmıştı, çekincelerini dile getirdi. Süleymaniye'ye indik, Talabani'nin yalıtık bir konumda bulunan, göl manzaralı özel villasına gittik. Sonrasında Odierno, Mayville ve Talabani, Peşmerge'nin (Kürtlerin özel ordusu) silahsızlandırılıp dağıtılmak yerine, gelecekteki Irak Ordusu'na nasıl entegre edilebileceği konusuna odaklanan uzun bir toplantı yaptılar. Talabani, Türk hükümetinin müdahalelerinin Kürt çıkarlarına karşı oluşturduğu riski, bu müdahaleleri kamuoyuna ifşa ederek ortadan kaldırmak istediğini belirterek tartışmayı

60 helicopter flight from Kirkuk to Sulaymaniyah, Mayville brought up a new subject that he had not shared previously with Odierno. I listened as Mayville casually mentioned that Talabani's Kurds planned a raid on a Turkish Army special forces team in Sulaymaniyah.¹⁸ He explained that Talabani wanted to embarrass and discredit the Kirkuk Turkmen. My take on this news was the Kurds had set up what charitably could be called a sting operation. Odierno was taken by surprise and expressed reservations. We landed in Sulaymaniyah and went to Talabani's isolated private villa overlooking a lake. Odierno, Mayville, and Talabani then had an extended meeting focusing on how the Peshmerga (the Kurds' private army) might be integrated, rather than disarmed and dissolved, into a future Iraqi Army. Talabani went on to discuss how he wanted to nullify the risk to Kurdish interests posed by the interventions of the Turkish government by exposing it publicly. He argued explicitly that he wanted to isolate the influence of the Turkish General Staff in the Kurdish areas of northern Iraq.

The conversation drifted into some details of what I increasingly came to understand as a sting operation.¹⁹ Talabani told us that he had provided documents through the Peshmerga to the Turkish Liaison Officer located in Sulaymaniyah. Mayville asked about how the documents would be used to which Talabani's eldest son, who attended the meeting, replied that it depended on how the Coalition Provisional Authority's weapons policy applied to the Iraqi Turkmen Front (ITF). I didn't understand the weapons connection at the time, and I know Odierno did not either. Colonel Mayville then explained the Kurds were looking for an incident "to use the stability and security card to embed the Peshmerga into the successor national army."²⁰

¹⁸ Erickson POLAD Notes, 11:20, 27 Temmuz 2003.

sürdürdü. Türk Genelkurmay Başkanlığı'nın Irak'ın kuzeyindeki Kürt bölgelerindeki etkisini izole etmek istediğini açıkça savundu.

Konuşma, giderek bir tuzak operasyonu olduğunu anlamaya başladığım şeyin ayrıntılarına kaydı.¹⁹ Talabani, Peşmerge aracılığıyla Süleymaniye'de bulunan Türk İrtibat Subayı'na kimi belgeler verdiğini söyledi. Mayville'in belgelerin nasıl kullanılacağına ilişkin sorusuna Talabani'nin toplantıya katılmış olan en büyük oğlu bunun Geçici Koalisyon Yönetimi'nin silah politikasının Irak Türkmen Cephesine (ITC) nasıl uygulanacağına bağlı olduğunu söyledi. Ben o gün silah bağlantısını anlayamamıştım, Odierno'nun anlamadığını da biliyorum. Albay Mayville daha sonra Kürtlerin, "istikrar ve güvenlik kartını kullanarak Peşmerge'yi gelecekteki ulusal orduya entegre etmek için" bir olayın peşinde olduklarını açıkladı.²⁰ Talabani ayrıca ITC'yi, İslamcı cepheleri ve Gurbeçileri [Expats] (Ahmed Çelebi'nin Özgür Irak Savaşçıları) Kerkük'ten uzak tutması gerektiğini açıkladı. Benim bu toplantıdan kişisel olarak çıkardığım en önemli sonuç, Talabani'nin Türk askerlerinin tutuklanmasına Amerikalıların kasten dahil olmasıyla Türkiye'yi zor durumda bırakmak amacıyla bu eylemi kullanma niyetinde olduğuydu.

Ayrıntıları tartışmak için bir öğle yemeği arası verdik, yemekten sonra Odierno ve Talabani uzunca bir teke tek görüşme yapmak ve puro içmek için yanımızdan ayrıldılar. Ne hakkında konuştuklarını hiç bilmiyorum ama kanaatim o ki baskının ayrıntılarını ve hedefleri netleştirmişlerdi. Tikrit'e dönüş uçuşu sırasında Odierno Baasçılığın ortadan kaldırılması ve asayiş konularını görüşmek için Halepçe'deki Kürt liderlerini ziyaret etti.

Gün ilerledikçe Amerika'nın bu tuzak

Talabani further explained that he needed to keep the ITF, the Islamic fronts, and the Expats (Ahmed Chalabi's Free Iraqi Fighters) out of Kirkuk. My personal key takeaway concerned Talabani's intentionality to use the act to embarrass Turkey by deliberately involving the Americans in apprehending Turkish soldiers.

We broke for an elaborate lunch after which Odierno and Talabani withdrew for a long private one-on-one meeting and smoking cigars. I never knew what they talked about, but I am of the opinion that the details and objectives of the raid were sorted out. On the flight back to Tikrit, Odierno visited Kurdish tribal leaders in Halabja to discuss de-Baathification and policing.

Over the course of the day, I had become very concerned about American involvement in the sting and its potential impact on the Turks. I only had bits and pieces of the plan. After dark, it was Odierno's habit to sit in a camp chair on the tailgate of his sleeper van and enjoy a cigar. I often stopped by to chat about old times and the day's business. I approached him that night and expressed my strongest reservations about what Talabani was planning to do. I suggested that it was critical Odierno brief the new commanding general in Baghdad about American participation in the Kurdish operation.²¹ Odierno said he would think about it, and I left him with the thought that he was picking Kurds over Turks. He never mentioned it again and I did not hear the subject raised in any daily divisional command briefings. I do not know whether anyone on the division staff knew the details. Subsequently, I have come to believe that Odierno did not alert our new higher

¹⁹ Erickson POLAD Notes, 11:20, 27 Temmuz 2003.

²⁰ Erickson POLAD Notes, 11:20, 27 Temmuz 2003.

operasyonuna dahil ve bunun Türkler üzerindeki olası etkisi konusunda oldukça endişelenmeye başlamıştım. Elimde planın yalnızca ufak tefek parçaları vardı. Hava karardıktan sonra Odierno'nun istirahat aracının bagaj kapağındaki kamp sandalyesine oturup puro keyfi yapma alışkanlığı vardı. Eski günleri yad etmek ve günlük işleri konuşmak için sık sık yanına uğurdum. O akşam da yanına uğrayarak Talabani'nin ne yapmayı planladığına ilişkin en güçlü çekincelerimi dile getirdim. Odierno'nun, Bağdat'taki yeni genel komutanı Amerikalıların söz konusu Kürt operasyonuna katılımı hakkında bilgi vermesinin kritik olduğunu söyledim.²¹ Odierno bunu düşünceğini söyledi, ben de onu Türkler yerine Kürtleri seçtiği düşüncesiyle baş başa bıraktım. Bundan bir daha hiç bahsetmedi, ben de günlük tümen komuta brifinglerinde konunun gündeme geldiğini hiç duymadım. Tümen personelinin herhangi biri [operasyonun] ayrıntılarından haberdar mıydı bilmiyorum. Daha sonra, Odierno'nun yeni üst karargâhımızı Talabani'nin planlarıyla ilgili olarak anlamlı bir şekilde uyarmadığına ve operasyonun ayrıntılarının çok sıkı bir biçimde Odierno ve Mayville arasında tutulduğuna inanmaya başladım.

Yeni karargâhın Irak'taki komutayı 15 Haziran 2003'te devraldığını anlamak önemlidir.²² Korgeneral Ricardo Sanchez'in komuta ettiği bu karargâha Combined Joint Task Force-7 (CJTF-7) [Birleşik Müşterek Görev Gücü-7] adı verilmişti. Karargâha bağlı olan tümenler de yeniden düzenlendi; 101. Hava İndirme Tümeni Çokuluslu Tümen N'e, 4. Piyade Tümeni de Çokuluslu Tümen-NC'ye dönüştü. Kürt bölgeleri önceleri Amerikan sektörlerinin dışındaydı, fakat CJTF-7 Dahuk, Erbil ve Süleymaniye'yi Çokuluslu Tümen-N'e

headquarters in a meaningful way about Talabani's plans and the details of the operation remained very much close hold between Odierno and Mayville.

It is important to understand that a new headquarters assumed command in Iraq on June 15, 2003.²² It was titled Combined Joint Task Force-7 (CJTF-7) commanded by Lieutenant General Ricardo Sanchez. The subordinate divisions were reorganized as well with the 101st Airborne transitioning to become Multinational Division-N and the 4th Infantry Division transitioning to become Multinational Division-NC. The Kurdish areas had previously outside the American sectors, but CJTF-7 assigned Dahuk, Erbil, and Sulaymaniyah to Multinational Division-N.²³ Therefore, anything that happened in Sulaymaniyah in late June and July 2003 technically belonged to General Petraeus and the 101st Airborne.

THE SULAYMANIYAH INCIDENT

To fully comprehend what happened on July 4, 2003 it is important to understand the architecture of the Turkish Army's presence in northern Iraq.²⁴ There were two groups of regular Turkish Army soldiers authorized by the defunct Baathist regime, the PUK and KDP, and the CPA to operate inside northern Iraq.²⁵ The first group dated back to the early 1990's when Saddam Hussein allowed Turkish Army outposts to monitor and target the Kurdistan Workers Party (PKK), a Kurdish insurgent and terrorist organization using Iraq as a sanctuary. The second group consisted of Turkish peacekeepers emplaced in May 1997 to maintain the cease fire ending a bitter internecine PUK-KDP civil war. A third group, composed of Turkish commandos

²¹ Bu konuşmayı notlarım arasına kaydetmemiştim fakat o akşama ilişkin anılarım çok canlı.

²² CFLCC ve V. Kolordu karargâhlarının birleşmesi faaliyeti 1 Mayıs 2003 tarihinde başladıysa da 15 Haziran'a kadar faaliyete geçilmedi. Bkz. Rayburn and Sobchak, *The U.S. Army in the Iraq War – Volume 1*, 135-137.

atadı.²³ Bu nedenle, 2003 yılının Haziran ayının sonlarında ve Temmuz ayında Süleymaniye'de olan biten her şey teknik olarak General Petraeus ve 101. Hava İndirme Tümeni'nin sorumluluğundaydı.

SÜLEYMANİYE OLAYI

4 Temmuz 2003 tarihinde ne olduğunu tam olarak kavrayabilmek için Türk ordusunun Kuzey Irak'taki varlığının mimarisini anlamak önemlidir.²⁴ Dağıtılmış BAAS rejimi, KYB, KDP ve GKY tarafından Kuzey Irak'ta faaliyet göstermek üzere yetkilendirilmiş, Türk ordusuna mensup iki muvazzaf asker grubu vardı.²⁵ İlk grup, Irak'ı bir sığınak olarak kullanan bir Kürt ayrılıkçı ve terörist örgüt olan Kürdistan İşçi Partisi'ni gözetlemek ve hedef almaları için Saddam Hüseyin'in Türk ordusunun karakol yapımına izin verdiği 1990'ların başlarına kadar geri gidiyordu. İkinci grup ise KYB-KDP arasında gerçekleşen şiddetli ve yıkıcı iç savaşı sonlandıran ateşkesi sürdürmek amacıyla bölgeye yerleştirilen Türk barış gücü askerlerinden oluşuyordu. Türk komandolarından (Amerikalılar tarafından özel kuvvetler adlandırılıyorlar) oluşan üçüncü grup ise Nisan 2003'te bizzat Amerikalılar tarafından Amerikan kuvvetleriyle iletişimi sağlayan irtibat subayları olarak yetkilendirilmişlerdi. Telafer, Musul ve Süleymaniye'deki irtibat subaylığı ekiplerini denetleyen Yarbay Yaşar Yıldız'ın komutasındaki karargâhları Erbil'deydi. Tikrit'teki 4. Tümen ya da Kerkük'teki 173. Tümen karargâhlarında konuşlu herhangi bir Türk istihbarat subayı bulunmuyordu.

ABD ordusuna ait resmi tarihçelerden birinde "101. Hava İndirme Tümeni, 4. Piyade Tümeni ve 173. Hava İndirme Tugayı Türklerin Kuzey Irak'taki Irak Türkmen Cephesi'yle

(referred to as special forces by the Americans), were authorized by the Americans themselves in April 2003 as liaison officers (LNO) with American forces. Their headquarters in Erbil, commanded by Lieutenant Colonel Yaşar Yıldız, supervised LNO teams in Tal Afar, Mosul, and Sulaymaniyah. There were no Turkish LNOs stationed at the 4th Division's headquarters in Tikrit or with the 173rd in Kirkuk.

An official US Army history asserted that "although the 101st Airborne Division, 4th Infantry Division, and 173d Airborne Brigade were all aware that Turkish officials were working with the Iraqi Turkoman Front (ITF) in northern Iraq, they were unaware of the type and quantity of Turkish military units operating inside Iraq."²⁶ This is incorrect. I had a detailed conversation about the Turkish Army groups with Lieutenant Colonel Yıldız on April 25 in Mosul after which I briefed General Petraeus.²⁷ I briefed General Odierno about the three groups of Turkish Army personnel authorized in his area of responsibility after I returned to Tikrit.

The first direct American - Turkish confrontation occurred on April 22, 2003 involving 173rd Airborne Brigade soldiers arresting Turkish commandos in civilian clothing using a truck in an aid convoy to bring weapons into Kirkuk. According to Colonel Mayville, interviewed by the press two days later, the weapons (AK-46, M4s, grenades, explosives, armored vests, and night vision goggles) were to be used to wreak havoc and destabilize Kirkuk.²⁸ There is no question that the Turkish General Staff was organizing and equipping several Ankara aligned Turkmen

²³ Rayburn and Sobchak, *The U.S. Army in the Iraq War – Volume 1*, 147-149.

²⁴ Türk Ordusu'nun Irak'taki varlığının kökenlerine ilişkin yorum için bkz. "Turkey as Regional Hegemon - 2014, Strategic Implications for the United States."

²⁵ Henri J. Barkey, *Turkey and Iraq: The Perils (and Prospects) of Proximity*, Washington, DC: U.S. Institute of Peace, July 2005, 4.

(ITC) birlikte çalıştığının farkında olmalarına rağmen Irak'ta faaliyet gösteren Türk askerî birliklerinin türü ve sayısından habersizlerdi" denilmektedir.²⁶ Bu yanlıştır. 25 Nisan'da Musul'da Yarbay Yıldız ile Türk Ordusu'na mensup gruplarla ilgili ayrıntılı bir görüşme yaptım ve ardından General Petraeus'a brifing verdim.²⁷ Tikrit'e döndüğümde de General Odierno'yu, kendisinin sorumluluk alanında üç grup Türk ordusu personelinin yetkilendirilmiş olduğu konusunda bilgilendirdim.

Amerika ile Türkiye'nin doğrudan ilk kez karşı karşıya gelişi, 22 Nisan 2003'te, 173. Hava İndirme Tugayı askerlerinin Kerkük'e silah getiren yardım konvoyunda kamyon kullanan sivil giyimli Türk komandolarını tutuklamasıyla yaşandı. Olaydan iki gün sonra basına röportaj veren Albay Mayville'e göre konvoydaki silahlar (AK-46, M4'ler, el bombaları, patlayıcılar, çelik yelekler ve gece görüş gözlükleri) Kerkük'ü karıştırmak ve dengesizleştirmek için kullanılacaktı.²⁸ Türk Genelkurmay'ının Irak'ın kuzeyindeki Kürt bölgelerinde Ankara eksenli Türkmen yapıları örgütleyip donattığına hiç şüphe yok. Bunun gerçekte ne amaçla yapıldığını ise bilmiyorum. Iraklı Türkmenlerle yaptığım çok sayıda kişisel görüşmeden, Kürt Peşmerge'nin oluşturduğu tehdit konusunda ciddi endişe duyduklarını biliyorum.²⁹

4 Temmuz 2003 tarihinde Süleymaniye'de yaşananların kamuoyuna yansımaları farklılık göstermektedir.³⁰ Baskına yaklaşık olarak 150 Amerikalı katılmıştı. 173.

organizations in the Kurdish regions of northern Iraq. To what actual purpose I don't know. I do know from numerous personal conversations with Iraqi Turkmen that they were gravely concerned about the threat posed by the Kurdish Peshmerga.²⁹

Public accounts of what happened in Sulaymaniyah on July 4, 2003, vary.³⁰ Perhaps as many as 150 Americans participated in the raid. We know that soldiers from the 173rd Airborne Brigade working with the PUK-Peshmerga raided what the Kurds said was an ITF safe house in Sulaymaniyah around 2 pm. However, according to American participant Specialist 4 Daniel Monk, some sixty American soldiers from Company A, 1st Battalion, 508th Infantry (Airborne) under the command of Captain Ned Ritzmann, divided into two groups prepared to enter two buildings thought to be a Turkish headquarters.³¹

At least eleven uniformed Turkish commandos, one of whom was a major, were taken prisoner, zip tied and hooded with head bags.³² Several ITF members were also apprehended. Fortunately, there were no casualties on either side. Small quantities of weapons and explosives were seized, including 6 M-240 machine guns, 6 Javelin AT missiles, 4-6 MK-19 grenade launchers, and quantities of ammunition.³³ Over the next few days, the American press was briefed that actionable intelligence had been discovered of a plot to assassinate the newly elected Iraqi Kurdish governor of Kirkuk. The Kurds further

²⁶ Rayburn and Sobchak, *The U.S. Army in the Iraq War – Volume 1*, 158.

²⁷ Erickson POLAD Notes, 00.30, 25 Nisan 2003.

²⁸ Bkz. <http://www.time.com/time/world/article/0%2C8599%2C446392%2C00.html> ve <https://www.defenseaerospace.com/military-incidents-in-iraq-dog-us-turkish-ties/>.

²⁹ Peşmerge tehdidiyle ilgili olarak Irak Demokratik Türkmen Partisi'nden Genel Sekreter Ahmet Güneş ve Muayyet İlhanlı'yla birkaç kez görüştük. Süryani Demokratik Hareketi'nin politbüro üyesi William Warda da Peşmerge tehdidine ilişkin endişelerini paylaşmıştı.

³⁰ Türklerin bu olaylara bakışı için bkz. Kılıç Buğra Kanat, Serra Diptaş, Jackson Hannon, Lesley K. Dudden, *US-Turkey Relations under the AK Party, An Almanac*, (Istanbul, SETA Publications, 2017), 26-28. Amerikan ordusunun bakışı için bkz. Rayburn and Sobchak, *The U.S. Army in the Iraq War – Volume 1*, op.cit.

Hava İndirme Tugayı'na bağlı askerlerin, Kürtlerin ITC'ye ait olduğunu iddia ettikleri güvenli eve gece 2'de baskın düzenleyen KYB-Peşmerge ile birlikte çalıştıklarını biliyoruz. Bununla birlikte, baskına katılan Amerikalı Uzman Çavuş Daniel Monk'a göre Yüzbaşı Ned Ritzmann komutasındaki, 508. Piyade (Hava İndirme) Alayı 1. Tabur A Bölüğü'ne mensup altmış kadar Amerikan askeri iki gruba ayrılarak Türk karargâhı olduğu düşünülen iki binaya girmeye hazırlanmıştı.³¹

Biri binbaşı olmak üzere en az on bir Türk komandosu esir alındı, ellerine plastik kelepçe takıldı ve başlarına çuval geçirildi.³² Tutuklananlar arasında birkaç ITC mensubu da vardı. Neyse ki her iki tarafta da can kaybı yaşanmadı. 6 M-240 makineli tüfek, 6 Javelin tanksavar füzesi, 4-6 MK-19 bombaatarın aralarında bulunduğu az sayıda silah ve patlayıcının yanı sıra çok sayıda mühimmat ele geçirildi.³³ Sonraki birkaç gün boyunca Amerikan basını, Kerkük'ün yeni seçilmiş olan Iraklı Kürt valisine suikast düzenleme planına ilişkin eyleme dönüştürülebilir istihbarat elde edildiği konusunda bilgilendirildi. Kürtler ayrıca bu suikast planını anlatan belgelere de el koyduklarını iddia ettiler. Tutuklanan komandolar Bağdat'a getirildi, sorgulandı; 60 saatin ardından serbest bırakıldılar.

Irak'taki standart Amerikan taktik prosedürlerinden farklı olarak, Kürtler Süleymaniye'deki ITC güvenli evine baskın yapılacağı konusunda medyayı haberdar etmişti. Daha da önemlisi, Celal Talabani'nin oğlu baskın sırasında oradaydı ve kamerasıyla [baskının] fotoğraflarını çekmişti.³⁴ Basın [Türk askerlerinin] yakalanmasını gerçek zamanlı olarak aktardı; ağır silahlı Amerikan askerlerinin

claimed to have seized documents outlining the plot. The captured commandos were brought to Baghdad, interrogated, and released after 60 hours.

Unlike standard American tactical procedures in Iraq, the Kurds alerted the media that the ITF safe house in Sulaymaniyah was going to be raided. More to the point, Jelal Talabani's son was present during the raid and took photos with his camera.³⁴ The press covered the seizure in real time and photographed hooded and zip-tied Turkish commandos, on their knees like terrorists, closely guarded by heavily armed American soldiers. The optics played out immediately in Turkey portraying Turks as victims and Americans as perpetrators. I do not know whether Talabani intended to use the press to rupture Turkish - American relations or, as he told us at his villa, simply use the media to embarrass TGS and reduce its influence in the Kurdish areas. Contrary to Secretary Rumsfeld's explanation, if there had been an immediate threat to the mayor of Kirkuk, the supposed plot was easily interrupted as early as June 27th. I suspect that Colonel Mayville's soldiers were unprepared for the press and probably surprised being photographed in the act of capturing prisoners. There is no doubt that the 173rd Airborne Brigade deployed American soldiers well outside its assigned area of responsibility on a prearranged and deliberate raid that exceeded the brigade's assigned mission.

One of the strangest episodes of the July 4th raid is the story of British citizen Michael Albert Todd, a street performer known as Michael Mime, from Bishophill,

³¹ Daniel Monk'un Faruk Zabcı'ya yazdığı elektronik posta. 3 Mart 2006. Yer aldığı eser için bkz. Michael Todd, *Çuval!*, (İstanbul: Doğan Kitapçılık AŞ, 2007), 287-288.

³² Bkz. <https://www.theguardian.com/world/2003/jul/08/turkey.michaelhoward>

³³ Daniel Monk, içinde Todd, *Çuval!*, 287.

³⁴ Ibid.

hemen yanı başlarında durduğu, teröristler gibi diz çöktürülen, başlarına çuval geçirilmiş plastik kelepçeli Türk komandolarını fotoğrafladı. Talabani'nin Türk-Amerikan ilişkilerini koparmak için mi basını kullandığını yoksa villasında bize aktardığı gibi yalnızca Türk Genelkurmayı'nı zor duruma düşürüp Kürt bölgelerindeki etkisini azaltmak için mi medyayı kullandığını bilmiyorum. Bakan Rumsfeld'in açıklamalarının aksine, eğer Kerkük valisine yönelik, aciliyet arz eden bir tehdit olsaydı bu sözde komplo 27 Haziran gibi erken bir tarihte kolayca önlenebilirdi. Ben, Albay Mayville'in askerlerinin basına hazırlıksız olduklarını, esirleri yakalarken fotoğraflanmaları dolayısıyla muhtemelen şaşırdıklarını düşünüyorum. 173. Hava İndirme Tugayı'nın ise kendi görev sahasını aşan, önceden ayarlanmış ve kasıtlı bir baskını gerçekleştirmek üzere, Amerikan askerlerini atanmış olduğu sorumluluk alanının çok dışına konuşlandığına şüphe yok.

4 Temmuz Baskını'nın en tuhaf olaylarından biri, York şehrine bağlı Bishophill'den Michael Mime olarak bilenen bir sokak sanatçısı olan İngiliz vatandaşı Michael Albert Todd'un öyküsüdür. Todd, kendisinden ayrılan ve uzakta yaşan kız arkadaşı ve kızını aramak için Bağdat'a gitmek üzere Süleymaniye'dedir.³⁵ Gece 3.30 sularında Leven İnternet Kafe yakınlarında bulunan ve kargaşayı izlemek için dışarı çıkan Todd'u Peşmerge tutuklar. Bu kötü bir karardır; Todd, Amerikalılara teslim edilir. Olayı özetleyen Koalisyon Geçici Yönetim Güçleri Tutuklama Formu'nda (4 Temmuz 2003) Todd'un "Süleymaniye'deki Türk özel kuvvetlerine düzenlenen operasyonun dışında şüpheli davranışlarda bulunduğu" belirtilmektedir. Şüpheli: Türk Özel Kuvvetler Komutanı / El

York. Todd was in Sulaymaniyah on his way to Bagdad searching for his estranged girlfriend and daughter.³⁵ About 3:30 pm, the Peshmerga apprehended Todd, who had been in the nearby Leven Internet Kafe, and had come out to watch the commotion. It was a bad decision; Todd was turned over to the Americans. The Coalition Provisional Authority Forces Apprehension Form (4 July 03) outlining the incident stated Todd was "Behaving suspiciously outside operation against Turkish special forces at Sulaymaniyah. Suspected: Commander of Turkish Special Forces/Al Qaeda/Ansar al Islam/Mercenary."³⁶ Although he carried his British passport and plane tickets, the Americans were immune to his explanations. Todd was head bagged, zip tied, and treated as a terrorist. He was held by the Americans for three weeks, under bleak and punitive conditions, before being released into British custody in Baghdad. Conspiracy theories about Todd's connections to British intelligence and the SAS continue to persist in Turkey today.³⁷ Todd's story has not been published in English, but his book *Çuval* was published in Turkey in 2007.

THE AFTERMATH

The incident enraged the TGS, the Turkish government, and the Turkish people. The Turkish military threatened immediate retaliatory actions including closing Turkish airspace to the United States, closing Incirlik Air Base, and even occupying northern Iraq. The Turkish government threatened to freeze diplomatic relations which were only salvaged by Vice President Dick Cheney's personal calls to the Turkish prime minister. Arguably, the Sulaymaniyah Hood Incident was the worst moment in Turkish - American relations between the July 1974 Turkish invasion of

³⁵ "Arrest in Iraq 'a shock,'" The Press, York, UK, 31 July 2003, <https://www.yorkpress.co.uk/news/7901819.arrestin-iraq-a-shock/>

Kaide / Ensar El İslam/ Paralı Asker."³⁶ Kendisinin üzerinde İngiliz pasaportu ve uçak biletleri olmasına karşın Amerikalılar onun açıklamalarına kayıtsız kaldılar. Todd'un kafasına çuval geçirildi, elleri plastik kelepçelendi, terörist muamelesi gördü. Bağdat'taki İngiliz gözetimine bırakılmadan önce üç hafta boyunca Amerikalılar tarafından kötü ve cezalandırmaya yönelik koşullar altında alıkonuldu. Todd'un İngiliz istihbaratı ve SAS'le olan bağlantılarına ilişkin komplo teorileri Türkiye'de varlığını bugün de sürdürüyor.³⁷ Todd'un öyküsü İngilizce olarak henüz yayımlanmadı ancak, *Çuval* adlı kitabı 2007 yılında Türkiye'de yayımlandı.

HADİSENİN ARDINDAN

Olay Türk Genelkurmay'ını, Türk hükümetini ve Türk halkını öfkeliendirmişti. Türk ordusu Türk hava sahasını ABD'ye kapatma, İncirlik Hava Üssü'nü kapatma ve hatta Irak'ın kuzeyini işgal etme de dahil olmak üzere acil misilleme eylemleriyle tehditlerde bulundu. Türk hükümeti diplomatik ilişkileri dondurma tehdidinde de bulundu ki bu tehdit, Başkan Yardımcısı Dick Cheney'nin Türkiye Başbakanı'nı bizzat araması sonucunda bertaraf edildi. Süleymaniye Çuval Hadisesi, 1974 yılında Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesinden 2019 yılındaki F-35 savaş uçağı sözleşmesinin iptaline kadar geçen sürede muhtemelen Türk-Amerikan ilişkilerindeki en kötü andı. Irak, Tikrit'teki 4. Tümen karargâhında Türklerin, Amerika'nın Irak işgaline Türk topraklarından girişmesine izin vermemelerinin cezasını çektikleri yönünde genel bir his hâkimdi. Haberi duyduğumda 4 Temmuz karargâh barbekü partisindeydim. Odierno'ya olayı

Cyprus and the cancellation of the F-35 fighter contract in 2019. Back in the 4th Division headquarters in Tikrit, Iraq there was a general feeling that the Turks had received their comeuppance for refusing to allow an American invasion of Iraq from Turkish soil. I was attending a Fourth of July headquarters BBQ when I heard the news. I asked Odierno about it, but he refused to comment.

What about Rumsfeld's time-sensitive and credible intelligence? There was nothing time sensitive about the deliberate plan hatched by Jalal Talabani to entrap the Turks. Colonel Mayville certainly knew about it well before Odierno's second trip to Sulaymaniyah and, after June 27th, Odierno knew enough about it to stop it or to let it continue. He had nine days to consider the wisdom of deploying American soldiers and tactical assets to Sulaymaniyah which was outside of the 4th Division's tactical area of operations.³⁸ On July 10th, Odierno received word that he was required to attend a meeting, chaired by US Army Lieutenant General John B. Sylvester, chief of staff of the United States European Command (EUCOM), in the 173rd Airborne Brigade's Kirkuk headquarters at 8 am the following day. Because she is a member of NATO, Turkey falls within the American European Geographic Combatant Command rather than America's Central Command (CENTCOM). Iraq and Kuwait lie in CENTCOM. Direct communications between the two combatant commands have always been problematic, EUCOM is in Stuttgart, Germany, and CENTCOM is in Tampa, Florida and forward in Doha, Qatar. The two commands coordinate minor activities but

³⁶ DA Form 4137 [ABD Kara Kuvvetleri Delil ve Emanet Teslim Formu] ekli CPAF [Koalisyon Geçici Yönetim Güçleri] Tutuklama Formu, Kıdemli Üstçavuş Kevin Oakes tarafından imzalanmış, Todd, *Çuval*, 143'te bir kopyası mevcut.

³⁷ Ömür Çelikdönmez, "How was British Intelligence involved in the 'Sack Incident' in Northern Iraq?" Dikgazete, 12 July, 2022, https://www.dikgazete.com/yazi/kuzey-irak-taki-cuval-olayi-na-ingiliz-istihbarati-nasil-dahil-oldu4744.html#google_vignette.

sordum fakat yorum yapmayı reddetti.

Peki Rumsfeld'in zamana duyarlı ve güvenilir istihbaratına ne oldu? Celal Talabani'nin Türkleri tuzağa düşürmek kasıtlı olarak yaptığı planda zamana duyarlı hiçbir şey yoktu. Albay Mayville, Odierno'nun Süleymaniye'ye ikinci ziyaretinden çok önce bu planı biliyordu; 27 Haziran'dan sonra ise Odierno da bu planı durdurmak ya da ilerlemesine izin vermek için yeterli bilgiye sahipti. 4. Tümen'in taktik operasyon alanının dışında yer alan Süleymaniye'ye Amerikan askerlerinin ve taktik unsurların konuşlandırılmasının akıllıca olup olmadığını düşünmek için dokuz günü vardı.³⁸

10 Temmuz'da Odierno, ertesi gün Birleşik Devletler Avrupa Komutanlığı (EUCOM) Kurmay Başkanı Korgeneral John B. Sylvester başkanlığında 173. Hava İndirme Tugayı'nın Kerkük'teki karargahında gerçekleşecek olan bir toplantıya katılması gerektiği haberini aldı. Türkiye NATO üyesi olduğu için Amerika'nın Merkez Komutanlığı'na (CENTCOM) değil, Amerikan Avrupa Coğrafi Muharebe Komutanlığı'nın sorumluluk alanına girmektedir. Irak ve Kuveyt ise CENTCOM'un sorumluluğundadır. İki muharip komutanlık arasındaki doğrudan iletişim her zaman sorunlu olmuştur; EUCOM Almanya'nın Stuttgart kentinde yer alırken CENTCOM Florida eyaletinin Tampa ve Katar'ın Doha kentinde bulunmaktadır. Bu iki komutanlık küçük faaliyetleri koordine eder fakat ciddi meseleler birinden Pentagon'a, oradan da diğerine doğru akar. Bu durum, komşu komutanlığı ilgilendiren herhangi bir önemli bilgi ya da kararın iletilmesini sekteye uğratır ve yavaşlatır.

İkinci Dünya Savaşı'na kadar uzanan bu arkaik komuta mimarisi 1991'den bu yana

serious matters flow upwards from one through the Pentagon and back down to the other. This impedes and slows any important information or decision which involves the neighboring command.

This archaic command architecture, dating to the Second World War, has been a persistent problem in coordinating American combat operations in northern Iraq since 1991. EUCOM had commanded Operations Provide Comfort I and II as well as Operation Northern Watch (all of which were in CENTCOM's geographical area), while CENTCOM commanded Operation Southern Watch.³⁹ CENTCOM and its subordinate units had no communications with the Turkish military whatsoever. Unlikely as it may seem, the American Combatant Command most affected by the Sulaymaniyah incident was EUCOM.

We flew up early the next morning. General Sylvester arrived as did Major General Petraeus from Mosul. In his opening remarks, General Sylvester said that “the United States needs to repair the damage to its strategic relationship with Turkey.”⁴⁰ He continued by telling us his mission was “to find out what had happened and when it had happened.” At that moment, he directed everyone other than Odierno, Petraeus, and Mayville to leave the room. To this day, I do not know what transpired but I will never forget the chastened looks on their faces when they came out of that room.

Since Odierno and Mayville went on to distinguished careers in the army, what happened in Sulaymaniyah did not hurt them. A tough war broke out in Iraq that summer and both went on to become well-known fighting generals. I don't know whether Talabani was

³⁸ Rayburn and Sobchak, *The U.S. Army in the Iraq War – Volume 1*, tümen sorumluluk sahalarının yer aldığı Harita 11 için bkz. 11. Operation IRAQI FREEDOM: Combined Joint Task Force-7, June 2003-May 2004, 148.

Amerika'nın kuzey Irak'taki muharebe operasyonlarının koordinesinde süregelen bir sorun teşkil etmektedir. EUCOM Huzuru Temin Harekâtı 1 ve 2'nin yanı sıra Kuzeyden Keşif Harekâtı'nı da (bunların tümü CENTCOM'un coğrafi alanı içindeydi) komuta ederken, CENTCOM Güneyden Keşif Harekâtı'nı yönetmiştir.³⁹ CENTCOM ve onun alt birliklerinin Türk ordusuyla hiçbir iletişimi bulunmamaktaydı. Her ne kadar ilgisiz görünse de Süleymaniye olayından en çok etkilenen Amerikan Muharebe Komutanlığı EUCOM olmuştur.

Ertesi sabah erkenden uçtuk. General Sylvester ve Tümgeneral Petraeus Musul'dan geldiler. General Sylvester açılış konuşmasında "ABD'nin, Türkiye'yle stratejik ilişkilerinde ortaya çıkan hasarı onarması gerekiyor"⁴⁰ dedi. Konuşmasına görevinin "ne olduğunu ve bunun ne zaman gerçekleştiğini bulmak" olduğunu söyleyerek devam etti. O anda Odierno, Petraeus ve Mayville dışındaki herkesin odadan çıkmasını emretti. Bugüne dek orada neler olduğunu bilmiyorum ama odadan çıktıklarında yüzlerindeki mahcup ifadeyi asla unutamam.

Odierno ve Mayville orduda önemli yerlere geldiler, Süleymaniye'de olanların onlara bir zararı dokunmadı. O yaz Irak'ta çetin bir savaş patlak verdi, her ikisi de tanınmış birer muharip general oldular. Talabani'nin, Kuzey Irak'taki Kürt bölgelerinde Türk nüfuzunun yol açacağı tehlikeler konusundaki endişelerinin haklı gerekçelerinin olup olmadığını bilmiyorum. Buna karşılık, Iraklı Türkmenlerin henüz özgürleşmiş ve güç kazanmış Iraklı Kürtlerin tehlikesi altında olup olmadıklarını da bilmiyorum. General Sylvester'ın Kerkük'teki açılış konuşmasından yola çıkarak, CENTCOM alanındaki Amerikalı komutanların, Türkiye'ye

justified in his fears regarding the dangers of Turkish influence in the Kurdish areas of northern Iraq. Reciprocally, I don't know whether the Iraqi Turkmen were endangered by the newly liberated and empowered Iraqi Kurds. I do know, based on General Sylvester's opening remarks in Kirkuk, that American commanders in the CENTCOM area withheld advanced knowledge from the adjacent EUCOM commander of a deliberate combined American-Kurdish sting operation against Turkey.

In retrospect, a contributing factor to the July crisis was the absence of Turkish LNO teams in Tikrit and Kirkuk. Dealing directly with a Turkish Army officer might have given Odierno and Mayville, who were inexperienced in Turkish - American affairs, greater understanding about what was happening in Sulaymaniyah.⁴¹ A further contributing factor was the CJTF-7 transfer of responsibility of the PUK and KDP Kurdish areas to General Petraeus. This left Colonel Mayville, who was responsible for Kirkuk, without direct contact with the 101st Airborne Division in Mosul regarding Talabani and Sulaymaniyah. Lastly, I believe that Ray Odierno came to regard me as overly Turk-friendly and sympathetic to the policies of the Republic of Turkey regarding the Turkmen of northern Iraq. I know that by July 1, 2003, I became excluded from discussions about what was going on in Sulaymaniyah.

CONCLUSION - TWENTY YEARS ON

It is hard to remember today just how uninformed we Americans, who were on the ground there, were about anything in Iraq in 2003. I am certain that General Odierno and Colonel Mayville were predisposed to buying in to Jalal Talabani's persuasive arguments

³⁹ Elektronik posta, Gordon Rudd'tan yazara, Huzuru Temin Komuta Mimarisi, 15 Haziran 2025.

⁴⁰ Erickson POLAD Notları, 8.00, 11 Temmuz 2003.

karşı tasarlanmış, ortaklaşa düzenlenecek bir Amerikan-Kürt tuzak operasyonu ile ilgili ileri düzeyde bilgiyi komşu EUCOM komutanlığından sakladıklarını ise [elbette] biliyorum.

Geriye dönüp bakıldığında, Temmuz krizine katkıda bulunan etmenlerden biri Tikrit ve Kerkük'te Türk İstihbarat Subaylığı ekiplerinin bulunmamasıydı. Türk-Amerikan ilişkilerinde herhangi bir deneyimleri bulunmayan Odierno ve Mayville'in doğrudan bir Türk subayıyla muhatap olmaları, Süleymaniye'de olup bitenler hakkında daha fazla anlayış kazanmalarını sağlayabilirdi.⁴¹ Krize katkıda bulunan başka bir etmen de CJTF-7'nin KYP ve KDP'nin [hakimiyetindeki] Kürt bölgelerinin sorumluluğunu General Petraeus'a devretmesidir. Bu gelişme, doğrudan Kerkük'ten sorumlu olan Albay Mayville'in Talabani ve Süleymaniye konusunda Musul'daki 101. Hava İndirme Tümeni ile doğrudan temas kurmasını engellemiştir. Son olarak, Ray Odierno'nun beni aşırı Türk dostu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuzey Irak Türkmenlerine yönelik politikalarına sempati duyan biri olarak görmeye başladığını düşünüyorum. Bunu, Süleymaniye'de olup bitenler hakkındaki tartışmalardan dışlandığım 1 Temmuz 2003'ten beri biliyorum.

SONUÇ- YİRMİ YIL SONRA

Bugün, Irak'ta sahada olan biz Amerikalıların 2003 yılında orada olan herhangi bir şey hakkında ne kadar bilgisiz olduğumuzu anımsamak oldukça güç geliyor. General Odierno ve Albay Mayville'in, Celal Talabani'nin Kürt çıkarlarına dair ikna edici argümanlarına inanmaya yatkın olduklarından eminim. Fakat Haziran ayının ortalarında, Korgeneral Ricardo Sanchez Bağdat'taki komutayı devraldığında taktik önceliklerimizin

about Kurdish interests. But we should keep in mind, in mid-June, Lieutenant General Ricardo Sanchez assumed command in Baghdad and our tactical priorities shifted into high gear aimed at capturing Saddam Hussein, discovering hidden WMDs, and rounding up Baathists. All of the American commanders involved were far too busy with the new missions to step back and consider the consequences of a seemingly small event in Sulaymaniyah.

The legacies of the Muavenet, the 1994 shoot down, and Sulaymaniyah inflamed anti American sentiment in Turkey. A year after the incident, capitalizing on the Sulaymaniyah incident, Orkun Uçar and Burak Turna published a runaway bestselling novel (over 500,000 copies have been sold) titled Metal Fırtına (The Metal Storm) about an American invasion of Turkey. In 2006, a Turkish film titled Valley of the Wolves: Iraq (Kurtlar Vadisi: Irak) was released. The internationally acclaimed film is about Turkish special operators in northern Iraq, closely mirroring the events in Sulaymaniyah. Clearly, the memory of the sting operation in Sulaymaniyah still haunts nationalist and right-wing political sentiment in Turkey. The assaults on and head bagging of American military personnel in Turkish ports of call continues to this day. It lingers yet in the Turkish public's consciousness and I regret that I was not more persuasive in arguing against the operation.

⁴¹ Amerikalı kıdemli komutanların Türkiye konusundaki tecrübesizliklerine ilişkin yorumlar için bkz. Barkey, *Turkey and Iraq, The Perils (and Prospects) of Proximity*, 10.

Saddam Hüseyin'i yakalamak, gizli kitle imha silahlarını ortaya çıkarmak ve Baasçıların kökünü kazımak yönünde yoğunlaştığını unutmamak gerekir. Irak'ta bulunan tüm Amerikalı komutanlar, her şeyden bir an uzaklaşıp Süleymaniye'de gerçekleşen ve küçük görünen bir olayın sonuçlarını düşünmek için vakit bulamayacak kadar yeni görevlerle meşguldüler.

Muavenet, 1994'teki helikopter düşürme ve Süleymaniye olaylarının mirası, Türkiye'de Amerika karşıtı duyguları alevlendirdi. Olaydan bir yıl sonra, Süleymaniye olayından yola çıkan Orkun Uçar ve Burak Turna, Amerika'nın Türkiye'yi işgalini konu alan ve satış rekorları kıran (500.000'den fazla satmıştır) *Metal Fırtına* adlı bir roman yazdılar. 2006 yılında *Kurtlar Vadisi: Irak* adlı bir Türk filmi vizyona girdi. Uluslararası alanda beğeni toplayan film, Süleymaniye'deki olayları çok benzer şekilde yansıtarak Kuzey Irak'taki Türk özel hareketçileri konu edinmektedir. Açıkça görülüyor ki Süleymaniye'deki tuzak operasyonunun hatırası Türkiye'deki milliyetçi ve sağ politik duyguları hâlâ rahatsız etmektedir. Türk limanlarında Amerikan askerlerine yönelik saldırılar ve çuval geçirme eylemleri günümüzde de sürüyor. Bu durum Türk kamuoyunun hafızasındaki yerini hâlâ korumakta; ben de bu operasyona çok daha ikna edici bir biçimde karşı koyamamış olmamın üzüntüsünü yaşıyorum.

KAYNAKÇA

- Aydogdu, Ali Uygur. The Sack Incident: A Crisis in Turkish-American Relations and Its Strategic Consequences. The Center for Intelligence and Security Research (IGAM), Ankara, December 9, 2024.
- Babcock, Robert O. Operation Iraqi Freedom I: A Year in the Sunni Triangle, The History of the 4th Infantry Division and Task Force Ironhorse in Iraq, April 2003 to April 2004. Tuscaloosa, AL: St. John's Press, 2005.
- Baker III, James A., Lee H. Hamilton, et al. The Iraq Study Group Report. New York: Vintage Books, 2006.
- Barkey, Henri J. Turkey and Iraq: The Perils (and Prospects) of Proximity. Washington, DC: U.S. Institute of Peace, July 2005.
- Benson, Kevin C.M. Expectation of Valor: Planning for the Iraqi War. Havertown, PA: Casement Publishers, 2024.
- Celikdonmez, Omur, "How was British Intelligence involved in the 'Sack Incident' in Northern Iraq?" Dikgazete, 12 July, 2022, https://www.dikgazete.com/yazi/kuzey-irak-taki-cuval-olayi-na-ingiliz-istihbarati-nasil-dahil-oldu-4744.html#google_vignette
- Criss, Nur Bilgi. "A Short History of Anti-Americanism and Terrorism: The Turkish Case." The Journal of American History 89, no. 2 (September 2002): 472–484.
- Connors, Peter W. The US Army in Kirkuk: Governance Operations along the Fault Lines of Iraqi Society, 2003–2009. Fort Leavenworth, KS: CSI Press, 2011.
- Erickson, Edward J. "Turkey as Regional Hegemon—2014: Strategic Implications for the United States." Turkish Studies 5, no. 3 (Autumn 2004): 25–45.
- Fontenot, Gregory, E.J. Degan, and David Tohn. On Point: The United States Army in Operation Iraqi Freedom. Fort Leavenworth, KS: CSI Press, 2004.
- Gibson, Bryan R. "The Secret Origins of the U.S.-Kurdish Relationship Explain Today's Disaster." The Kurdish Institute of Paris, October 14, 2019.
- Kanat, Kılıç Buğra, Diptaş, Serra, Hannon, Jackson and Dudden, Lesley K. US-Turkey Relations under the AK Party, An Almanac, Istanbul, SETA Publications, 2017
- Lorenz, Frederic and Edward J. Erickson, Strategic Water; Iraq and Security Planning in the EuphratesTigris Basin, Expanded Second Edition, Quantico, VA: Marine Corps University Press, July 2023.
- McGrath, John J., ed. Between the Rivers: Combat Action in Iraq, 2003–2005. Fort Leavenworth, KS: CSI Press, 2013.
- Mulroy, Mick, and Kenneth Tovo. "Irregular Warfare: A Case Study in CIA and US Army Special Forces Operations in Northern Iraq, 2002–03." Middle East Institute, August 12, 2021.

Operation Provide Comfort, Review of U.S. Air Force Investigation of Black Hawk Fratricide Incident, Washington, DC: Government Accounting Office, November 1997.

Poushter, Jacob. “The Turkish People Don’t Look Favorably Upon the U.S., or Any Other Country, Really.” The Pew Research Center, October 31, 2014.

Rayburn, Joel D., and Frank K. Sobchak. The U.S. Army in the Iraq War – Volume 1: Invasion – Insurgency – Civil War, 2003–2006. Carlisle, PA: US Army War College Press, 2019.

Rudd, Gordon W. Humanitarian Intervention: Assisting the Iraqi Kurds in Operation Provide Comfort, 1991. Washington, DC: Department of the Army, 2006.

Tunnell IV, Harry D. Red Devils: Tactical Perspectives from Iraq. Fort Leavenworth, KS: CSI Press, n.d.

Yetkin, Murat. “Sack Action against US Soldiers in Izmir: Is It Anti-Imperialism or What?” The Yetkin Report, September 3, 2024. <https://yetkinreport.com/2024/09/03/izmirde-abd-askerine-cuval-eylemi-anti-emperyalizm-mi-degilse-ne/>.

Askeri Cesaretin Evrimi

The Evolution of Military Courage

<https://doi.org/10.52792/tws.1794848>

İbrahim Sani MERT¹

Araştırma Makalesi

¹ Antalya Bilim Üniversitesi
– Prof. Dr.

ORCID: 0000-0002-2850-1865

Sorumlu yazar/Corresponding author:

İbrahim Sani MERT

E-posta/E-mail:

ibrahim.mert@antalya.edu.tr

Geliş tarihi/Received:

28 Eylül 2025

Revizyon talebi/Revision

Requested:

10 Ekim 2025

Son revizyon /Last revision:

13 Ekim 2025

Kabul tarihi/Accepted:

30 Ekim 2025

Atıf/Citation:

MERT, İbrahim Sani. “Askeri Cesaretin Evrimi.” *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, 6, no. 2 (2025): 132-152.

Öz

Cesaret, tarih boyunca askerlik mesleğinin tanımlayıcı erdemi olarak kabul edilmiştir. Aristoteles, Sokrates ve Konfüçyüs gibi klasik filozoflar, cesareti genellikle askerlik perspektifinden kavramsallaştırmış ve onu öncelikle savaş alanındaki fiziksel cesaretle ilişkilendirmişlerdir. İnsanlık tarihinin savaşlarla şekillendiği düşünülürse, cesaret zaferlerin ve dolayısıyla da medeniyetlerin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Ancak, savaşın doğası ve dolayısıyla cesaretin anlamı, özellikle son 150 yılda, benzeri görülmemiş teknolojik değişimlerin hem toplumları hem de askeri uygulamaları yeniden şekillendirmesiyle önemli dönüşümler geçirmiştir. Görünmeyen, asimetrik tehditlerin (insansız hava araçları, hipersonik füzeler, siber operasyonlar) ve algoritmik karar alma süreçlerinin ortaya çıkışı göz önüne alındığında, günümüzdeki askeri cesaretin yalnızca fiziksel cesaret olarak değil, aynı zamanda ahlaki, entelektüel, sosyal ve varoluşsal cesaret olarak da giderek daha fazla ifade edildiği görülmektedir. Bu kapsamda, yapılan bu çalışma, tehditlerin genellikle görünmez ve uzak olduğu günümüz savaş alanı ortamında cesaretin bileşenlerinin nasıl değiştiğini analiz ederek askeri cesaretin günümüze nasıl evrildiğini açıklamaya çalışmaktadır. Ayrıca, askeri liderlik, eğitim ve etik hususların bu yeni koşullar altında cesareti sürdürmek ve teşvik etmek için nasıl adapte olması gerektiği de ele alınmış ve profesyonel askerlik mesleği için teorik ve pratik çıkarımlar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Askeri Cesaret, Savaş Çalışmaları, Korku ve Cesaret, Askeri Etik, Asker Psikolojisi, Savaşın Evrimi.*

Abstract

Courage has long been regarded as the defining virtue of the military profession. Classical philosophers such as Aristotle, Socrates, and Confucius often conceptualized courage through the lens of soldiering, primarily associating it with physical bravery on the battlefield. Considering that human history has been shaped by wars, courage has played a decisive role in achieving victories and, consequently, in shaping civilizations. However, the nature of war—and therefore the meaning of courage—has undergone significant transformations, particularly in the last 150 years, as unprecedented technological changes have reshaped both societies and military practices. With the rise of invisible and asymmetric threats (such as unmanned aerial vehicles, hypersonic missiles, and cyber operations) and the growing role of algorithmic decision-making processes, military courage today is increasingly expressed not only as physical bravery but also as moral, intellectual, social, and existential courage. In this regard, the present study seeks to explain how military courage has evolved by analyzing how its components have changed in contemporary battlefields where threats are often invisible and distant. Furthermore, it addresses how military leadership, education, and ethical frameworks must adapt to sustain and foster courage under these new conditions, offering both theoretical and practical implications for the profession of arms.

Key Words: *Military Courage, War Studies, Fear and Bravery, Military Ethics, Soldier Psychology, Evolution of Warfare.*

GİRİŞ

Cesaret uzun ilk çağlardan bu yana askerlik mesleğinin tanımlayıcı erdemi olarak kabul edilmiştir.¹ Tarih boyunca savaşlar yalnızca ulusların kaderini belirlemekle kalmamış, aynı zamanda medeniyetleri de şekillendirmiştir. Bu kapsamda cesaret tarihe yön ve şekil veren zaferlerin odağında yer almıştır.²

Aristoteles, Sokrates ve Konfüçyüs gibi büyük filozoflar, cesareti ahlak ve etiğin merkezine yerleştirmiş ve sıklıkla askerlikle ilişkilendirmişlerdir. Bu düşünürlerce cesaret, öncelikle fiziksel cesaret olarak açıklanmış; savaş alanında korku, acı veya ölüm karşısında dirayetle durmakla ilişkilendirilmiştir. Bu kavramsallaştırma, yüzyıllar boyunca baskınlığını korumuş ve askeri cesaret fiziksel cesaretle özdeşleşmiştir.³

Diğer yandan, cesaret askeri, savaş meydanındaki klasik fiziki cesaret ve kahramanlık gösterisinden daha fazlası olmuş, askeri etikle de derinden iç içe geçmiştir.⁴ Olsthoorn (2010)⁵ ve Toner (2014)⁶ tarafından da belirtildiği üzere, cesaret, hem savaşta hayatta kalmak için pratik bir gereklilik hem de askerlerin eylemlerini adalet, disiplin ve mesleki onur gibi daha geniş bir çerçevede yönlendiren ahlaki bir pusula işlevi görür. Bu anlamda, askeri cesaret yalnızca tehlikeyle yüzleşme dirayet ve isteğini değil, aynı zamanda teklike ve riskli koşullarda, doğru davranma etik sorumluluğunu da temsil eder ve savaş alanındaki cesareti doğrudan askerlik mesleğinin normatif temellerine bağlar.

Ancak, cesaretin anlamı ve hayata geçişi hiçbir zaman statik olmamıştır.⁷ Toplamlar avcı-toplayıcı topluluklardan tarımsal medeniyetlere, daha sonra da endüstriyel ve bilgi odaklı toplumlara doğru evrildikçe, savaşın doğası da buna bağlı olarak değişmiştir.⁸ Barutun icadından nükleer silahların ve son olarak dijital teknolojilerin ortaya çıkışına kadar her teknolojik ve toplumsal dönüşüm, askerlerin cesaret deneyimleme ve bu cesareti gösterme koşullarını yeniden şekillendirmiştir. Bu kapsamda, özellikle son 150 yılda, benzeri görülmemiş teknolojik gelişmeler yalnızca savaşın yürütülmesini değil, aynı zamanda cesaret algısını da önemli ölçüde değiştirmiştir.

Bu evrimi anlamak için Tofflerci bir bakış açısı kuramsal bir temel sunar: birinci dalga tarım toplumundaki kas ve alet benzeri silahları, ikinci dalga sanayi odaklı makineleşmeyi savaş alanına taşıırken, üçüncü dalga bilgiyi ağ tabanlı savaşı, ortaya çıkan dördüncü dalga ise özerklik, yapay zekâ, biyoteknoloji ve bilişsel operasyonları savaşın odağına getirmiştir. Bu gibi durumlarda, askeri cesaret yalnızca fiziksel dayanıklılığı değil, aynı zamanda ahlaki hesap verebilirliği, entelektüel uyumu, sosyal

¹ Peter Olsthoorn, *Military Ethics and Virtues: An Interdisciplinary Approach for the 21st Century* (London: Routledge, 2010).

² Victor Davis Hanson, *The Western Way of War: Infantry Battle in Classical Greece* (Berkeley: University of California Press, 2009).

³ George Kateb, "Courage as a Virtue," *Social Research: An International Quarterly* 71, no. 1 (2004): 39–72.

⁴ İbrahim Sani Mert, "Askeri Etik," *Turkish Journal of War Studies* 1, no. 1 (2020): 24–34.

⁵ Olsthoorn, *age*, s. 11–14.

⁶ James H. Toner, *Morals under the Gun: The Cardinal Virtues, Military Ethics, and American Society* (Lexington: University Press of Kentucky, 2014).

⁷ Andrei G. Zavaliy ve Michael Aristidou, "Courage: A Modern Look at an Ancient Virtue," *Journal of Military Ethics* 13, no. 2 (2014): 174–189; İbrahim Sani Mert, "Cesaret ve Bileşenlerinin Keşfine İlişkin Nitel Bir Araştırma: Eski Bir Erdemin Yeniden Keşfi," *İş ve İnsan Dergisi* 8, no. 1 (2021): 19–32.

⁸ Alvin Toffler ve Heidi Toffler, *War and Anti-War: Survival at the Dawn of the 21st Century* (Boston: Little, Brown and Company, 1993).

bütünlüğü ve varoluşsal dayanıklılığı da kapsar hale gelmiştir. Cesaretin odak noktası, doğrudan ateşe göğüs germekten, makine müdahalesi altında sorumluluk almaya, bilgi aşırı yükü altında muhakemeyi korumaya ve asker/sivil ile insan/makine arasındaki sınırlar belirsizleştiğinde insanlığı ve ahlaki değerleri savunmaya doğru kaymıştır.⁹

Cesaret üzerine son yıllarda farklı disiplinlerde yapılan bazı ampirik çalışmalar bu yeniden çerçevelenmenin, belirlenmesine ve modellenmesine olanak tanımaktadır. Araştırmalarda, cesaretin temel bileşenleri (risk, korku, güç, bilinç, ahlaki amaç, karar verme ve cömertlik) belirlenmiş¹⁰, cesaret ve cesaret yönetimi modelleri aracılığıyla işlevselliği netleştirilmeye çalışılmış¹¹, simülasyonlar, VR (Virtual reality) ve tekno-etik yetkinliği geliştiren senaryo tabanlı etik tatbikatların yanı sıra yeni bulgular da cesaretin ahlaki ve tatmin edici boyutları ortaya konulmuştur. Ayrıca, cesur davranış sergilemedeki ahlak, en güçlü şekilde deneyimlenen korku, azim ve cömertlik tarafından şekillendirilirken, azim, cömertlik ve güçsüzlük eylem sonrası cesaret tatminini artırıcı faktörler olarak belirlenmiştir.¹²

Günümüzdeki çatışmalar bu değişimi canlı bir şekilde göstermektedir. Ukrayna ve Gazze'de cesaret, cephe'deki profesyonel askerlerle sınırlı değildir; aynı zamanda bombardıman ve yerinden edilmelere karşı direnç gösteren sivilleri de kapsar.^{13 14} Modern muharebe, yeni korku kaynakları da ortaya çıkarmış, görünmeyen insansız hava araçları, hipersonik füzeler ve uzun menzilli siber operasyonlar, korkuyu genellikle gözle görünmeyen, anlık tehditlerden kaynaklandığı bir hake getirmiştir. Önceki dönemlerin aksine, günümüz askerleri uzak, kişisel olmayan ve teknoloji aracılığıyla ortaya çıkan tehlikelerle mücadele etmek zorundadır. Bu da şu soruları gündeme getirir: Teknolojik savaş çağında bir asker için cesur olmak ne anlama geliyor? Korkunun doğası değişmişken, askerleri liderler yönettikleri birliklerde korku ve cesareti nasıl yönetiyor?

Bu çalışma, askeri cesaretin evrimini açıklayarak ve modern teknolojik savaş bağlamındaki dönüşümünü inceleyerek yukarıdaki bahse konu soruları ele almaktadır. Cesaretin kalıcı psikolojik ve etik boyutları ve gelişmiş silahlar ile değişen muharebe biçimlerinin getirdiği yeni zorlukların, askeri cesareti nasıl etkilediği açıklanmaya çalışılmıştır. Cesareti hem tarihsel kadim bir erdem hem de savaşın değişen yüzü tarafından şekillendirilen, evrimleşen bir yapı olarak anlamak için kavramsal bir çerçeve sunarak savaş çalışmaları alanına katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

Çalışmanın müteakip kısımları şu şekilde yapılandırılmıştır: İlk olarak, cesaret klasik felsefe ve erken dönem askeri geleneklerde konumlandırılmıştır. İkinci olarak, muhtemel bir dördüncü

⁹ Walter Hasselberger, "Will Algorithms Win Medals of Honor? Artificial Intelligence, Human Virtues, and the Future of Warfare," *Journal of Military Ethics* 23, no. 3–4 (2024): 289–305.

¹⁰ İbrahim Sani Mert, "Cesareti Modellemek: Cesareti Anlamada ve Uygulamada Kullanılabilecek Bazı Modeller," *Antalya Bilim Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 2, no. 2 (2021): 60–80.

¹¹ Mert, İbrahim Sani. 2021d. "Cesareti Modellemek: Cesareti Anlamada ve Uygulamada Kullanılabilecek Bazı Modeller." *Antalya Bilim Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (2): 60–80.

¹² İbrahim Sani Mert, Ali Danandeh Mehr ve Laith Abualigah, "The Management Genetic Code: Courageous Dimensions, Morality and Evolutionary Satisfaction," *Management Decision* (2025), ileri çevrim içi yayım.

¹³ "Drones Become Most Common Cause of Civilian Deaths in Ukraine War – UN Says," *Reuters*, 11 Şubat 2025, <https://www.reuters.com/world/europe/drones-become-most-common-cause-death-civilians-ukraine-war-un-says-2025-02-11>.

¹⁴ Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR), "Deadly Drones: Civilians at Risk from Short-Range Drones in Frontline Areas of Ukraine (24 February 2022–30 April 2025)," 2025, <https://ukraine.ohchr.org/en/Deadly-drones-Civilians-at-risk-from-short-range-drones-in-frontline-areas-of-Ukraine-24-February-2022-30-April-2025>.

dalgayla doruğa ulaşan önemli sosyal ve teknolojik dönüşümlerin korku, risk ve sorumluluğu nasıl yeniden yapılandığı analiz edilmiştir. Üçüncü olarak, çağdaş askeri cesaretin çok boyutlu bir tipolojisi geliştirilmiş ve bileşenleri belirlenmiştir. Dördüncü olarak, mevcut cesaret modelleri teknolojiyle odaklı çatışmalara uyarlanmaya çalışılmış ve eğitim, liderlik ile öğretim için çıkarımlar çıkarılmıştır.

CESARETİN FELSEFİ TEMELLERİ

Cesaret, antik çağlardan beri temel erdemlerden biri olarak kabul edilmiş ve özellikle Platon ve Aristoteles'in eserlerinde, altın orta yaklaşımının bir uzantısı olarak, cesareti gözükaralık/pervasızlık ve korkaklık arasında bir denge olarak kavramsallaştırmışlardır. Aristoteles için cesaret, asil bir amaç uğruna korkuya katlanma ve tehlikeyle yüzleşme kapasitesini temsil eder. Nikomakhos'a Etik'te anlatılan bu denge, cesareti hem ahlaki hem de pratik bir uygulama olarak konumlandır ve şehrin (polis) savunulması için elzem olarak görür.¹⁵ Platon ise, Devlet kitabında, cesareti devletin koruyucularıyla ilişkilendirmiş, onu salt kişisel bir karakter özelliği olmaktan çok, toplumsal ve siyasal bir zorunluluk olarak resmetmiştir.¹⁶ Her iki anlatımda da cesaret, yalnızca savaştaki fiziksel cesaret değil, adalet, bilgelik ve ölçülülükle derinden iç içe geçmiş bir erdemdir.

Kateb¹⁷ cesareti bir savaşçının niteliği olarak görse de, evrensel bir ahlaki öneme sahip olduğunu ve savaş alanının ötesinde siyasi ve sosyal yaşamı şekillendirdiğini vurgulamıştır. Bu yorum, cesaretin yalnızca askeri cesaretle sınırlı olamayacağını, aynı zamanda sivil ve siyasi alanlarda etik davranma durumunu da vurgular. Benzer şekilde, Rorty'e göre de cesaretin "iki yüzü" olduğunu savunmuştur: biri askeri cesaretle, diğeri ahlaki eylemlilikle bağlantılıdır. Ona göre, cesaretin savaş alanıyla geleneksel bağları, inanç cesaretini de hesaba katacak şekilde genişletilmelidir: otoriteye gerçeği söylemek, adaletsizliğe direnmek veya baskı altında kişinin dürüstlüğüne korumak.¹⁸

Reichberg, Thomas Aquinas'ın Aristotelesçi fikirleri savaş alanına nasıl taşıdığını, dayanıklılık, disiplin ve fedakarlığın askeri cesaretin merkezinde yer aldığını vurgular. Aquinas için cesaret yalnızca acil tehditlerle yüzleşmek değil, aynı zamanda haklı bir amaç uğruna zaman içinde sebat etmekle de ilgidir. Bu değerlendirme, askerin rolünü sıradan bir savaşçıdan, dayanıklılığı ve olası ölümü kabullenmesiyle daha yüksek bir erdem biçimini temsil eden ahlaki bir kimseye yükseltmiştir. Bu teolojik yorum, cesareti hem manevi hem de askeri bir bağlılık olarak çerçeveleyerek askerlik mesleğinin asaletini pekiştirmiştir.¹⁹

Tarihsel örnekler, cesaretin klasik toplumların askeri ahlakının ayrılmaz bir parçası olduğunu daha da doğrulamaktadır. Coulston, cesaret ve korkaklığın Roma imparatorluk ordusunda disiplin ve itibarın temel belirleyicileri olduğunu belgelemiştir.²⁰ Cesaret eylemleri kamu onurlandırmasıyla kurumsallaştırılırken, korkaklık eylemleri rezalete veya ağır cezalara yol açmıştır. Bu da askeri cesaretin lejyonun bütünlüğü ve hayatta kalmasından ayrılmaz olduğunu göstermektedir. Hanson da benzer şekilde Yunan hoplit savaşlarında cesaretin toplumsal boyutunu vurgulamıştır. Burada

¹⁵ Daniela Vigani, "Aristotle's Account of Courage," *History of Philosophy Quarterly* 34, no. 4 (2017): 313–330.

¹⁶ Ryan Balot, "Courage in the Democratic Polis," *The Classical Quarterly* 54, no. 2 (2004): 406–423.

¹⁷ Kateb, *age.*, 39–72.

¹⁸ Amélie O. Rorty, "The Two Faces of Courage," *Philosophy* 61, no. 236 (1986): 151–171.

¹⁹ Gregory M. Reichberg, "Thomas Aquinas on Military Prudence," *Journal of Military Ethics* 9, no. 3 (2010): 262–275.

²⁰ J. C. N. Coulston, "Courage and Cowardice in the Roman Imperial Army," *War in History* 20, no. 1 (2013): 7–31.

uygulanan falanks düzeni, askerlerin yan yana savaşmasını ve her birinin diğerinin cesaretine bağlı olmasını gerektiriyordu.²¹ Kısaca, klasik ve ortaçağ düşünürlerinin cesareti münferit bir askeri beceri olarak değil, etik, medeni ve teolojik boyutları olan temel bir erdem olarak ele aldıklarını göstermektedir.

TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM VE CESARET

Askeri cesaretin evrimi, cesareti tarihsel toplumsal dönüşümler içine yerleştirerek daha iyi anlaşılır. Alvin ve Heidi Toffler'in çığır açan eseri Savaş ve Savaş Karşısı Mücadele, toplumundaki tarımsal, sanayi/endüstriyel ve bilgi temelli "değişim dalgalarının" yalnızca savaş araçlarını değil, aynı zamanda onunla ilişkili askeri değer ve özellikle de cesaretin nasıl yeniden şekillendirdiğini analiz etmek için uygun bir çerçeve sunar. Toffler'lar, her toplumsal dalga, baskın üretim ve toplumsal örgütlenme biçimini yansıtan kendine özgü bir "savaş tarzı" getirdiğini savunur.²²

Bu bakış açısından, tarımsal ve erken dönem endüstriyel savaşlarda cesaret genellikle fiziksel dayanıklılık, tehlikeye yakınlık ve savaş alanında doğrudan çatışma ile tanımlanmıştır. Sanayi çağı, kitlesel orduları, büyük ölçekli seferberlik ve yıpratma harpleri için gerekli olan kolektif cesareti, disiplini ve itaati ön plana çıkartmıştır. Buna karşılık, bilgi çağında savaş giderek daha fazla hassas teknolojiler, siber yetenekler ve uzaktan operasyonlar ile şekillendirilmiş, bu değişim cesaretin anlamını da değiştirerek, risk odağı artık sadece ön saflardaki askerle sınırlı değil, aynı zamanda uzaktan ölümcül teknolojileri yöneten operatörlere, bilgi yükünü yöneten komutanlara ve hatta yeni karma çatışma biçimlerine yakalanan sivillere de uzanmıştır.

Toffler'in terimleriyle, cesaret böylece salt fiziksel maruziyetten bağımsız hale geliyor ve belirsizlik, hız ve teknolojik aracılık ile karakterize edilen ortamlarda etik ve kararlı bir şekilde hareket etme kapasitesi olarak yeniden ifade ediliyor. Toffler'ın da belirttiği gibi, savaşın "üçüncü dalgası" eşi benzeri görülmemiş asimetrlere ortaya çıkarıyor; bir taraf teknolojik olarak korunurken, diğer taraf fiziksel riskin yükünü taşıyor.²³ Bu asimetri, geleneksel cesaret tanımlarının günümüz savaşları için yeterli olup olmadığı konusunda bazı soruları gündeme getirmiştir.

Toffler'in yaklaşımına askeri cesareti dahil etmek, cesaretin farklı bir şekilde ele alınması gerektiğinin altını çizmektedir. Tıpkı sanayi çağı cesaretinin siper savaşı ve kitlesel seferberlik mantığından ayrılmaz olması gibi, bilgi çağı cesareti de siber risk, otonom silahlar ve uzaktan kumandalı operasyonlarla iç içe geçmiştir. Öyle ise akla şu soru gelmektedir: Savaşın veriler, algoritmalar ve makineler aracılığıyla yürütüldüğü bir çağda, yalnızca fiziksel tehlikeyle yüzleşmek için değil, aynı zamanda etik sorumluluğu da gözetmek için hangi cesaret biçimleri gereklidir?

DÖRDÜNCÜ SAVAŞ DALGASINI TASAVVUR ETMEK

Alvin ve Heidi Toffler, Savaş ve Savaş Karşısı'nı 1990'ların başında değil de 2020'lerde yazıyor olsalardı, analizleri neredeyse kesinlikle bilgi odaklı savaşın "üçüncü dalgası"nın ötesine, "Dördüncü Dalga" olarak adlandırılabilir bir çatışmaya kadar uzanırdı. Bu dalga yalnızca bilgi teknolojileriyle değil, aynı zamanda hem savaşın karakterini hem de cesaretin tanımını yeniden şekillendiren özerklik, yapay zekâ, biyoteknoloji ve bilişsel savaşla da tanımlanabilir.

²¹ Hanson, age., 44-55.

²² Toffler ve Toffler, age., 10-15.

²³ Age., 30-40.

İlk dalga (tarımsal) insan gücü, kas gücü ve ilkel silahlarla; ikinci dalga (endüstriyel) seri üretim, mekanizasyon ve büyük daimi ordularla; üçüncü dalga (bilgi çağı) veri, hassas teknolojiler ve ağ merkezli savaşla damgasını vururdu. Dördüncü dalga ise, aksine, karar alma, risk ve hatta savaş alanındaki varlığın giderek askerler, algoritmalar ve özerk platformlar arasında paylaşıldığı insan ve makine sistemlerinin kaynaşmasıyla ayırt edilebilir.

Böyle bir bağlamda, cesaret artık öncelikli olarak fiziksel maruziyete veya uzaktan operasyona değil, otonom şiddeti yönetmede ahlaki dayanıklılığa bağlı olabilir. Askerler ve komutanlar yalnızca fiziksel veya psikolojik tehlikeyle karşı karşıya kalma konusunda değil, aynı zamanda ahlaki sorumluluğu makinelere devretmeye direnmede de cesaret göstermek zorunda kalacaklardır. Ölümcül seçimlerin yapay zeka tarafından şekillendirildiği algoritmik belirsizlik koşulları altında etik karar alma, yeni bir cesaret biçimini gerektirir. Bu cesaret, teknolojinin sürecin her aşamasına etki etse bile, sonuçlardan sorumlu olma cesareti şeklinde kendini gösterir. Dahası, Dördüncü Dalga, savaşın biyoteknolojik ve bilişsel boyutlarının rolünü vurgular. Sinirbilim, genetik mühendisliği ve bilişsel manipülasyondaki gelişmeler, fiziksel alanda olduğu kadar zihinlerde ve bedenlerde de verilen savaşları tetikler. Burada cesaret, psikolojik hedefleme, deepfake aldatmacası veya nörobilişsel bozulma girişimleri altında ahlaki bütünlüğü koruma kapasitesi olarak yeniden görülebilir.

ASKERİ ETİĞİN PARÇASI OLARAK ASKERİ CESARET

Modern askeri etik, cesareti tutarlı bir şekilde hem fiziksel hem de ahlaki bir gereklilik olarak çerçevelemiş ve askerlerin hem savaşta hem de profesyonel yaşamda karşılaştıkları iki yönlü baskıyı yansıtmıştır. Olsthoorn, bu konuda en etkili ayrımlardan birini ortaya koyarak, savaş alanında bedensel zarar veya ölümle yüzleşme isteği olan fiziksel cesareti, kurumsal risklere rağmen akran baskısına direnme, etik olmayan emirlere itaatsizlik etme veya vicdanına göre hareket etme becerisi olan ahlaki cesareten ayırmıştır. Bu durum, profesyonel silahlı kuvvetlerin askeri etiğin yalnızca savaş alanındaki cesaret değil, aynı zamanda ilkel etik muhakeme de gerektirdiğini giderek daha fazla kabul etmesiyle, çağdaş askeri etik tartışmalarının temel taşı haline gelmiştir. Buna dayanarak Zavaliy ve Aristidou (2014) cesarete modern bir bakış sunar.²⁴ Kadim felsefi geleneklerin erdem anlayışımızı hâlâ şekillendirdiğini vurgulayan araştırmacılar, günümüz askeri profesyonellerinin çok daha karmaşık bağlamlarda yol alması gerektiğini belirtir. Cesaretin, salt risk alma veya metanetli bir dayanıklılık olarak değil, orantılılık, rasyonellik ve ahlaki amaç gibi ölçütler üzerinden analiz edilmesi gerektiğini savunur. Bu bağlamda, cesaret yalnızca korkunun bastırılmasıyla ilgili olmaktan çıkıp, eylemin etik ve profesyonel standartlarla uyumlu hale gelmesiyle daha çok ilgilidir.

Toner, cesareti adalet, ihtiyat ve ölçülülükle birlikte temel erdemlerin klasik çerçevesine yerleştirerek bu görüşü daha da pekiştirir. İhtiyatsız cesaretin pervasızlığa dönüşme riski taşıdığını, adaletsiz cesaretin ise ahlaki temelini kaybettiğini savunur. Dolayısıyla cesaret, askeri profesyonellikte hem dengeleyici hem de enerji verici bir erdem olarak hizmet eder.²⁵ Olson, cesaretin etik karar alma ve liderlik için vazgeçilmez olduğunu vurgulamıştır. Olson'a göre cesaret,

²⁴ Zavaliy ve Aristidou, age., 174-189.

²⁵ Christopher Toner, "The Full Unity of the Virtues," *The Journal of Ethics* 18, no. 3 (2014): 207-227.

ahlaki teori ile profesyonel eylem arasında "pratik bir köprü" işlevi görerek, askerlerin ve komutanların belirsizlik, ve savaşın ahlaki yükleriyle başa çıkmalarına olanak tanır.²⁶

De Vries ise, cesareti adalet ve ölçülülük gibi diğer temel erdemlerle bütünleştiren daha kapsamlı bir çerçevenin savunuculuğunu yapmıştır. Bu argüman, cesaretin tek başına ele alınamayacağı, karakter temelli askeri etiğin bütünüyle bağlantılı olarak anlaşılması gerektiği yansıtır.²⁷ Pfaff, profesyonel askeri etiğe karakter temelli yaklaşımları ekleyerek, bu yaklaşımı daha da genişletmiş ve cesaretin dürüstlük, sadakat ve namustan ayrılamaz olduğunu vurgulamıştır. Cesaret, yalnızca savaş meydanında kahramanlık göstermekle ilgili değil, aynı zamanda askerlik mesleğinin ahlaki yapısını sürdürmekle de ilgilidir.²⁸

Aynı zamanda, Cook gibi bilim insanları cesaretin psikolojik ve gelişimsel yönlerini vurgulamıştır. Cesaretin yalnızca soyut bir etik ilke olarak değil, aynı zamanda eğitim, alışkanlık ve kolektif kimlik yoluyla geliştirilen bir erdem olarak görülmesi gerektiğini vurgulamıştır.²⁹ Buna göre askeri kurumlar, askerlerin cesareti ritüeller, hikâyeler veya paylaşılan değerler aracılığıyla nasıl içselleştirip ifade ettiklerini şekillendirmede önemli bir rol oynarlar.

AHLAKİ CESARET VE ETİK BOYUTLAR

Fiziksel cesaret, askerlik mesleğinin en görünür ve en çok takdir edilen yönü olmaya devam ederken, akademisyenler ahlaki cesaretin, yani kişisel, mesleki veya sosyal risklere rağmen etik ilkeleri koruma isteğinin önemini giderek daha fazla vurgulamaktadır.³⁰ Miller (2005), ahlaki cesareti, kişinin itibarını, kariyer gelişimini veya bir kurum içindeki ilişkilerini tehlikeye atabilecek olsa bile doğru, dürüst davranma kapasitesi olarak tanımlamıştır.³¹ Bu tanım, ahlaki cesareti bireysel vicdan ile kurumsal baskının kesiştiği noktada konumlandırarak, askeri alanda etik davranışların sağlanmasındaki kritik rolünü vurgulamaktadır.

Bu bakış açısına dayanarak, Walker “cesaret toplulukları” kavramını ortaya atmış ve ahlaki cesaretin nadiren tek başına belirdiğini, aksine güven, arkadaşlık ve sosyal uyum ağları içinde geliştiğini ileri sürmüştür. Buna göre, kolektif destek kültürü, bireylerin etik olmayan uygulamalara direnmelerini sağlar ve askerlik mesleğinin ahlaki yapısını güçlendirir.³² Böyle bir yaklaşım cesareti yalnızca bireysel bir erdem olarak değil, aynı zamanda toplumsal olarak yerleşik, grup dinamiklerine ve kurumsal kültüre bağlı bir erdem olarak görür.

²⁶ Laura W. Olson, *Towards a More Ethical Military: The Contribution of Aristotelian Virtue Theory to Military Ethics*, 2014.

²⁷ Peter De Vries, “Virtue Ethics in the Military: An Attempt at Completeness,” *Journal of Military Ethics* 19, no. 3 (2020): 170–185.

²⁸ C. Anthony Pfaff, “Virtue and Applied Military Ethics: Understanding Character-Based Approaches to Professional Military Ethics,” *Journal of Military Ethics* 22, no. 3–4 (2023): 168–184.

²⁹ Martin L. Cook, “Reflections on Courage (And Other Virtues): A Dialogue Between Ethics and Moral Psychology,” *The International Journal of Ethical Leadership* 2, no. 1 (2013): 102.

³⁰ İbrahim Sani Mert ve Gökben Bayramoğlu, “Cesaret ve İş Yaşamı: Türkçe Araştırmaların Perspektifleri Işığında İş Yaşamında Sürdürülebilirliğe İlişkin Bazı Önermeler,” *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 10, no. 2 (2024): 139–165.

³¹ Miller, R. (2005). Moral courage: Definition and development. *Ethics Resource Center*.

³² D. Ian Walker, “Communities for Courage,” içinde *The Virtue of Courage*, 261 (yayın yeri ve yayınevi eksik), 2025.

Diğer yandan, Stanar , otoriteye veya grup normlarına körü körüne bağlılığın cesaret kisvesi altında gizlenebileceği, ancak aslında etik sorumluluğu olumsuz etkileyebileceği konusunda uyarılmaktadır. Askeri ortamda ihbarcılık üzerine yaptığı analiz, gerçek ahlaki cesaretin uyumdan ziyade itaatsizlik gerektirebileceğini ve kurumsal yanlışlara meydan okuma isteğinin, eleştirel olmayan sadakatten daha yüksek bir cesaret biçimini temsil ettiğini ortaya koyar.³³ Benzer şekilde, Parsons, askeri akademilerin ahlaki cesareti açıkça geliştiren ve bunu bütünsel subay eğitiminin temel bir bileşeni olarak konumlandıran karakter geliştirme programları benimsemeleri gerektiğini savunmuştur. Askeri kurumlar, cesareti en başından itibaren profesyonel kimliğe yerleştirerek, komutanları modern savaşın etik karmaşıklıklarında yol almaya hazırlar.³⁴

Askeri davranışları ahlaki psikoloji merceğinden inceleyen Doris ise, cesaret gibi erdemlerin istikrarlı ve sağlam özellikler mi yoksa büyük ölçüde duruma bağlı mı olduğunu sorgulamıştır.³⁵ Bu yaklaşım, ordu için önemli soruları gündeme getirmektedir: Askerler sürekli olarak ahlaki cesaret gösterecek şekilde eğitilebilir mi, yoksa tepkileri her zaman durumsal baskılara ve örgütsel normlara göre mi değişir? Bu tür araştırmalar, karakterin sabit bir ahlaki eğilim olarak mı yoksa dış koşullar tarafından şekillendirilen bir davranış örüntüsü olarak mı daha iyi anlaşılabilirliği konusundaki erdem etiği alanındaki daha geniş tartışmaların bir uzantısıdır.

Snow, askeri eğitimde erdem etiğinin sistematik olarak öğretilmesini savunur. Ona göre, profesyonel askeri eğitim genellikle ahlaki düşünce pahasına teknik yeterlilik ve pratik becerilere yönelir.³⁶ Ahlaki cesaret tartışmalarını müfredata entegre ederek, silahlı kuvvetler operasyonel verimlilik ile etik dayanıklılık arasında denge kurabilir ve askerlerin yalnızca nasıl hareket edeceklerini değil, aynı zamanda neden adalet, dürüstlük ve insanlık ilkelerine uygun hareket etmeleri gerektiğini de bilmelerini sağlar.

TEKNOLOJİ ÇAĞINDA CESARET

Daha önce de vurgulandığı üzere, askeri-teknolojik gelişimin hızlanması, özellikle uzak platformlarda, otonom sistemlerde ve ağ tabanlı savaş odaklı modern çatışmalarda cesur olmanın ne anlama geldiğine dair derin bir yeniden değerlendirmeyi tetiklemiştir. Fiziksel risk ve doğrudan çatışmaya dayanan geleneksel cesaret paradigmatları, yeni muharebe biçimleri tarafından sorgulanmaktadır. Bu bölümde, filozofların, analistlerin ve askeri düşünürlerin bu değişimleri nasıl değerlendirdikleri incelenmiştir.

Uzaktan Kumandalı Drone Saldırıları

Geleneksel savaş erdemlerine indirilen en belirgin darbelerden biri, insansız hava araçlarıyla yapılan saldırılardır. Christian Enemark, "Uzaktan Kumandalı Öldürme: Kahramanlık Sonrası Savaş Çağında Askeri Erdem" başlıklı yorumunda,³⁷ İnsansız hava araçlarını (İHA) kullanımının askeri

³³ Dušan Ž. Stanar, "Martial Virtues and Whistle-Blowing: Loyalty Misplaced and Courage Misunderstood," *Vojenské rozhledy* 30, no. 2 (2021): 26–38.

³⁴ Daniel S. Parsons, *Virtuous Soldiers: Is the Current Ethical Training Sufficient for the United States Army or Is a Character Development Programme What Soldiers and Officers Need?* (PhD diss., University of Birmingham, 2021).

³⁵ John M. Doris, "The Limits of Virtue: Moral Psychology and Military Conduct," *Journal of Military Ethics* 22, no. 3–4 (2023): 227–240.

³⁶ Nancy E. Snow, "Teaching Virtues in the Military," *Journal of Military Ethics* 22, no. 3–4 (2023): 185–199.

³⁷ "Remote Control Killing: Military Virtue in an Age of Post-Heroic Warfare," *ABC Religion & Ethics*, 2019, <https://www.abc.net.au/religion/remote-control-killing-military-virtue-in-an-age-of-post-heroic/10097056>.

fiziksel riskten uzaklaştırdığını ve böylece savaşçının cesur ve risk alan biri olduğu fikrini zayıflatmış ileri sürer. Enemark'a göre, risksiz öldürme, cesaretin sembolik ve ahlaki değerine meydan okuyarak, insansız hava aracı saldırılarının savaşçı ruhuyla uyumluluğu konusunda şüphe uyandırmaktadır. Dolayısıyla, bir zamanlar savaş erdemine onur ve meşruiyet kazandıran karşılıklı tehlike artık zayıflamış hatta nerede ise hiç kalmamıştır.

Bazı yorumculara göre drone operatörlerinin işinin çok kolay olduğunu ortadadır; adeta hedefle olan mesafe, fiziksel güvenlik ve uzaktan kumanda, bir zamanlar cesareti ayakta tutan doğal, içgüdüsel riskleri zayıflatmıştır. Ancak bir taraftan da, Jesse Kirkpatrick'ın "Drone'lar ve Cesaretin Savaş Erdemi"³⁸ yazısında, fiziksel tehlike olmasa bile, insansız hava aracı operasyonlarının hâlâ psikolojik, ahlaki ve bağlamsal cesaret gerektirebileceğini savunur. Ahlaki belirsizlik altında hareket etme, tarafsızlığa direnme ve uzaktan karar alma kapasitesinin, cesaretin modern ifadeleri olduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla bu tartışma önemli bir soruyu gündeme getiriyor: Cesaret mutlaka fiziksel tehlike mi gerektirir, yoksa savaş alanının aracılıklı ve mesafeli olduğu bir çağda yeniden tasarlanabilir mi?

İrade, Moral ve Teknolojik Aracılık

Teknolojinin askerlerin savaşma iradesi üzerindeki etkisi de bir diğer temel zorluk olarak karşımızda durmaktadır. Askeri birlikler teknolojiye daha bağımlı hale geldikçe, cesaret ne şekilde etkilenmektedir? NSI platformunda yayınlanan "Teknoloji ve Askerin Savaşma İradesi: Yeni Çağımızda Cesareti Nasıl Artırabiliriz?" başlıklı makalede³⁹, günümüz savaş ortamında uyum, ortak kimlik ve psikolojik dayanıklılığın hayati önem taşıdığını vurgulanmaktadır. Yazarlar, teknolojinin durumsal farkındalık veya karar desteğine yardımcı olabileceğini, ancak aynı zamanda cesaretin temelini oluşturan kişilerarası bağları ve buna dayalı motivasyonu azaltma riski taşıdığını belirtmektedir. Bu kaygı doğrultusunda, Don Ihde ve Peter-Paul Verbeek gibi teknolojik aracılık teorisyenleri, teknolojinin insanların ahlaki sorumluluğu algılama ve uygulama biçimlerini yeniden şekillendirdiğini öne sürer.⁴⁰ Ihde, teknolojik eserlerin eylemleri sonuçlarından uzaklaştıran "aralıklar" yarattığını savunurken, Verbeek, tasarımların ahlaki nasıl "simüle edebileceğini" vurgulayarak Baudrillard'ın fikrini destekler. Baudrillard göre, modern toplumlarda semboller, imgeler ve teknolojik temsiller artık gerçekliğe referans vermez; bunun yerine kendi başlarına bir "gerçeklik" üretirler. Yani ortada gerçekten yaşanan bir ahlaki deneyim yoktur, sadece onun bir taklidi, bir "sahnelemesi" vardır. Askeri ortamlarda bu, insansız hava aracı saldırılarının, yapay zekâ hedeflemesinin veya uzaktan konutalı sistemlerin ve kararların etik ağırlığını belirsizleştirdiği bir tür "ahlaki askıya alma" durumuna yol açabilir. Bu anlamda, çağdaş askeri cesaret, teknolojiyle doymuş bir savaşta hesap verebilirliği korurken ahlaki kopuşa direnmeyi gerektirir.

Diğer yandan, günümüz harp teknolojisinin oluşturduğu zihin-teknoloji bağı yeni bir tartışma konusudur. Sinir sistemleri, artırılmış biliş veya bilgi savaşı, insan iradesi ve ahlaki kararlılıkla nasıl bir etkileşime girer? Nicholas Wright, grup boyutunun önemli olduğunu öne sürer: Teknoloji, askerlerin tehlikeyi algılama ve savaşta hareket etme biçimlerini değiştirirken, birlik

³⁸ Jesse Kirkpatrick, "Drones and the Martial Virtue Courage," *Journal of Military Ethics* 14, no. 3–4 (2015): 202–219.

³⁹ "Technology and the Soldier's Will to Fight: How Can We Foster Courage in Our New Era?," NSI (Nexus Nine), 2023, <https://nsiteam.com/social/technology-and-the-soldiers-will-to-fight-how-can-we-foster-courage-in-our-new-era/>.

⁴⁰ Zong Liu, "Technological Mediation Theory and the Moral Suspension Problem," *Human Studies* 46, no. 3 (2023): 375–388.

ruhunun oluşturduğu anlam bütünlüğünü, ortak amacı ve güveni korumanın yollarını da beraberinde getirmelidir.⁴¹

Günümüz teknoloji yoğun ortamındaki savaşma isteği ve azmi ile psikososyal etkiler üzerine ortaya çıkan bazı çalışmalar, teknolojik açıdan yoğun çatışmalarda erdem ve motivasyon arasındaki bağı daha da derinleştirmektedir. Gómez ve ark.⁴² fedakârlık, kimlik, sosyal bağlar ve algılanan tehditlerin bir askerin risk alma isteğine nasıl katkıda bulunduğunu açıklamaya çalışır. Buna göre, fedakârlık isteği yalnızca bireysel bir eğilim değil, aynı zamanda kutsal değerlere, sosyal kimliğe ve grup bağlarına derinlemesine bağlı bir erdemdir. Algılanan tehditlerle bir araya geldiğinde, bu faktörler askerleri kişisel riskleri ve hatta fedakarlığın son aşaması olan ölümü bile kabul etmeye motive eder. İHA savaşları, siber operasyonlar ve uzun menzilli hassas silahlar, tarihsel olarak savaş meydanındaki cesareti tanımlayan içgüdüsel risk duygusunu zayıflatabilir. Dolayısıyla, modern çatışmalarda, teknolojik aracılık ve sosyal kimlik arasındaki etkileşim, cesaretin doğrudan fiziksel çatışmadan ziyade, uzak, kişisel olmayan ve asimetrik tehditler altında ahlaki bağlılığı ve psikolojik dayanıklılığı sürdürmeye kaydırmaktadır.

Özerklik, Yapay Zeka ve Cesaretin Geleceği

İHA'ların ötesinde, otonom sistemlerin ve yapay zeka destekli savaşların yükselişi, askeri cesaret kavramını daha da karmaşıktırmaktadır. Ölümcül kararların yapay zekâ destekli makinelerle devredilmesinde insani değerler tartışılır duruma gelmektedir. Hasselberger⁴³ bu durumu cesaretinin, makineleri programlayan, denetleyen ve ne zaman harekete geçeceğine karar verenlere geçeceğini düşünmektedir. Bu durumda, cesaretin odak noktası ön cepheden algoritmik savaşın kontrol noktalarına kaymaktadır. Savaşın teknolojik aracılığı, eylem ve sonuç arasındaki bağı giderek daha da belirsizleştirmektedir. Operatörler, ölümcül etkiler başka yerlerde meydana gelirken, güvenli bir yerden emirler verebilir ve bu da cesurca açığa çıkma konusundaki geleneksel anlayışa pek de uymaz. Dolayısıyla, daha önce de vurgulandığı gibi, cesaret artık fiziksel yakınlıkla değil, karmaşık sistemlerdeki ahlaki sorumluluk ve psikolojik dayanıklılığa kaymaktadır.

Ancak, meseleye temel insani değerler ve erdemler bazında bakıldığında, teknolojik ivmelenmenin değerler ve erdemleri nadiren tamamen ortadan kaldırdığını, bunun yerine bunları yeniden ifadeye bizi götürdüğünü gösteriyor. Roland⁴⁴ baruttan mekanize savaşa kadar, yeniliklerin cesaretin gerekliliğini değil, talep edilen biçimlerini yeniden tanımladığını belirtir. Ortaya çıkan yeni silah sistemleri, siber çatışma ve bilgi savaşı, cesaretin nasıl gerçekleştirileceğini yeniden şekillendirebilir, ancak cesareti anlamlı kılan ahlaki ve varoluşsal unsurları ortadan kaldıramaz.

Karmaşıklık, Belirsizlik ve Etik Risk

Teknolojik savaş genellikle belirsizliği artırarak ahlaki hassasiyeti cesaretin temel bir bileşeni haline getirir. Hedeflerin net olmadığı, olası hasarların ve angajman kurallarının belirsiz olduğu durumlarda, angajman etik açıdan riskli hale gelir. İHA pilotları ve yapay zeka yöneticileri, uzaktan alınan kararların ahlaki yükünü taşıyabilir ve potansiyel suçluluk, meşruiyet krizleri veya ahlaki

⁴¹ "Human-Machine War: How the Mind-Tech Nexus Will Win Future Wars," NSI (Nexus Nine), 2023, <https://nsiteam.com/social/human-machine-war-how-the-mind-tech-nexus-will-win-future-wars/>.

⁴² Ángel Gómez vd., "Willingness to Sacrifice among Convicted Islamist Terrorists versus Violent Gang Members and Other Criminals," *Scientific Reports* 12, no. 1 (2022): 2596.

⁴³ Hasselberger, age., 289-305.

⁴⁴ Alex Roland, *War and Technology: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2016).

suçlamalarla karşı karşıya kalabilirler. Birleşik Krallık merkezli, kâr amacı gütmeyen bir sivil toplum kuruluşu olan AOAV'nin "İHA Savaşı, Kahramanlık ve Erillik" analizi⁴⁵ İHA operasyonlarının doğasında var olan anonimlik ve mesafenin, hesap verebilirliği zayıflattığını ve cesaretin haklı bir şekilde var olduğunun kabul edilmesini zorlaştırdığını savunmaktadır. Adeta, bir atari, bilgisayarda bir savaş oyunu oynar gibi ahlaki farkındalık sorgusunun olmadığı bir durum gibi, gerçek bir savaşta da böyle davranılabiliyor.

Belki de sanal ortamda öldürmenin pratiğini yapmış ve bilgisayar oyunları ile büyümüş bir nesilden, bir anda kendisine büyük zevk ve heyecan veren tüm bu oyunları zihninden silerek gerçek duruma adapte olmasını beklemek, masum bir hayal olacaktır.

Askerin Korkusu ve Yeni Trendler

Daha önce de vurgulndığı gibi geçmişte, geleneksel olarak, askerlerin karşılaştığı korkular, tehditler doğrudan karşılarındaki düşmanda vücut bulurdu. Yunan hoplit ve Roma lejyoner savaşlarında cesaret, büyük ölçüde fiziksel olarak mevcut, genellikle kol mesafesindeki bir düşmana karşı mevziini koruma dirayetiyle tanımlanıyordu. Bu nedenle askerin korkusu, doğrudan çatışma ve anında gözle görülür ölüm veya yaralanma olasılığıyla şekilleniyordu.⁴⁶ Ama günümüzde askerler artık, binlerce kilometre uzaktaki bir düşman tarafından kullanılan, daha önce hiç görmedikleri silahlı bir İHA'nın kaderlerini belirleyebileceği ihtimaliyle karşı karşıyadır.⁴⁷ Benzer şekilde, Mach 5'i aşan hızlarda hareket edebilen hipersonik füzelerin yaygınlaşması, modern askerlerin gökyüzünde görebildikleri şeylerden değil, algı veya tepkiden daha hızlı, uyarı vermeden gelen tehlikelerden korkmalarına neden olmaktadır. Chamayou (2015), bunu modern muharebede "karşılıklılığın ortadan kalkması" olarak tanımlamaktadır. Askerler artık karşılıklı risk koşulları altında görünür bir düşmanla karşı karşıya gelmeyebiliyor, bunun yerine uzaktaki, teknolojik olarak üstün güçlere karşı asimetrik bir savunmasızlığa maruz kalabiliyorlar.⁴⁸

Elbette bu tür tehditlerin bazı psikolojik sonuçları olacaktır. Enemark (2018), askerlerin uzaktaki operatörler saldırılar gerçekleştirirken korunduğu "kahramanlık sonrası" savaş biçimlerinin, geleneksel cesaret kavramlarını istikrarsızlaştırdığını savunmaktadır.⁴⁹ Korku artık düşmanın fiziksel varlığına değil, görünmeyen tehlikelerin öngörüsüne bağlıdır. Bu, bir insansız hava aracının sessiz yaklaşması, bir algoritmanın hedefleme kararı veya bir füzenin hipersonik yörüngesi ile ilişkili olabilir. Bu durum yalnızca korkunun fenomenolojisini değil, aynı zamanda cesaretin gösterildiği koşulları da değiştirir. Öyle ise, askerler bu tür görünmez tehditler karşısında nasıl cesur kalabilirler? Hasselberger, yapay zekâ destekli ve otonom sistemlerin olduğu bir çağda cesaretin, insan hesap verebilirliğini ve etik sorumluluğu sürdürmek anlamına geldiğini belirtmektedir.⁵⁰ Benzer şekilde, Toffler ve Toffler'in savaşın dalga teorisi, her teknolojik devrimin cesareti yeniden tanımlanması gerektiğine ışık tutar. Tarım ve sanayi çağlarında cesaret, bedensel

⁴⁵ "Drone Warfare, Heroism, and Masculinity," Action on Armed Violence (AOAV), 2019, <https://aoav.org.uk/2019/25703/>.

⁴⁶ Hanson, age., 44-55; M. C. Bishop ve J. C. N. Coulston, *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome* (yayın yeri ve yayınevi eksik), 2006.

⁴⁷ Robert Sparrow, "Drones, Courage, and Military Culture," içinde *Routledge Handbook of Military Ethics*, 380-394 (London: Routledge, 2015).

⁴⁸ Grégoire Chamayou, *A Theory of the Drone* (New York: The New Press, 2015).

⁴⁹ Christian Enemark, *Moralities of Drone Violence* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2023).

⁵⁰ Hasselberger, age., s. 289-305.

risk anlamına gelirken, bilgi ve özerklik çağında ise giderek artan bir şekilde görünmeyen tehlikelere karşı koyma ve asimetriye rağmen bütünlüğü koruma kapasitesine evrimleşmiş görünüyor.⁵¹ Dolayısıyla, 21. yüzyılda cesaret, görünür düşmanlar karşısında korkunun yokluğu değil, görünmez, öngörülemeyen ve teknolojik olarak aracılık edilen tehditler karşısında korkuya dayanmaktır. Tehlikenin uyarı olmaksızın ve görünmeyen bir kaynaktan gelebileceğini kabul ederken, askerin görevini yerine getirmesi bir cesarettir.

Askeri Cesareti Anlamada Güncel Araştırmaların Katkıları

Cesaret konusunda sosyal disiplinlerde yapılan çalışmalar, klasik felsefe veya savaş meydanı kahramanlığından daha geniş bir bakış açısı gerekliliğine katkı sunar niteliktedir. Son araştırmaların gösterdiği gibi, cesaret, sosyal, örgütsel ve teknolojik dönüşümlerle birlikte gelişen çok boyutlu bir olgudur. Bu bağlamda, aşağıda değinilen bazı araştırmalar, cesaretin 21. yüzyıldaki askerî açıdan yeniden yorumlanması için katkı sunar.

Teorik düzeyde yapılan bazı çalışmalar, cesaret tanımlarını sistematik olarak analiz ederken⁵², sonraki çalışmalar sıradan insanların cesur eylemlere ilişkin algılarını ve duygusal dinamiklerini incelemiştir.^{53 54} Bu araştırmalar dizisi, cesaretin tek bir biçime indirgenemeyeceğini, fiziksel, ahlaki ve sosyal boyutları kapsadığını göstermektedir. Askeri ortamlarda da bu içgörü kritik öneme sahiptir. Savaş alanındaki cesaret önemli olmaya devam ederken, karar alma süreçlerinde ahlaki cesaret ve hiyerarşik veya kültürel baskılar altında doğruluğu korumada sosyal cesaret de önemlidir. Benzer şekilde araştırmalarda, farklı cesaret türlerinin ortaya konulması da askeri söylemi fiziksel dayanıklılığın ötesine, etik dayanıklılığı ve ilişkisel cesareti de kapsayacak şekilde genişletmeye yardımcı olmuştur.⁵⁵ Mert⁵⁶ tarafından derlenen cesaret türlerinde de belirtildiği gibi, cesaret hiçbir zaman fiziksel biçimiyle sınırlı kalmamıştır. Literatür, farklı bağlamlarda cesaretinin karmaşıklığını yansıtan ahlaki, sosyal, entelektüel, duygusal ve ruhsal cesaret gibi birden fazla türünü vurgulamaktadır. Askerlerin ve komutanların, genellikle teknolojinin aracılık ettiği baskı altında etik açıdan sağlam kararlar almak zorunda kaldığı bir ortamda ahlaki cesaret olmazsa olmaz hale gelir. Askeri liderlerde varsayımları sorgulaması, karmaşık verileri yorumlaması ve bilgi yoğunluğu yüksek, belirsiz bağlamlarda kararlı bir şekilde hareket etmesi gerektiğinden entelektüel cesaret önem kazanır. Sosyal cesaret, güven, dürüstlük ve hesap verebilirliğin, korkunun görünmez ve asimetrik olduğu durumlarda sahip olunması gereken bir cesaret türü olduğuna işaret eder. Manevi veya varoluşsal cesaret, görünmeyen veya öngörülemeyen tehditlerin psikolojik baskısına karşı direnç sağlayarak askerlerin amaç ve anlam duygusunu güçlendirir.

Mert ve Köksal, sahil güvenlik personeli cesaretinin kişilik özelliklerini örgütsel bağlılığa etkisindeki rolünü araştırmış ve profesyonel cesaretin örgütsel uyumu ve dayanıklılığı sağladığını

⁵¹ Toffler ve Toffler, age., s. 20-24.

⁵² İbrahim Sani Mert, "What Is Courage? Content Analysis of Definitions of Courage," *International Journal of Economics and Administrative Sciences* 9, no. 2 (2023): 126–153.

⁵³ ———, "Perceptions of Courage: An In-Depth Examination of Lay People's Attributions toward Courage," *Journal of International Trade, Logistics and Law* 9, no. 2 (2023): 211–225.

⁵⁴ ———, "Before and After Courage: Understanding Laypeople's Most Courageous Actions and Emotional Dynamics," *Journal of Industrial Policy and Technology Management* 6, no. 2 (2023): 371–393.

⁵⁵ ———, "Cesaret Türleri," *Antalya Bilim Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 5, no. 2 (2024): 85–116, doi:10.54969/abuijss.1613864.

⁵⁶ Age., s.85-116.

tespit etmiştir.⁵⁷ Tufan ve ark. da benzer şekilde, havalimanı güvenlik çalışmalarında sosyal cesaretin kurumsal destek ve katılımı güçlendirdiğini bulmuştur.⁵⁸ Her iki çalışma da, ister sahil güvenlik, ister güvenlik personeli veya asker olsun, kurumsal organizasyonlarda cesaretin yalnızca bireysel bir eğilim değil, aynı zamanda kurumsal kültür, liderlik ve grup kimliği tarafından şekillendirilen bir değişken olduğunu vurgulamaktadır.

Cesaret, mesleki alanlarda ahlaki ve etik bir dayanak olarak da ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda, Sert ve ark., avukatlar arasında mutluluk, cesaret ve adalet arasındaki ilişkiyi araştırırken,⁵⁹ Bayramoğlu ve Mert kurumsal rutinlerdeki "gömülü cesareti" incelemiştir.⁶⁰ Her iki çalışma da, cesaretin yalnızca dramatik meydan okuma eylemlerinde değil, aynı zamanda profesyonel yaşamın günlük ahlaki dokusunda da işlediğini öne sürmektedir. Ordu için bu, cesaretin yalnızca çatışmada değil, günlük görevlerde, etik karar alma süreçlerinde ve baskı altında ahlaki değerlere bağlı kalınmasıyla paralellik göstermektedir.

Cesaret askerlik mesleğinin yanı sıra, literatürde sağlık çalışanları kapsamında da yoğun bir şekilde çalışılan bir kavramdır. Hemşirelik araştırmaları, cesaretin hemşirelerin korku, belirsizlik ve ahlaki ikilemlerle başa çıkmalarına nasıl yardımcı olduğunu vurgular. Örneğin, Köksal ve Mert (2023), hemşireler arasında duygusal tükenmişliği azaltmada cesaretin kuvvetlendirici rolünü gösterirken⁶¹, Mert ve Holiev (2024) hemşirelik cesaretine dair sistematik bir incelemede bulguları sentezlemiştir.⁶² Bu araştırma bulguları, askerlerin ahlaki ikilem, etik belirsizlik ve psikolojik zorlanma yaşadığı durumlarla örtüşmektedir.

Ayrıca, cesaretle ilişkili bazı tarihsel ve kavramsal araştırmalar da askeri cesaretin daha iyi anlaşılmasında fayda sağlar. Mert ve Aydemir cesareti eski Türk yazıtlarında araştırırken⁶³, Aydemir ve Mert köklerini fütüvvet ve Ahilik kurumlarında bulmuştur.⁶⁴ Bu çalışmalar, cesaretin uzun zamandır hem bireysel hem de toplumsal bir değer, erdem olduğunu ve hayatta kalma mücadelesi ve onuruyla bağlantılı olduğunu pekiştirmektedir. Mert'in terör yönetimi teorisi ve cesaret arasındaki ilişkiyi açıklayan araştırması⁶⁵ ve Cesaret Yönetimi⁶⁶ adlı kitabı gibi önceki bazı çalışmalar da,

⁵⁷ İbrahim Sani Mert ve Kemal Köksal, "The Role of Coast Guard Courage in the Relationship between Personality and Organizational Commitment," *Military Psychology* 34, no. 6 (2022): 706–721, <https://doi.org/10.1080/08995605.2022.2057788.8>

⁵⁸ Cenk Tufan, Özlem Y. Uğurlu, İbrahim Sani Mert ve Duygu Kızıldağ, "Job Crafting among Airport Security: The Role of Organizational Support, Work Engagement and Social Courage," *Economics* 18, no. 1 (2024): 20220126.

⁵⁹ Özgür Sert, İbrahim Sani Mert, C. Şen ve K. Arun, "Exploring the Relationship between Happiness, Courage, and Justice in Lawyers' Perspectives: A Qualitative Study," *Psychiatry, Psychology and Law* (2025): 1–24, <https://doi.org/10.1080/13218719.2025.2481388>.

⁶⁰ Gökben Bayramoğlu ve İbrahim Sani Mert, "The Silent Architect of Organizations: Traces of Embedded Courage in Daily Routines within Turkish Literature," *Journal of Industrial Policy and Technology Management* 7, no. 2 (2024): 139–160; Mert ve Bayramoğlu, "Cesaret ve İş Yaşamı," s. 139–165.

⁶¹ Kemal Köksal ve İbrahim Sani Mert, "The Role of Courage and Interactional Justice in Emotional Exhaustion of Emergency Nurses: A Cross-Sectional Study in Turkey," *International Nursing Review* (2023): 1–8, <https://doi.org/10.1111/inr.12841>.

⁶² İbrahim Sani Mert ve Ramin Holiev, "Nursing Courage: A Systematic Literature Review," *Journal of International Trade, Logistics and Law* 10, no. 2 (2024): 203–228.

⁶³ İbrahim Sani Mert ve Mehmet Aydemir, "Yönetimsel Cesaretin Tarihi Kaynakları Üzerine Bir İnceleme: Eski Türk Yazıtlarında Cesaret," *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7, no. 6 (2019): 319–328.

⁶⁴ Age, 319–328.

⁶⁵ İbrahim Sani Mert, "Terör Yönetimi Kuramı ve Cesaret: Kavramsal Bir Tartışma," *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 6, no. 12 (2010): 57–80.

⁶⁶ İbrahim Sani Mert, *Cesaret Yönetimi* (İstanbul: Hayat Yayınları, 2007).

cesaretin hem bireyler hem de varoluşsal tehdit altındaki kurumlar için stratejik bir kaynak işlevi gördüğünü vurgulamaktadır; bu, hem klasik hem de modern bağlamlarda askeri yaşamın merkezinde yer alan bir temadır. Askeri cesareti anlamada bir başka boyut, Terör Yönetimi Teorisi (TMT) merceğinden bakıldığında ortaya çıkar. Cesaret yalnızca anlık tehditlere karşı davranışsal bir tepki değil, aynı zamanda varoluşsal korkuya meydan okumanın sembolik bir eylemidir. Ölüm olasılığının arttığı savaş bağlamlarında, askerlerin cesur eylemleri, ölüm karşısında anlam, kimlik ve kültürel sürekliliği koruma çabaları olarak yorumlanabilir. Bu bakış açısı, cesaretin hem bireysel bir kaynak hem de korkunun istikrarsızlaştırıcı etkilerine karşı kolektif bir tampon işlevi gördüğünü vurgulayarak, modern askeri cesaretin, insanların ölüm farkındalığıyla başa çıkmalarını sağlayan psikolojik mekanizmalardan ayrılmaz olduğunu öne sürer. Tehditlerin genellikle kişisel olmayan ve görünmez olduğu teknolojik olarak aracılık edilen savaşta, bu varoluşsal işlev daha da belirgin hale gelmiştir. Günümüzde, cesaretin hem varolma güdüsü hem de değişimle şekillenen karmaşık ve evrimleşen bir erdem olarak kavramsallaştırılması gerekliliği ortadadır.

Cesaretin Bileşenleri

Türk toplumunda cesaret üzerine yapılan son nitel araştırmalar, cesaretin temel bileşenlerini belirlemek için sistematik bir çerçeve sunmaktadır. Mert, cesaretin tek bir özellik olmadığını, risk, korku, güç, bilinç, gerekli olanı yapma, karar verme, hedefler, koşullar, ahlak, cömertlik ve seçim gibi birbiriyle ilişkili unsurlardan oluştuğunu göstermiştir.⁶⁷ Bunlar arasında risk, korku ve güç en baskın unsurlar olarak ortaya çıkmış, bunları bilinç ve ahlaki sorumluluk takip etmiş ve cesaretin aynı anda hem psikolojik hem de etik ve durumsal olduğunu vurgulamıştır. Cesaret, korkunun bilinçli bir şekilde düzenlenmesini, bilinçli bir risk üstlenilmesini ve zor koşullarda kararlı bir şekilde hareket etmek için ahlaki berraklığı gerektirir. Korku olmadan gerçek cesaret olmaz; risk olmadan cesaret anlamını yitirir. Karar verme ve farkındalık bu boyutları birbirine bağlayarak, cesur eylemin ne aceleci ne de kör, etik açıdan bilinçli olmasını sağlar. Cömertlik ve ahlak, cesaretin kendini korumanın ötesine uzandığını, genellikle kolektif refaha veya daha yüksek etik hedeflere yönelik olduğunu vurgular.

Ancak, teknoloji aracılı savaşta bu bileşenler bir anlamda dönüşüm geçirmektedir. Geleneksel olarak askerler, savaş alanının karşısındaki bir düşman veya yakın mesafedeki fiziksel bir tehlike gibi ani, acil ve görünür tehditlerle karşı karşıya kalırken, günümüzde tehditler, görünmeyen insansız hava araçları, hipersonik füzeler veya sessizce ve uzaktan saldıran siber sistemlerden kaynaklanabilir. Bu değişim, korkunun doğasını somuttan soyuta dönüştürmekte ve yeni psikolojik dayanıklılık biçimleri gerektirmektedir.

Bilgi ve enformasyon artık cesareti şekillendirmede daha etkilidir. Modern ordularda, durumsal farkındalık, teknolojik okuryazarlık ve karmaşık verileri baskı altında işleme yeteneği, bir zamanlar fiziksel cesaretin olduğu kadar cesur eylemin merkezinde yer almaya başlamıştır. Cesaretin temel bileşenlerden biri olan bilinç, askerlerin ve komutanların bilgi akışlarını yorumlamaları, görünmez tehditleri öngörmeleri ve belirsiz bağlamlarda etik kararlar almaları gerektiğinden, teknolojik yeterlilikten ayrılmaz hale gelmeye başlamıştır. Bu anlamda cesaret, öncelikle fiziksel ve ahlaki bir erdemden, cesaretin yalnızca tehlikeye göğüs germekle değil, aynı zamanda bilgi sistemlerine hakim olmakla ve teknolojiyle dolu savaş alanlarında ahlaki açıdan sağlam kararlar almakla ölçüldüğü bütünleşik bir tekno-etik kapasiteye doğru evrimleşmektedir. Bu kapsamda,

⁶⁷ Mert, "Cesaret ve Bileşenlerinin Keşfi," 19-32.

Atatürk'ün cesaret üzerine düşünceleri, bilgi ve muhakemenin gerçek cesaret için ne kadar vazgeçilmez olduğuna dair çarpıcı bir tarihsel örnek sunar. Zabit ve Kumandan ile Hasb-ı Hâl'da savunduğu gibi, ateş altında salt korkusuzluk, taktiksel farkındalık ve bilinçli karar alma becerisinden yoksunsa gerçek cesareti oluşturmaz⁶⁸. Atatürk göre cesaret, ancak bilgiyle yönlendirildiğinde, tehditleri öngörebildiğinde ve birliklerini yoğun ateş baskısı altında net bir şekilde yönlendirebildiğinde anlamlı bir erdemdir. Bu bakış açısı, cesaretin artık yalnızca elde kılıçla ileri atılmakla değil, karmaşık bilgi sistemlerine hakim olmakla, durumsal farkındalığa sahip olmakla ve algoritmik olarak aracılık edilen koşullar altında etik açıdan sağlam kararlar almakla ölçüldüğü günümüzün teknolojiyle dolu savaş alanlarıyla da örtüşmektedir. Bu anlamda, askeri cesaret, liderliğin yalnızca fiziksel metanet değil, aynı zamanda bilgiyi eylemle bütünleştirmek için entelektüel disiplin de gerektirdiği, cesaret ve bilincin bir birleşimine dönüşür.

Askeri Eğitim ve Uygulama Boyutu

Askerlik mesleğinde, eğitim kapsamında askeri cesaretin geliştirilmesi her zaman merkezi bir yer tutmuştur.⁶⁹ Teknolojik gelişmeler, bu bağlamda da etkisini göstermiş ve askeri cesaretin nasıl öğretildiğini ve uygulandığını sorgulatır olmuştur. Modern ordular, askerleri doğrudan fiziksel risk olmadan yüksek stresli ortamlara maruz bırakmak için giderek daha fazla simülasyon teknolojisine, sanal gerçekliğe (VR) ve yapay zekâ destekli platformlara daha fazla güvenir hale gelmiştir.⁷⁰ Bu araçlar, belirsizlik altında karar almanın eğitimini yapmayı, siber saldırılar veya drone saldırıları gibi görünmez tehditleri yönetmeyi ve bilgi aşırı yükü karşısında dayanıklılığın ve bilinçli hareket etmenin geliştirilmesini hedefler. Sparrow⁷¹ ve Hasselberger⁷² tarafından da vurgulandığı gibi, teknolojik olarak aracılık edilen savaşta cesaret, fiziksel olarak açığa çıkmanın daha az, yapay zeka destekli makinelerin belirleyici rol oynadığı ortamlarda etik hesap verebilirliğin, durumsal farkındalığın ve sorumluluğun daha fazla vurgulandığı yeni psikolojik ve ahlaki eğitim biçimleri gerektirir hale gelmiştir.

Askeri Cesaretin Ahlaki ve Tatmin Edici Boyutları

Son yapılan bir araştırmada, cesaretin yalnızca davranışsal veya durumsal bir tepki değil, aynı zamanda ahlaki anlam ve kişisel tatmin kaynağı olduğunu belirtilmektedir. Mert, Danandeh Mehr ve Abualigah, cesur kararlarlardaki ahlaklılık algısının, en büyük ölçüde, deneyimlenen korku, gösterilen azim ve cömertlik tarafından şekillendirildiğini, bu tür kararlardan yani cesur kararlardan duyulan memnuniyetin ise öncelikle azim, cömertlik ve güçsüzlük (bireyin gücünü aşan bir durum) tarafından etkilendiğini göstermiştir.⁷³ Bu sonuçlar, askeri cesaret tartışmasını geleneksel fiziksel cesaret değerlendirmelerinin ötesine taşıma gerekliliğine işaret etmektedir.

⁶⁸ İbrahim Sani Mert, "Cesareti Anlamak," *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 7, no. 2 (2021): 51–61.

⁶⁹ D. J. Gillan, *Professional Military Ethics Education and Core Character Values in the Joint Profession of Arms* (1998).

⁷⁰ A. Nedilko, T. Bohun ve V. Dmytrishyna, "Use Of Modern Technologies (Virtual Reality, Simulators) For Modeling Combat Conditions During Physical Training," *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні науки* 40, no. 1 (2025): 175–188.

⁷¹ Sparrow, "Drones, Courage, and Military Culture," 169-187.

⁷² Hasselberger, age., 289-305.

⁷³ Mert, Danandeh Mehr ve Abualigah, "The Management Genetic Code," 1-25.

Askeri anlamda, deneyimlenen korku, ister savaş alanında ister teknolojik olarak aracılık edilen operasyonlarda olsun, belirsizlik ve tehlikeyle kaçınılmaz yüzleşmeyi temsil eder. Aristoteles, kişinin korkuya verdiği tepkinin ahlaki karakteri ortaya koyduğunu vurgulamıştır ve çağdaş araştırmalar, korkunun kabul edilmesinin ve buna rağmen hareket etme kararının cesaretin etik temelini oluşturduğunu doğrulamaktadır. Bu ahlaki boyut, gerçek askeri cesareti pervasızlıktan ayırır ve eylemlerin yalnızca etkili değil, aynı zamanda etik açıdan da temellendirilmiş olmasını sağlar.

Azim, cesur davranış sonucunda hem ahlaki hem de tatmin edici bir erdem olarak ortaya çıkmakta ve etik karar alma süreçlerini sürdürme ve karardan duyulan tatmini artırma gibi ikili bir rol oynamaktadır. Askerler için azim, zorlu koşullara katlanmak, psikolojik yorgunluğa direnmek ve ezici zorluklara rağmen göreve bağlı kalmakla kendini gösterir. Azimden elde edilen tatmin yalnızca hayatta kalmakla ilgili değil, aynı zamanda eylemleri sadakat, hizmet ve sorumluluk gibi köklü değerlerle uyumlu hale getirmekle de ilgilidir.

Cömertlik kapsamında ise, cesaretin özgeci yönelimini yansıtır. Bu boyut, askeri cesaretin ahlaki yönünü yüceltmekle kalmaz, aynı zamanda birlik içindeki diğer askerlerle güven ve dayanışma bağlarını güçlendirerek kalıcı bir tatmin yaratır. Başkaları için fedakarlık yapma isteği, cesareti bireysel bir eylemden toplumsal bir erdeme dönüştürerek askeri birlik ve kurumların etik yapısını güçlendirebilir.

Son olarak, güçsüzlüğün cesur davranıştan duyulacak tatmindeki etkisi kapsamında, askerler aşırı savunmasızlık veya sınırlı kontrol koşullarında görev yapsalar bile, cesur eylemler derin bir kişisel ve kolektif tatmine yol açabilir. Başarının belirsiz olabileceği ezici bir güç veya gelişmiş teknolojiler karşısında cesurca hareket etmek, bir başarı ve anlam duygusu yaratabilir.

SONUÇ

Bu çalışma, askeri cesaretin klasik felsefi köklerinden, teknolojik yoğun savaşlardaki çağdaş tezahürlerine kadar olan evrimini incelemektedir. Fiziksel cesaretin önemini koruduğunu, ancak askeri cesaretin ağırlık merkezinin görünmezlik, asimetri ve otomasyon koşulları altında ahlaki bütünlüğe, psikolojik dayanıklılığa ve etik hesap verebilirliğe doğru kaydığını görülmektedir.

21. yüzyılda askeri cesaret, askerlerin ve liderlerin fiziksel, ahlaki, psikolojik veya teknolojik olarak aracılık edilmiş korku, risk ve belirsizlik karşısında etik, kararlı ve dirençli bir şekilde hareket etme kapasitelerini ifade eder. Cesaret, ahlaki sorumluluk, kolektif hayatta kalma ve mesleki onur odaklı, korku ve amaç arasında bilinçli bir denge (Aristoteles yaklaşımı) anlamına gelir. İnsansız hava araçları, yapay zekâ ve bilişsel savaş çağında, askeri cesaret aynı zamanda makineler tarafından aracılık edilen eylemlerden sorumlu olma ve algoritmik karar alma süreçlerinde insan sorumluluğunun ihlaline direnme kapasitesini içerir. Günümüzde askeri cesaret, tehlikenin giderek daha görünmez, asimetrik ve teknolojik olarak belirlendiği ortamda silahlı kuvvetlerin insanlığı, etik sorumluluğu ve mesleki dürüstlüğü korumasını sağlayan erdemdir.

İnsansız hava araçlarının, hipersonik füzelerin, siber operasyonların ve otonom sistemlerin yükselişi, adeta risk ve korkuyu fiziksel yakınlıktan ayırmıştır. Bu durum, Toffler ve Toffler'in sosyal ve teknolojik dönüşüm dalgalarının savaşı ve ilişkili değerleri yeniden şekillendirdiği tezini desteklemektedir. Özerklik, yapay zekâ ve bilişsel savaşla tanımlanan olası bir dördüncü çatışma dalgası, cesareti daha da farklılaştırabilir ve cesaretin odağını makine iradesinin etik yönetimine ve algoritmik karar alma süreçlerinde insan sorumluluğunun korunmasına yaklaştırabilir.

Sonuç olarak, 21. yüzyılda cesaret, en iyi şekilde, ister görünür ister görünmez, ister anlık ister algoritmik olarak aracılık edilmiş olsun, korku ve belirsizlik karşısında doğru ve zamanında hareket etme kapasitesi olarak anlaşılabilir.

KAYNAKÇA**Kitaplar**

- Chamayou, Grégoire. *A Theory of the Drone*. New York: The New Press, 2015.
- Hanson, Victor Davis. *The Western Way of War: Infantry Battle in Classical Greece*. Berkeley: University of California Press, 2009.
- Mert, İbrahim Sani. *Cesaret Yönetimi*. İstanbul: Hayat Yayınları, 2007.
- Olsthoorn, Peter. *Military Ethics and Virtues: An Interdisciplinary Approach for the 21st Century*. London: Routledge, 2010.
- Roland, Alex. *War and Technology: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Toffler, Alvin, and Heidi Toffler. *War and Anti-War: Survival at the Dawn of the 21st Century*. Boston: Little, Brown & Company, 1993.
- Toner, James H. *Morals under the Gun: The Cardinal Virtues, Military Ethics, and American Society*. Lexington: University Press of Kentucky, 2014.

Kitap Bölümü ve Derlemeler

- Sparrow, Robert. "Drones, Courage, and Military Culture." In *Routledge Handbook of Military Ethics*, 380–394. London: Routledge, 2015.
- Aydemir, Mehmet, and İbrahim Sani Mert. "A Study on the Investigation of the Historical Origins of Courage in Futuwwa and Akhi Institution." In *A Critical Review of Social Sciences: Theory and Practice*, ed. B. Yenihan, S. D. Basar, and G. Cerev, 537–543. London: Frontpage Publications, 2018.

Makaleler

- Balot, Ryan. "Courage in the Democratic Polis." *The Classical Quarterly* 54, no. 2 (2004): 406–423.
- Bayramoğlu, Gökhan, and İbrahim Sani Mert. "The Silent Architect of Organizations: Traces of Embedded Courage in Daily Routines within Turkish Literature." *Journal of Industrial Policy and Technology Management* 7, no. 2 (2024): 139–160.
- Cook, Martin L. "Reflections on Courage (And Other Virtues): A Dialogue Between Ethics and Moral Psychology." *The International Journal of Ethical Leadership* 2, no. 1 (2013): 102.
- Coulston, J. C. N. "Courage and Cowardice in the Roman Imperial Army." *War in History* 20, no. 1 (2013): 7–31.
- De Vries, Peter. "Virtue Ethics in the Military: An Attempt at Completeness." *Journal of Military Ethics* 19, no. 3 (2020): 170–185.
- Doris, John M. "The Limits of Virtue: Moral Psychology and Military Conduct." *Journal of Military Ethics* 22, no. 3–4 (2023): 227–240.

- Enemark, Christian. *Moralities of Drone Violence*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2023.
- Gómez, Ángel, Scott Atran, José Chinchilla, A. Vázquez, L. Lopez-Rodriguez, B. Paredes, and R. Davis. "Willingness to Sacrifice among Convicted Islamist Terrorists versus Violent Gang Members and Other Criminals." *Scientific Reports* 12, no. 1 (2022): 2596.
- Hasselberger, Walter. "Will Algorithms Win Medals of Honor? Artificial Intelligence, Human Virtues, and the Future of Warfare." *Journal of Military Ethics* 23, no. 3–4 (2024): 289–305.
- Kateb, George. "Courage as a Virtue." *Social Research: An International Quarterly* 71, no. 1 (2004): 39–72.
- Kirkpatrick, Jesse. "Drones and the Martial Virtue Courage." *Journal of Military Ethics* 14, no. 3–4 (2015): 202–219.
- Koksal, Kemal, and İbrahim Sani Mert. "The Role of Courage and Interactional Justice in Emotional Exhaustion of Emergency Nurses: A Cross-Sectional Study in Turkey." *International Nursing Review* (2023). <https://doi.org/10.1111/inr.12841>.
- Liu, Zong. "Technological Mediation Theory and the Moral Suspension Problem." *Human Studies* 46, no. 3 (2023): 375–388.
- Mert, İbrahim Sani. "Terör Yönetimi Kuramı ve Cesaret: Kavramsal Bir Tartışma." *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 6, no. 12 (2010): 57–80.
- Mert, İbrahim Sani. "Askeri Etik." *Turkish Journal of War Studies* 1, no. 1 (2020): 24–34.
- Mert, İbrahim Sani. "Cesaret ve Bileşenlerinin Keşfine İlişkin Nitel Bir Araştırma: Eski Bir Erdemin Yeniden Keşfi." *İş ve İnsan Dergisi* 8, no. 1 (2021): 19–32.
- Mert, İbrahim Sani. "Cesareti Modellemek: Cesareti Anlamada ve Uygulamada Kullanılabilecek Bazı Modeller." *Antalya Bilim Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 2, no. 2 (2021): 60–80.
- Mert, İbrahim Sani. "Perceptions of Courage: An In-Depth Examination of Lay People's Attributions toward Courage." *Journal of International Trade, Logistics and Law* 9, no. 2 (2023): 211–225.
- Mert, İbrahim Sani. "Before and After Courage: Understanding Laypeople's Most Courageous Actions and Emotional Dynamics." *Journal of Industrial Policy and Technology Management* 6, no. 2 (2023): 371–393.
- Mert, İbrahim Sani. "What is Courage? Content Analysis of Definitions of Courage." *International Journal of Economics and Administrative Sciences* 9, no. 2 (2023): 126–153.
- Mert, İbrahim Sani. "Cesaret Türleri." *Antalya Bilim Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 5, no. 2 (2024): 85–116.
- Mert, İbrahim Sani, and Mehmet Aydemir. "Yönetmelik Cesaretin Tarihi Kaynakları Üzerine Bir İnceleme: Eski Türk Yazıtlarında Cesaret." *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7, no. 6 (2019): 319–328.

- Mert, İbrahim Sani, and Gökben Bayramoğlu. “Cesaret ve İş Yaşamı: Türkçe Araştırmaların Perspektifleri Işığında İş Yaşamında Sürdürülebilirliğe İlişkin Bazı Önermeler.” *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 10, no. 2 (2024): 139–165.
- Mert, İbrahim Sani, Ali Danandeh Mehr, and Laith Abualigah. “The Management Genetic Code: Courageous Dimensions, Morality and Evolutionary Satisfaction.” *Management Decision* (2025).
- Olson, Laura W. *Towards a More Ethical Military: The Contribution of Aristotelian Virtue Theory to Military Ethics*. Doctoral dissertation, 2014.
- Parsons, Daniel S. *Virtuous Soldiers: Is the Current Ethical Training Sufficient for the United States Army or Is a Character Development Programme What Soldiers and Officers Need?* PhD diss., University of Birmingham, 2021.
- Pfaff, C. Anthony. “Virtue and Applied Military Ethics: Understanding Character-Based Approaches to Professional Military Ethics.” *Journal of Military Ethics* 22, no. 3–4 (2023): 168–184.
- Reichberg, Gregory M. “Thomas Aquinas on Military Prudence.” *Journal of Military Ethics* 9, no. 3 (2010): 262–275.
- Rorty, Amélie O. “The Two Faces of Courage.” *Philosophy* 61, no. 236 (1986): 151–171.
- Sert, Özgür, İbrahim Sani Mert, C. Sen, and K. Arun. “Exploring the Relationship between Happiness, Courage, and Justice in Lawyers’ Perspectives: A Qualitative Study.” *Psychiatry, Psychology and Law* (2025). <https://doi.org/10.1080/13218719.2025.2481388>.
- Snow, Nancy E. “Teaching Virtues in the Military.” *Journal of Military Ethics* 22, no. 3–4 (2023): 185–199.
- Stanar, Dušan Ž. “Martial Virtues and Whistle-Blowing: Loyalty Misplaced and Courage Misunderstood.” *Vojenské Rozhledy* 30, no. 2 (2021): 26–38.
- Toner, Christopher. “The Full Unity of the Virtues.” *The Journal of Ethics* 18, no. 3 (2014): 207–227.
- Vigani, Daniela. “Aristotle’s Account of Courage.” *History of Philosophy Quarterly* 34, no. 4 (2017): 313–330.
- Walker, D. Ian. “Communities for Courage.” In *The Virtue of Courage*, 261. 2025.
- Zavaliy, Andrei G., and Michael Aristidou. “Courage: A Modern Look at an Ancient Virtue.” *Journal of Military Ethics* 13, no. 2 (2014): 174–189.

Haber / Rapor / Web Kaynakları

- Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). “Deadly Drones: Civilians at Risk from Short-Range Drones in Frontline Areas of Ukraine (24 February 2022–30 April 2025).” OHCHR Ukraine, 2025. <https://ukraine.ohchr.org/en/Deadly-drones-Civilians-at-risk-from-short-range-drones-in-frontline-areas-of-Ukraine-24-February-2022-30-April-2025>.

Reuters. “Drones Become Most Common Cause of Civilian Deaths in Ukraine War – UN Says.” Reuters, February 11, 2025. <https://www.reuters.com/world/europe/drones-become-most-common-cause-death-civilians-ukraine-war-un-says-2025-02-11>.

“Remote Control Killing: Military Virtue in an Age of Post-Heroic Warfare.” ABC Religion and Ethics, 2019. <https://www.abc.net.au/religion/remote-control-killing-military-virtue-in-an-age-of-post-heroic-/10097056>.

“Technology and the Soldier’s Will to Fight: How Can We Foster Courage in Our New Era?” NSI, 2023. <https://nsiteam.com/social/technology-and-the-soldiers-will-to-fight-how-can-we-foster-courage-in-our-new-era/>.

“Human-Machine War: How the Mind-Tech Nexus Will Win Future Wars.” NSI, 2023. <https://nsiteam.com/social/human-machine-war-how-the-mind-tech-nexus-will-win-future-wars/>.

“Drone Warfare, Heroism, and Masculinity.” Action on Armed Violence (AOAV), 2019. <https://aoav.org.uk/2019/25703/>.

Askeri Örgütlerde Hibrit Liderlik: Türk Silahlı Kuvvetleri Örneği

Hybrid Leadership: A New Generation Leadership Approach in Military Organizations

<https://doi.org/10.52792/tws.1724692>

Eren ODABAŞI¹

Araştırma Makalesi

¹ Türk Silahlı Kuvvetleri

ORCID: 0009-0003-4385-8250

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Eren ODABAŞI

E-posta/E-mail:

erenodabasi96@gmail.com

Geliş tarihi/Received:

22 Haziran 2025

Revizyon talebi/Revision

Requested:

08 Eylül 2025

Son revizyon /Last revision:

25 Eylül 2024

Kabul tarihi/Accepted:

14 Ekim 2025

Atıf/Citation:

Odabaşı, Eren. "Askeri Örgütlerde Hibrit Liderlik: Türk Silahlı Kuvvetleri Örneği." *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, 6, no. 2 (2025): 153-170.

Özet

Araştırma, hibrit liderlik ve askeri örgütlerde bulunan yeni nesil liderlik yaklaşımını incelemektedir. Makalede, başlangıçta literatür taraması sunulmuş, müteakiben hibrit savaş ortamı ve hibrit tehdit incelemelerinin askeri liderlik anlayışına yansımaları incelenmiştir. Türk Silahlı Kuvvetleri örneğiyle birlikte; tarihsel gelişim, temel bileşenler, avantajlar, zorluklar, tehditler ve Türk Silahlı Kuvvetleri'ne yönelik öneriler ortaya konmuştur. Çalışmanın amacı hibrit liderlik kavramını askeri örgütler özelinde ele alarak klasik liderlik modellerinin ötesinde çok aktörlü, kolektif karar alma süreçlerini ön plana çıkaran yeni nesil bir liderlik yaklaşımını kavramsal ve uygulamalı boyutlarıyla incelemektir. Nitel araştırma yöntemlerinden literatür taraması ve örnek olay incelemesine dayanan bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden faydalanılmıştır. Fırat Kalkanı Harekatı'na dair saha deneyimi üzerinden hibrit liderlik öğeleri detaylandırılmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular, hibrit liderlik modelinin askeri örgütlerde esneklik, toplu karar alma ve uyum süreçlerini hızlandırdığıdır. Ayrıca bu modelin kültürel direnç, koordinasyon sorunları ve sorumluluk dağılımı gibi yapısal engellerle karşılaşabileceği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Liderlik, Askeri Liderlik, Hibrit Liderlik, Askeri Örgüt, Dağıtılmış Liderlik, Kolektif Karar Alma, Türk Silahlı Kuvvetleri

Abstract

The research examines hybrid leadership and the new generation of leadership approaches within military organizations. The article initially presents a literature review, followed by an analysis of how studies on the hybrid warfare environment and hybrid threats are reflected in the understanding of military leadership. Using the Turkish Armed Forces as a case study, the research addresses historical development, core components, advantages, challenges, threats, and provides recommendations for the Turkish Armed Forces. The aim of the study is to explore the concept of hybrid leadership specifically within military organizations, analyzing it beyond classical leadership models as a new generation leadership approach that emphasizes multi-actor and collective decision-making processes, both conceptually and practically. The study employs qualitative research methods, particularly literature review and case study analysis. Through field experience from Operation Euphrates Shield, the elements of hybrid leadership are elaborated.

Key Words: Leadership, Military Leadership, Hybrid Leadership, Military Organization, Distributed Leadership, Collective Decision-Making, Turkish Armed Forces

GİRİŞ

Tarih boyunca süregelen liderlik modelleri ve türlerine yönelik çalışmalar incelendiğinde; geleneksel/klasik liderlik modelleri, büyük oranda hiyerarşik ve merkeziyetçi bir yönetim zincirine dayanır. Geçmiş dönemlerden günümüze kadar liderlik modelleri içerisinde bulunduğu dönemin sosyal, siyasal ve teknolojik gelişimleri etrafında şekillenmiştir. Klasik liderlik anlayışı, genellikle hiyerarşik yapılar içerisinde ortaya çıkmış olup, merkezi otoriteye dayalı karar alma süreçleri ile şekillenmiştir. Max Weber'in¹ (1947) "rasyonel-legal otorite" teorisi, bu bağlamda liderliği bürokratik düzenin bir unsuru olarak tanımlamış; liderin yetkisini sistem içerisindeki yasal düzenlemelerle meşrulaştırmıştır. 20. yüzyılın başlarında, Frederick Taylor'un bilimsel yönetim yaklaşımı ve Henri Fayol'un yönetim ilkeleri, liderliği daha çok emir-komuta zinciri ve görev temelli bir işleyiş olarak değerlendirmiştir. Bu dönemde liderlik, denetleyici ve yönlendirici bir figür olarak tanımlanmış olup, başarının liderin teknik bilgisi ve disiplin uygulama gücü ile ilişkilendirildiği görülmüştür. 20. yüzyılın ortalarından itibaren, klasik yaklaşımların liderliği açıklamada yetersiz kaldığı anlaşılmış ve alternatif teoriler geliştirilmiştir. "Özellikler Teorisi" (Trait Theory), liderlerin doğuştan gelen karizma, cesaret, zekâ gibi kişisel özelliklere sahip olması gerektiğini öne sürmüştür; ancak bu yaklaşım evrensel bir liderlik tanımı sunmaması nedeniyle eleştirilmiştir. Bu eleştiriler, liderliği davranışsal (Ohio State & Michigan Çalışmaları), durumsal² ve dönüşümcü³ yönlerden ele alan daha kapsamlı teorilerin gelişmesine yol açmıştır. Ancak günümüz şartlarında vuku bulan olaylar neticesindeki hibrit tehditler ve çok boyutlu operasyon gereksinimleri, alt kademelere hareket alanı sağlayan ve inisiyatif tanıyan, disiplinler arası iş birliğini teşvik eden yeni liderlik yaklaşımlarını zorunlu kılmaktadır. Askeri örgütler, doğası gereği merkeziyetçi yapılar olmasına rağmen; mevcut hibrit tehdit ortamları, siber savaş, psikolojik operasyonlar, yerel çatışmalar ve bilgi manipülasyonu gibi çok yönlü unsurlar nedeniyle klasik liderlik yaklaşımlarının sınırlarını zorlamaktadır. Bu bağlamda hibrit liderlik modeli, Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) gibi klasik/geleneksel disiplin modeline sahip yapılarda bile, yerel inisiyatifi artırmak, teknolojik destekli karar alma süreçlerini yaygınlaştırmak ve kolektif aklı kurumsallaştırmak adına önemli bir potansiyel sunmaktadır. Bu bağlamda hibrit liderlik modeli hem merkeziyetçi hem de dağıtılmış liderlik anlayışlarının ortak noktalarını harmanlayarak esneklik, adaptasyon ve kolektif karar alma süreçlerini desteklemektedir.⁴

Bu çalışmanın amacı, sınırlı alanlara hitap eden hibrit liderlik kavramını askeri örgütler özelinde incelemek, tarihsel gelişimini ve temel bileşenlerini ortaya koymak, Türkiye ve uluslararası literatürdeki örnekleri analiz etmek ve Türk Silahlı Kuvvetleri'ne yönelik uygulama önerilerini sunmaktır. Araştırmanın argümanı askeri yapıların daha etkili olabilmesi için klasik yöntemlerin ötesine geçilmesi ve hibrit yöntemlerin denenmesi gerektiğidir. Çalışmanın temel maksadı, askeri örgütlere yönelik 'hibrit liderlik' çerçevesi önermek ve bunu yaparken mevcut kaynaklardan yararlanmaktır. Çok aşamalı ortamlarda karar alma konusunda hız ve doğruluğun dengesini bulmak, ast birliklerin inisiyatif kullanımını merkeze bağlı hedeflerle paralel hale getirmek, disiplinler arası

¹ Max Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, trans. A. M. Henderson and Talcott Parsons (New York: Free Press, 1947)

² Fred E. Fiedler, *A Theory of Leadership Effectiveness* (New York: McGraw-Hill, 1967)

³ James MacGregor Burns, *Leadership* (New York: HarperCollins, 1978); Bernard M. Bass, *Leadership and Performance Beyond Expectations* (New York: Free Press, 1985)

⁴ P. Gronn, "Hybrid Configurations of Leadership," *Journal of Management Studies* 48, no. 3 (2011): 602–628.

entegrasyonun operasyonel senaryolarda uygulanabilirliğini test etmek bu çerçeveyi oluşturmaktadır.

Araştırmanın yöntemi, nitel araştırma desenine dayalı olarak ortaya konmuştur. Türk Silahlı Kuvvetleri özelinde gerçekleştirilen bir örnek olay analizi (Fırat Kalkanı Harekâtı) ile saha uygulamaları değerlendirilmiştir. Bu çalışma hibrit liderliğin askeri yapılardaki potansiyelini hem kavramsal hem de uygulamalı düzeyde inceleyerek özgün bir perspektif sunmaktadır. Niteliksel vaka analizi üzerine oluşturulan çalışmada Fırat Kalkanı Harekâtı'nı inceleyen raporlar ve askeri literatür taramaları kullanılmıştır.

Çalışmanın temel sorusu ise şu şekilde oluşturulmuştur:

“Hibrit liderlik modeli, askeri örgütlerde klasik liderlik anlayışının yerine geçebilecek etkili bir alternatif sunabilir mi ?”

Araştırmanın ilk bölümünde liderlik teorilerinin evrimi ve hibrit liderliğin tanımı yapılmıştır. İkinci bölümde, hibrit liderliğin kavramsal çerçevesi ve temel bileşenleri detaylandırılmıştır. Üçüncü bölümde, askeri örgütlerdeki potansiyel etkileri ve avantajları-zorlukları tartışılmış; dördüncü bölümde ise Fırat Kalkanı Harekâtı örneğiyle uygulamaya dair analizler sunulmuştur. Son olarak, Türk Silahlı Kuvvetleri açısından geleceğe dönük öngörüler ve politika önerileri yer almıştır.

LİTERATÜR TARAMASI

Liderlik kuramları, organizasyon teorisinin gelişimi doğrultusunda zamanla evrilmiş ve farklı dönemlerde liderliğe atfedilen anlam ve işlevler önemli değişiklikler göstermiştir. Özellikle 20. yüzyıl boyunca gelişen liderlik ve liderlik türleri literatürü, bireysel özellikler, davranış kalıpları, bağlamsal değişkenler ve etkileşim süreçlerine odaklanmıştır. Ancak, bilgi teknolojilerinin ilerlemesi, örgütsel yapıların yataylaşması ve çok aktörlü çalışma modellerinin yaygınlaşması ile, klasik liderlik modellerinin ötesine geçme zorunluluğu doğmuştur. Bu bağlamda hibrit liderlik yaklaşımı, çok aktörlü, kolektif karar alma süreçlerini içeren ve değişken organizasyonel ortamlara uyum sağlayabilen bir model olarak önem kazanmaktadır.⁵ Mevcut akademik literatürdeki çalışmalar incelendiğinde; bu çalışmaların büyük ölçüde eğitim organizasyonlarına yönelik gerçekleştirildiği görülmekte ve askeri organizasyonlar bağlamında hibrit liderlik konusuna odaklanan araştırmaların oldukça sınırlı ve kavramsal derinlik açısından yetersiz olduğu değerlendirilmektedir. Bu eksiklik, konuya yönelik daha sistematik ve kapsamlı araştırmalara olan ihtiyacı ortaya koymaktadır.

Görüldüğü üzere mevcut literatür, hibrit liderlik kavramını ve içeriğini sivil sektörlerde kolektif karar alma süreci bağlamında incelemektedir. Fakat bilinmesi gerekir ki, askeri örgütlerdeki liderlik şekilleri, merkeziyetçi disiplin boyutu sebebiyle farklı dinamiklere sahip olabilmektedir.

⁵ P. Gronn, “Hybrid Leadership,” *The Leadership Quarterly* 20, no. 4 (2009): 667–683; J. P. Spillane, *Distributed Leadership* (San Francisco: Jossey-Bass, 2006); Emrah Kaya – Mehmet Küçükçene, “Türkiye’de ‘Liderlik’ Çalışmaları (1983-2021): Bibliyometrik Bir Analiz”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21, no. 1 (2023): 75-94.

Liderlik Kavramı

20. yüzyıl boyunca liderlik konusu, yönetim bilimleri içerisinde en çok incelenen alanlardan biri olarak öne çıkmıştır. Bu dönemde farklı disiplinlerden hem akademisyenler hem de uygulayıcılar liderlik olgusunu anlamaya yönelik yoğun emek sarf etmişlerdir. Sonuç olarak, liderlikle ilgili literatürde birçok çalışma yapılmış ve 37'nin üzerinde özgün tanım geliştirilmiştir.⁶ Genel anlamda liderlik, belirli koşullar altında, bireysel ya da toplu hedeflere ulaşmak amacıyla bir kişinin diğer bireylerin davranışlarını yönlendirme ve etkileme süreci olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda liderlik, liderin gerçekleştirdiği faaliyetlere bağlı bir etkileşim süreci niteliğindedir.⁷ Lider kavramı ise, bir topluluğu belli bir amaca doğru yönlendiren, bireysel çabaları bir araya getirerek üyeleri etkileyen ve “ızlenen kişi” olma özelliğine sahip birey olarak tanımlanabilir. Bu çerçeveden hareketle, liderlik kavramı aşağıdaki temel nitelikler ile dikkat çekmektedir:⁸ Liderlik ve lidere dair yapılan tanımların büyük bölümünde ortak olan yön, liderin çevresindeki insanları etkileyebilmesi, onlara yol gösterebilmesi, onları yönlendirebilmesi ve aynı hedef doğrultusunda bir araya getirebilmesidir.⁹

Liderliğin Önemi

Liderlik, insan topluluklarının tarihi kadar eski bir olgudur. Kişiler, bireysel çabalarıyla ulaşamayacakları hedef ve istekleri gerçekleştirebilmek adına bir araya gelerek gruplaşma ihtiyacı duyarlar. Bu tür kolektif yapıların oluşmasında ve yönlendirilmesinde liderlik kaçınılmaz bir rol üstlenmektedir. Daniel Katz ile

Robert L. Kahn, liderlik ihtiyacının örgütler açısından dört temel nedene dayandığını belirtmişlerdir:¹⁰

- **Örgüt Tasarımındaki Yetersizlikler:** Kurumların yapısal planlamaları tüm davranış kalıplarını kapsayacak düzeyde değildir. Özellikle insan davranışları planlamaya göre daha karmaşık ve değişken özellikler taşır.
- **Çevresel Değişkenlik:** Kurumların içinde bulunduğu çevresel koşullar sürekli farklılaşmaktadır. Lider, sistemin dış dünyadaki dönüşümlere ayak uydurmasını ve kendini yenileyebilmesini sağlar.
- **Örgüt İçi Dinamik Yapı:** Kurumlar büyüdükçe işlevsellik artar ve yeni yapılar ortaya çıkar. Eski ve yeni organizasyonel düzenlemeler arasında denge kurulması ve buna uygun politikaların geliştirilmesi gerekir.
- **İnsan Unsurunun Nitelikleri:** Bireylerin deneyim kazandıkça ihtiyaçları, güdülleri ve davranış biçimleri zaman içinde farklılık göstermeye başlar.

⁶ Adra, İslam – Giga, Sabir – Hardy, Claire – Leka, Stavroula, “What is Safety Leadership? : A Systematic Review of Definitions”, *Journal of Safety Research* 90, (2024): 181-191.

⁷ Uğur Zel, *Kişilik ve Liderlik*, 1st ed. (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2001).

⁸ A. Usal and Z. Aslan, *Davranış Bilimleri: Sosyal Psikoloji* (Ankara: Barış Yayınları, 1995);

⁹ Emrah Kaya – Mehmet Küçükçene, “Türkiye’de ‘Liderlik’ Çalışmaları (1983-2021): Bibliyometrik Bir Analiz”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21, no. 1 (2023): 75-94.

¹⁰ Semra Arıkan, “Liderlik, Yönetim ve Organizasyon,” *Yönetim ve Organizasyon*, ed. Serkan Güney (Ankara: Nobel Yayınları, 2001).

Liderliğin kurumlar açısından önemi şu ifadelerle vurgulanmıştır: “Liderlik, belirli hedeflere ulaşmak için başkalarını coşkuyla ikna etme kabiliyetidir. Bu nitelik, bireyleri ortak amaçlar doğrultusunda motive eden ve onları o hedefe bağlayan insani bir etkidir. Lider pozisyonundaki kişi, grubu harekete geçirecek motivasyonu sağlamadığında planlama, organizasyon ve karar alma gibi işlevlerin anlamı kalmaz. Liderlik, bir kurumu ve onun üyelerini başarıya götüren son adımdır.”¹¹

Bununla birlikte bazı düşünürler, demokratik sistemlerin yaygınlaşması, katılımcı yönetim biçimlerinin benimsenmesi, bilimsel ilerlemelerin hız kazanması ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin liderlik gereksinimini azalttığını öne sürmektedir. Ancak bireylerin iş birliği içinde çalışması ve eylemlerini koordine edebilmesi için liderlik her zaman gerekli bir yapı olarak varlığını korumaktadır.¹² Bu ihtiyaç, farklı bağlamlarda ve çeşitli dönemlerde yeniden ortaya çıkabilir. İşletmelerde ortak hedefler etrafında toplanan bireyler alanlarında uzman olsalar bile onları yönlendirecek bir liderin yokluğunda beklenen başarıya zamanında ve etkili biçimde ulaşmak güçleşir. Diğer bir deyişle, karar alma ve uygulama süreçlerini zamanında yönetecek bir otorite figürüne her koşulda gereksinim duyulmaktadır.¹³

Özetle, liderlik kurumlar açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu önem üç temel gerekçeye dayanır. İlk olarak, bir kurumun verimliliğinden doğrudan lider sorumludur. Başarı ya da başarısızlık, büyük ölçüde liderlerin sergilediği liderlik davranışları ve kalite anlayışına bağlıdır. İkinci olarak, liderler çalışanlara yön ve güven duygusu sağlar. Üçüncüsü ise, kurumların sürdürülebilirliği liderliğin niteliği ile doğrudan ilişkilidir. Liderin varlığı, kurumun güvenilirliğinin teminatı olarak görülmektedir.¹⁴

Etkili Liderlerin Özellikleri

İnsan doğası gereği karmaşık ve çok boyutlu bir psiko-sosyal yapıya sahiptir. Bu nedenle bireyleri yönetmek ve yönlendirmek kolay bir süreç değildir. Çünkü insanı doğru biçimde kavrayabilmek ve ilişkilerini düzenli bir çerçevede sürdürebilmek belirli becerilerin geliştirilmesini gerekli kılar. Bu çerçevede bir liderin, hangi amaçlara yönelmek istediğini ve hangi durumlardan uzak durması gerektiğini net biçimde belirleyerek hedefleri doğrultusunda ekibini etkili biçimde yönlendirme yetisine sahip olması önemlidir.¹⁵ Liderin aynı zamanda belli deneyimlere dayalı olarak düşünsel bir disipline sahip olması, hızlı ve etkili kararlar verebilmesi, gerçekçi bir bakış açısıyla sorunları analiz edebilmesi, alternatif yollar önerebilmesi ve çözüm üretme sürecinde kurallar, koşullar ve sınırlamalar konusunda derinlikli düşünme becerisine sahip olması gerekir. Ayrıca politika

¹¹ Keith Davis, *İşletmede İnsan Davranışı: Örgütsel Davranış*, çev. Kemal Tosun – Tomris Somay – Fulya Aykar – Can Baysal – Ömer Sadullah – Semra Yalçın, 3. bs. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yayınları, 1988).

¹² Uğur Zel, *Kişilik ve Liderlik*, 1st ed. (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2001).

¹³ İlter Akat ve Gönül Budak, *İşletme Yönetimi* (Ankara: Barış Yayınları, 1999); Gonca Yıldırım – SümeYra Tiryaki, “Kurumsal İletişim Çerçevesinde Lider Davranışlarının Çalışanların İşveren Markası Algısına Etkisi: Özel Bir Sağlık Kuruluşunda Araştırma”, *İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14, no. 1 (2022): 75-97.

¹⁴ Warren Bennis, *Bir Lider Olabilmek*, trans. Ümit Teksöz, 2nd ed. (İstanbul: Sistem Yayınları, 2001).

¹⁵ Nevra Baker, “Liderliğin Evrimi ve Başlıca Liderlik Tarzları,” *Florya Chronicles of Political Economy* 8, no. 1 (2022): 29-46.

geliştirme ve bu süreçte izlenecek yolları belirleyebilme yeteneği de liderde bulunması gereken bir özelliktir.¹⁶

Bununla birlikte, liderin yalnızca var olan organizasyon yapısını sürdürmesi değil aynı zamanda yeni bir yapılanmayı ortaya çıkarabilmesi, bu yapının işleyişine yön verebilmesi ve o yapının karakterini etkileyebilmesi gerekir. Lider aynı zamanda bu organizasyonun devamlılığını sağlayabilmeli, başarıya ulaşmasını mümkün kılabilmesi ve gerektiği durumlarda alışılmış kalıpların dışına da çıkabilecek esnekliğe sahip olmalıdır.¹⁷

Lider, örgütün amaçlarını gerçekleştirmek için astlarını etkileyebilme yetisine sahip kişidir. Bir liderin başkaları üzerinde etki oluşturabilmesi sahip olduğu güçle doğrudan ilişkilidir. Gücün artması bireyin çevresindekileri daha kolay yönlendirebilmesine imkân tanımaktadır.¹⁸ Lider, örgüt içinde temel enerji kaynağı olarak kabul edilmekte olup bu enerjiyi sürdürebilmesi için belirli duygusal güç kaynaklarına ihtiyaç duymaktadır.¹⁹

Başka bir ifadeyle liderin duygusal zekâ kapasitesine sahip olması zorunludur. Liderliğin yaklaşık %90'ını duygusal zekâ belirlemekte ve bu unsur liderliğin “yüreğin sesini izleme” yönünü temsil etmektedir.²⁰ Duygusal zekâyâ ilişkin yapılan çalışmalar göstermektedir ki bu yeti liderliğin temel koşuludur; birey ne kadar yüksek zekâyâ, analitik düşünme becerisine ve özel yeteneklere sahip olursa olsun duygusal zekâdan yoksun olduğunda etkin bir liderlik sergileyememektedir. Bu nedenle tarih boyunca başarılı liderlerin ortak özelliği duygusal zekâyâ sahip olmalarıdır.²¹

Günümüzün küreselleşen iş dünyasında göz ardı edilmemesi gereken bir diğer unsur ise liderliğin kültürel yönüdür. Liderlik tarzı içinde bulunulan ulusal kültürün özelliklerine göre farklı biçimlerde ortaya çıkabilmektedir. Bir ülkede oldukça etkili ve verimli sonuçlar doğuran bir liderlik anlayışı başka bir ülkede tamamen ters etki yaratabilmekte ve çalışan motivasyonunu azaltabilmektedir.²² Bu nedenle küresel düzeyde faaliyet gösteren liderlerin kültürel farklılıkları dikkate alarak tüm çalışanların benimseyebileceği uyumlu bir örgüt kültürü oluşturmaları gerekmektedir. Bu hedefe ulaşabilmek için liderlerin öncelikle empati kurma becerisine sahip olmaları önem taşımaktadır.

¹⁶ Fatma Geçikli, “Liderlik ve Duygusal Zekâ: Mustafa Kemal Atatürk Örneği,” *Atatürk Üniversitesi İletişim Dergisi*, no. 3 (2012), accessed June 15, 2025, <http://edergi.atauni.edu.tr/index.php/iletisim/article/view/8052>.

¹⁷ Z. Bursalıoğlu, *Okul Yönetiminde Yeni Yapı ve Davranış* (Ankara: Pegem Yayınları, 2011).

¹⁸ Tamer Koçel, *İşletme Yöneticiliği: Yönetim ve Organizasyon, Organizasyonlarda Davranış, Klasik-Modern-Çağdaş ve Güncel Yaklaşımlar*, 8. bs., (İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım, 2001).

¹⁹ Harris Collingwood, “Kişisel Geçmişler: Liderler Kendilerini Biçimlendirmiş Olayları ve İnsanları Nasıl Hatırlıyorlar,” *Çığır Açıcı Liderlik: Harvard Business Review Dergisinden Seçmeler*, çev. Ahmet Kardam, (İstanbul: Mess Yayınları, 2003), s. 11–32.

²⁰ Hilarie Owen, Vicky Hodgson, Nigel Gazzard, *Liderlik Elkitabı: Etkin Liderlik İçin Eksiksiz ve Pratik Bir Kılavuz*, çev. Münevver Çelik, (İstanbul: Optimist Yayın Dağıtım, 2007).

²¹ Rıza Ayhan, “Duygusal Zekâ ve Liderlik,” *Uluslararası Liderlik Sempozyumu Bildiriler*, (Ankara: Kara Harp Okulu, Nisan 2004): 307–315.

²² Manfred Kets de Vries, *Liderliğin Gizemi: İşletmelerde Liderlik Davranışı*, çev. Zülfü Dicleli, (İstanbul: Mess Yayınları, 2007).

Hibrit Liderlik Tanımı

Hibrit liderlik; tek bir liderin tüm sorumlulukları üstlenmesinin yerine, farklı paydaş ve ekip üyelerinin liderlik işlevlerini paylaşarak daha kolektif, esnek ve adaptif bir yönetim modeli sunar.²³ Gronn, hibrit liderliği klasik/geleneksel, bireysel ve dağıtılmış liderlik yaklaşımları arasında bir uzlaşmanın sonucu olarak tanımlar.²⁴ Literatüre genel olarak bakıldığında Gronn'un yapmış olduğu çalışmaların yol gösterici olduğu değerlendirilmektedir.

Hibrit liderlik üzerine yapılan araştırmalar genellikle sivil sektörlerde, özellikle eğitim, sağlık ve kamu yönetimi alanlarında yoğunlaşmaktadır.²⁵ Eğitim yönetimi literatüründe hibrit liderlik, okul yöneticileri ile öğretmenler arasında sorumluluk paylaşımı ve kolektif karar alma süreçleri bağlamında incelenmiştir. Ancak, yüksek disiplinli, merkeziyetçi ve hiyerarşik yapıya sahip askeri örgütlerde hibrit liderliğin uygulanabilirliği konusunda ampirik ve teorik araştırmalar oldukça sınırlıdır. Türkiye bağlamında hibrit liderlikle ilgili askeri çalışmalara yönelik literatür oldukça sınırlıdır.

Gelişen koşullara uyum sağlamak amacıyla insan kaynağını verimli kullanmayı hedefleyen işletmelerde esnek çalışma yöntemleri, küresel salgından önce de uygulanmaya başlamıştır. Ancak bu süreçle birlikte uzaktan çalışma modeli dikkat çekici biçimde öne çıkmıştır.²⁶ “Evden çalışma”, “tele çalışma” ya da “mobil çalışma” gibi farklı adlarla da anılan uzaktan çalışma kavramı²⁷, işçinin işverenin belirlediği organizasyon dahilinde görevini evde ya da teknolojik bağlantı araçlarıyla işyeri dışında yerine getirmesine dayanan ve yazılı sözleşmeyle kurulan bir iş ilişkisi şeklinde tanımlanmaktadır. Başka bir ifadeyle, çalışanların merkezi iş alanlarında yürütülen işleri elektronik araçlarla farklı mekânlardan gerçekleştirmesi şeklinde düzenlenen bu sistem, akademik çevrelerde tartışılan birçok uzaktan çalışma biçimini kapsayacak nitelikte geniş bir yaklaşım sunmaktadır.²⁸

Nitekim hibrit liderlik, klasik/geleneksel liderlik teorileri ile dağıtılmış liderlik yaklaşımları arasında köprü kuran ve çok aktörlü karar süreçlerini ön plana çıkaran bir liderlik modeli olarak tanımlanmaktadır.²⁹ Bu model, özellikle belirsizlik barındıran ve hızlı karar almayı gerektiren karmaşık organizasyon yapılarında giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Hibrit liderlik, farklı liderlik pratiklerinin birlikte kullanılmasını sağlayan yapısıyla, merkezi kontrolü ve yerel inisiyatifi

²³ Peter Gronn, “Hybrid Leadership,” *The Leadership Quarterly* 20, no. 4 (2009): 667–683.

²⁴ Gronn, “Hybrid Configurations.”

²⁵ Derya Kılıçoğlu, “Dağıtılmış Liderlikten Hibrit Liderliğe: Eğitim Örgütlerinde Liderliğin Değişen Görünümü,” *Journal of Educational Administration* 53, no. 4 (2015): 452–468; Derya Kılıçoğlu, “Dağıtılmış Liderlikten Hibrit Liderliğe: Eğitim Örgütlerinde Liderliğin Değişen Görünümü,” *Anadolu University Journal of Education Faculty* 2, no. 3 (2018): 243–257; Aslı Tenderis – Ömer Samet Kazdal, “Hibrit Çalışma Modelinin Örgütsel Bağlılık ve Çalışan Performansı Etkisi Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme,” *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14, no. 1 (2023): 1–11.

²⁶ Ayşe Akbaş Tuna ve Zafer Türkmendağ, “Covid-19 Pandemi Döneminde Uzaktan Çalışma Uygulamaları ve Çalışma Motivasyonunu Etkileyen Faktörler,” *İşletme Araştırmaları Dergisi* 12, no. 3 (2020): 3246–3260.

²⁷ A. Shimura ve diğerleri, “Remote Work Decreases Psychological and Physical Stress Responses, but Full-Remote Work Increases Presenteeism,” *Frontiers in Psychology* 12 (2021): Article 4190, <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.641490>.

²⁸ R. S. Gajendran and D. A. Harrison, “The Good, the Bad, and the Unknown about Telecommuting: Meta-Analysis of Psychological Mediators and Individual Consequences,” *Journal of Applied Psychology* 92, no. 6 (2007): 1524–1541, <https://doi.org/10.1037/0021-9010.92.6.1524>.

²⁹ Richard Bolden, “Distributed Leadership in Organizations: A Review of Theory and Research,” *International Journal of Management Reviews* 13, no. 3 (2011): 251–269.

bir arada işletmeyi amaçlamaktadır³⁰. Bunun sonucunda ise daha verimli bir karar alma mekanizmasının ortaya çıkacağı kıymetlendirilmektedir.

Makalenin bu bölümünde hibrit liderlik modelinin askeri örgütlere uygulanabilirliğini sağlayan temel öğeler yazar tarafından ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Kolektif Karar Alma

Hibrit liderlikte kolektif karar alma, farklı alanlardaki uzmanların stratejik, operatif ve taktiksel kararlara eşit katılımını öngörür. Askeri bağlamda; harekât, istihbarat, lojistik, siber güvenlik ve operasyonel birlik komutanları ve temsilcileri arasındaki ortak karargâh ve platformlar bu süreci işler kılar. Örneğin, stratejik bir harekâtın planlama safhasında operasyon komutanı ile siber taarruz tim lideri birlikte risk analiz çalışmaları gerçekleştirerek harekâta etkilerini tartışır ve bunu harekât planında uygun bir şekilde belirtir.

Esneklik ve Adaptasyon

Değişen tehdit ve harekât ortamlarında durağan planlar yetersiz kalır. Hibrit liderlik, önceden belirlenen genel çerçeve içerisinde ana fıkre uygun bir şekilde hareket esnekliği sunar; mevcut bilgiler güncellendikçe strateji ve görev dağılımına yönelik faaliyetler dinamik olarak güncellenir. Bu yaklaşım, hızlı istihbarat ve her türlü bilgi geribildirimi sayesinde tehdit odaklı rotayı yeniden belirlemeyi mümkün kılarak anlık tepkiler verilmesini sağlar ve operasyonun başarılı olmasında büyük rol oynar.

Yerel İnisiyatif ve Delegasyon

Merkezi komuta ve yönetim hiyerarşisinde yerel birimlere belirli sınırlar içerisinde inisiyatif tanımak operasyonel hızı artırır. İstihbarat birimleri ve ast komutanlıklara yapılan yetki devri, kritik anlarda harekât içerisinde hızlı müdahaleyi sağlar. Fakat bu inisiyatif kullanılırken ana fıkirden sapılmaması ve ilgili birlikler ve platformlarla koordine kurulması en önemli esastır. Delegasyon, ast komutanları daha da etkin kullanmak suretiyle hem motivasyonu yükseltir hem de komuta zincirindeki tıkanmaları engeller.

Disiplinler Arası Entegrasyon

Farklı disiplinlerden (harekât, istihbarat, lojistik, siber, havacılık, saha unsurları) birimlerin/uzmanların entegrasyonu, kompleks sorunlara ortak çözümler üretir. Müşterek eğitim ve tatbikatlar, icra edilen koordinasyon toplantıları iletişim mekanizmalarının uyumlu kullanılmasını ve ortak bir dil oluşturulmasını sağlar. Bu sayede, hibrit ortam içerisindeki bilgi kirliliği önlenmiş olur ve birliklerin aynı dilde ortak bir şekilde konuşması sağlanarak olası iletişim kazalarının önüne geçilmesi sağlanacaktır. Harekât ortamında iletişim ve doğru bilginin her zaman en önemli gereksinimlerden biri olduğu hiçbir zaman unutulmamalıdır.

30 Jean-Louis Denis, Ann Langley ve Viviane Sergi, "Leadership in the Plural," *Academy of Management Annals* 6, no. 1 (2012): 211–283.

Merkeziyet ile Dağıtım Dengesi

Hibrit liderlik, merkezi ve stratejik planlama ile yerel ve taktik inisiyatif arasındaki dengeyi gözetir. Yani ast birliklerde alınan inisiyatifin sonucunda verilen kararlar daima üst komutanlığın ana fikrine hizmet etmelidir. Kritik kararlar merkezde alınarak ‘ne maksatla?’ sorusuna yanıt verirken, uygulama detayları ve ‘nasıl?’ sorusunun yanıtı ast komutanlıklara bırakılır. Böylece strateji ortaklığı ve tutarlılık korunurken, sahadaki koşullara uygun esneklik sağlanarak ast birliklerin karar mekanizmasına dahil edilmesiyle mevcut sistemin optimal bir şekilde işletilmesi hedeflenir.

Teknoloji Destekli İletişim

Modern haberleşme ve veri analiz programları, gerçek zamanlı olarak saha ile eşgüdümlü bilgi akışını mümkün kılar. Bulut tabanlı ve süratli komuta kontrol sistemleri ile sahadaki birimler anlık olarak güncellenmiş bilgi, istihbarat, harita ve görev verilerine erişir. Bu teknolojik altyapı sayesinde hem şeffaflığı hem de hızlandırılmış karar döngülerini destekleyerek harekât ortamındaki bilgi akışının daha hızlı olması sağlanarak, karar verme sürecinin hızlandırılması amaçlanır.

Tarihsel Gelişim ve Örnek Çalışmalar

Hibrit liderlik kavramının akademik literatürde ilk somut tezahürleri, 2000’li yıllar ile eğitim kurumlarında görülmüştür. Peter Gronn’un 2009 ve 2011 yıllarındaki çalışmaları, modern liderlik paradigmasının nasıl değiştiğini anlatırken, örnek olay incelemelerinde eğitim kurumlarında zümre ve ekip temelli karar süreçlerinin önemini vurgulamıştır. Türkiye özelinde ise Derya Kılıçoğlu (2015) tarafından yapılan çalışmalar, dağıtılmış liderlikten hibrit liderliğe geçişin eğitim yönetimindeki pratik kazanımlarını somut verilerle ortaya koymuştur.

Liderlik Yöntemlerinde Dijitalleşme

2000’li yıllar ile başlayan dijital dönüşüm ve müteakiben 2010’lu yıllarda uzaktan çalışma ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaşması, eğitim örgütlerinin dışında iş dünyasında da hibrit liderlik yaklaşımlarını tetiklemiştir.³¹ İş dünyasının yeni düzenine uygun gereklilikleri sağlamak için yöneticilerin yeni yöntemler kullanması zaruri hale gelmiştir. Özellikle pandemi dönemi, ofis ve uzaktan çalışma modellerinin zorunlu birlikteliği ile yeni liderlik dinamiklerinin hızla görülmesini sağlamış, hibrit sistemlerin adaptasyonu konusunda pratik tecrübeler sunmuştur. Bu bağlamda çalışma ortamı neredeyse tamamen değişmiş ve yöneticilerin ekiplerini uzaktan yönlendirmesi durumu ortaya çıkmıştır. Bu sebeple de liderlik yöntemleri günden güne yeniliklere uğramıştır.³²

Dijital dönüşüm yalnızca birkaç teknolojik gelişmeyle açıklanamayacak kadar kapsamlı bir olgudur. Ancak web 5.0, mobil teknolojiler, geniş bant internet, bulut bilişim, dijital medya, büyük veri, yapay zekâ, artırılmış gerçeklik, nesnelerin interneti (IoT) ve üç boyutlu yazıcıların dönüştürücü etkileri yeni bir çağın kapılarını aralamaktadır.³³ Bu dönüşüm kurumların ortaya çıkan yeni koşullara ve beklentilere hızla uyum sağlayabilmesini ve esnek hareket edebilmesini zorunlu kılmaktadır. İş

³¹ Fahri Bilal Yankın, “Dijital Dönüşüm Sürecinde Çalışma Yaşamı”, *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi E-Dergi* 7, no. 2 (2019): 1-38.

³² Gürkan Yılmaz – Murat Kasımoğlu, “Uzaktan Çalışma Modelinde Dönüşümcü Liderliğin Örgüt Bağlılığına Etkisi Üzerine Bir Araştırma”, *Işdır Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, c. 11 (2024), s. 15-34.

³³ Emin Sertaç Arı, “Süper Akıllı Toplum: Toplum 5.0”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23, no. 1 (2021): 455-479.

süreçlerinin dijitalleşmesiyle birlikte yenilikçi yönetim anlayışlarına ve stratejilere duyulan gereksinim artmakta, dijital dönüşüm süreci ise iş akışlarının teknolojinin sunduğu olanaklardan yararlanarak daha verimli hale getirilmesine olanak tanımaktadır.

Teknolojinin baş döndürücü ilerleyişiyle birlikte bilgi ve stratejinin, rekabetin temel belirleyicisi haline geldiği günümüzde kurumlar hem çalışanların hem de müşterilerin memnuniyetini artıracak dijital çözümler geliştirme arayışındadır. Modern iş yaşamında kurumların dijital çağın gerekliliklerine uyum sağlayabilecek, değişimi yönlendirebilecek lider profillerine gereksinim duydukları değerlendirilmektedir.

Çeviklik, esneklik ve değişim süreçlerine öncülük etme nitelikleriyle, dijital liderler kurumların dış çevredeki fırsatlardan faydalanabilmesi için önemli bir rol üstlenmektedir. Sadece değişen koşullara uyum gösterebilen kurumların varlıklarını sürdürebildiği günümüz dünyasında dijital liderlerin katkısı giderek kritik hale gelmektedir.³⁴ Kurumların dönüşüm süreçlerinde etkili rol oynayan dijital liderlerin değişim yönetiminde karşılaşılan zorluklar karşısında yeterlilik göstermeleri beklenmektedir. Planlı bir yaklaşım ve kararlılıkla yürütülen bu süreçte gerekli sistemlerin kurulması sağlanmakta, çalışanların dönüşüme uyum sağlamaları ise liderlerin vizyoner bakış açıları ve bilgi birikimleri sayesinde kolaylaşmaktadır.³⁵

Kurumların dijital dönüşüme yönelme nedenleri, bulundukları konum ve ihtiyaçlarına göre çeşitlilik göstermektedir. Büyüme fırsatlarını değerlendirme isteği, artan rekabet baskısı ya da değişen yasal düzenlemeler dönüşüm sürecinin başlıca tetikleyicileridir. Bu nedenlerle değişim yolculuğuna çıkan kurumlar hem çalışan hem de müşteri beklentilerini karşılayarak olumlu deneyimler yaratmakta, bunun sonucunda yenilikçilik ve kârlılıkta artış elde edebilmektedir.³⁶ Günümüz iş dünyasında çalışanların rekabet gücünü koruyabilmeleri için dijital liderlerin onları ikna etmeleri ve sürekli öğrenmeyi destekleyen bir kurum kültürü inşa etmeleri gerekmektedir. Dönüşüm sürecine yön veren dijital liderler karşılaşılan engelleri yönetebilmekte, bu yönüyle kurumlar açısından dijital liderliğin önemi giderek artmaktadır.

Diğer Sektörler ve Askeri Yapılara Uygulama Gerekliği

Hibrit liderlik konusu ile ilgili literatürdeki birçok çalışma hâlen ağırlıklı olarak eğitim ve iş dünyası odaklıdır. Kritik altyapı, sağlık, tarım, ulaştırma, kriz yönetimi ve lojistik sektörlerinde de hiyerarşik yapılarla dağıtılmış liderliği birleştiren hibrit liderlik yaklaşımlarının adaptasyonu kaçınılmazdır. Özellikle dünya üzerinde ani değişen durumlar ve hızlı karar alma gerekliliği düşünüldüğünde klasik yaklaşımların çözüm üretme noktasında yetersiz kalacağı değerlendirilmektedir.

Askeri örgütler özelinde ise müşterek sahalarda, çok boyutlu tehditlerle başa çıkmak ve bunlara dair yeni çözümler üretmek için hibrit liderlik modellerinin sistematik olarak incelenmesi ve sahada test edilmesi zaruridir. Bu bağlamda, hibrit liderlik deneyimlerinden çıkarılan derslerin,

³⁴ Cenk Aksoy, “İşletmelerin Dijital Dönüşümü ve Dijital Liderlik Yaklaşımı”, Kalite ve Strateji Yönetimi Dergisi 4, no. 1 (2024): 1-29.

³⁵ Hale Nur Güler, “Dijital liderlik çalışmalarının analizi”, Topkapı Sosyal Bilimler Dergisi 2, no. 2 (2023): 11-20.

³⁶ Mehmet Sağlam, “İşletmelerde geleceğin vizyonu olarak dijital dönüşümün gerçekleştirilmesi ve dijital dönüşüm ölçeğinin Türkçe uyarlaması”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 20, no. 40 (2021): 395-420.

farklı disiplinler ve askeri birimlerde uyarlanması ve yeni örnek olay çalışmalarıyla desteklenmesi gerekmektedir.

Türkiye Bünyesinde Hibrit Liderlik Çalışmaları

Mevcut literatürün askeri liderlik bağlamında hibrit liderliği yeterince analiz etmediği belirlenmiştir. Hibrit liderliğin, saha birliklerinin yerel karar alma inisiyatifinin artması ve çok boyutlu tehdit ortamlarında koordinasyon ihtiyacının yükselmesi nedeniyle askeri kurumlar için giderek daha kritik bir konu haline geldiği gözlemlenmektedir. Ancak, bu alandaki bilimsel çalışmaların sayıca sınırlı olduğu ve metodolojik çeşitlilikten uzak kaldığı ifade edilebilir. Bu makale, akademik literatürde hibrit liderlik konusuyla bağlantılı boşluğu doldurmayı ve hibrit liderlik modelinin askeri organizasyonlardaki potansiyelini kavramsal ve ampirik olarak incelemeyi amaçlamaktadır. Hibrit Liderlik kavramı incelendiğinde ülkemiz bünyesinde yapılan çalışma ile eğitim örgütlerinde dağıtılmış liderlikten hibrit liderliğe geçiş analiz edilmiş; bu çalışma ile ekip tabanlı liderlik işlevlerinin organizasyon başarısını artırdığını göstermiştir.³⁷ Yurtiçinde yapılan çalışmalar incelendiğinde askeri literatürde ise henüz doğrudan hibrit liderlik odaklı çalışma bulunmamakla birlikte, SAVSAD bünyesinde yayımlanan makalelerin hibrit tehdit ortamında Türk Silahlı Kuvvetleri'nin dönüşüm gereksinimlerine dikkat çektiği ortaya konmaktadır.

Yurtiçinde yapılan çalışmalardan bir diğesinde ise hibrit liderlik kavramı direkt olarak ele alınmamakla birlikte, yeni dünya düzeni ve değişen harp ortamında askeri liderlerin davranışlarının nasıl şekillenmesi gerektiği Bulanık AHP yöntemi ile önceliklendirilerek ortaya konulmaya çalışılmıştır.³⁸

Geleceğin askeri liderliğine dair değerlendirmeler ve araştırmalar incelendiğinde ise yapılan çalışmalar neticesinde yeni harekât ortamına yönelik ve değişen şartlara ayak uydurmasının mühim olduğunu belirten “Siyasi ve Askeri Bir Lider Olarak Mustafa Kemal Atatürk ve Yönetim Felsefesi”³⁹ çalışmasının hibrit liderlik kavramına destek sağlayan bir çalışma olduğu değerlendirilmektedir.

ASKERİ ÖRGÜTLERDE HİBRİT LİDERLİĞİN OLASI ETKİLERİ VE ÖRNEK OLAY

Askeri örgütler bünyesinde kullanılan geleneksel, klasik liderlik modellerinin yeni dünya düzeninde vuku bulacak olası savaş ve hibrit ortamda yer alan hareketlardaki etkinliği soru işareti oluşturmaktadır. Geleneksel, klasik liderlik modellerinin çağa ayak uyduramayan yönleri değerlendirildiğinde hızla değişkenlik gösteren bir harekât ortamına etki etmesinin güç olacağı değerlendirilmektedir. Bu nedenle mevcut liderlik modellerinin çağa uygun olarak yenilenmesi ve eksik yönlerinin tadil edilmesiyle hibrit liderlik anlayışıyla hareket edilmesinin birçok noktada olumlu etkiler yapacağı değerlendirilmektedir.

³⁷ Kılıçoğlu, “Dağıtılmış Liderlikten Hibrit Liderliğe.”

³⁸ Fahri Alp Erdoğan – Murat Sağbaş – Mustafa Sundu, “Yeni Nesil Harp Ortamında Askeri Liderlerde Olması Gereken Özelliklerin Bulanık AHP Yöntemi ile Önceliklendirilmesi”, *Social Sciences Studies Journal (SSSJJournal)* (2022).

³⁹ Zafer Saygılı, “Siyasi ve Askeri Bir Lider Olarak Mustafa Kemal Atatürk ve Yönetim Felsefesi”, *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, no. 18 (Aralık 2022): 162-172, <https://doi.org/10.55256/temasa.1200515>

Bu bölümde araştırma konusu olan Hibrit Liderliğin askeri örgütler üzerindeki avantaj ve zorlukları ele alınarak, genel bir değerlendirme ortaya konmuştur.

Avantajlar

- **Hızlı Karar Alma:** Ast birlik komutanlarına sağlanacak inisiyatif sayesinde anlık durumlara hızlı reaksiyon gösterebilme ve çabuk karar verebilme imkanlarının gelişeceği değerlendirilmektedir.
- **İnovasyon:** Birlikler arası hızlı iletişim sağlanması ve doğru bilginin anında ulaşmasıyla birlikte yeni taktik ve stratejiler geliştirme sürecinin çeşitleneceği değerlendirilmektedir.
- **Dayanıklılık:** Merkeziyetçi yönetim modellerinden kaynaklanan zayıflık ve hantal uygulamaları azaltarak örgütün krizlere karşı esnekliğini artıracak değerlendirilmektedir.
- **Fikir Birliği:** Emir komuta zinciri içerisinde yer alan her kademedeki komutanın karar verebilme ve uygulayabilme serbestisine sahip olması, aynı fikir doğrultusunda birlikteliğin perçinleneceği değerlendirilmektedir.
- **Görev Odaklı Yaklaşım:** Yapılan planlamanın detaylı bir şekilde ast kademelere bölündüğü ve ‘ne maksatla?’ sorusunun cevabı verilerek görevin ast birliğe tevdi edilmesini müteakip, birliğin ‘nasıl?’ sorusunun cevabını kendi imkân ve kabiliyetiyle yapabilme serbestisine sahip olmasıyla görevine tam bir konsantre ile yaklaşacağı ve ifa edeceği değerlendirilmektedir.

Zorluklar

- **Koordinasyon Sorunları:** Birliklerin hibrit harekât ortamında, geniş ve birbirinden uzak bir alanda konuşlandığı düşünüldüğünde; dağıtılmış karar alma süreçlerinde uyum ve senkronizasyon eksikliklerinin yaşanabileceği değerlendirilmektedir.
- **Güven ve Sorumluluk Dağılımı:** Geniş bir sorumluluk sahası düşünüldüğünde ast birliklere tanınan inisiyatif neticesinde ortaya denetim eksiklikleri ve güvenlik riskleri çıkacağı değerlendirilmektedir.
- **Kültürel Direnç ve Alışkanlıklar:** Yıllar boyunca süregelen ve uygulanan geleneksel, klasik hiyerarşik kültürün ve buna bağlı liderlik modellerinin farklı bir yönetime dönüşüm sürecinde direnç göstereceği değerlendirilmektedir.

ÖRNEK OLAY

Türk Silahlı Kuvvetleri: Fırat Kalkanı Harekâtı’nda Hibrit Liderlik Yaklaşımı

Fırat Kalkanı Harekâtı kapsamında yapılan analizler göstermektedir ki askeri örgütlerde hibrit liderlik yaklaşımı yalnızca denge ve düzen sağlamakla kalmamakta, aynı zamanda çok boyutlu tehdit ortamında karar almayı kolaylaştıran bir perspektif ortaya koymaktadır. Nitekim operasyon boyunca yaşanan ani taktiksel değişiklikler, saha komutanlarının yetki devriyle hızlı karar almasını zorunlu kılmış, aynı zamanda teknolojik imkanların (İHA/SİHA) entegrasyonu hibrit liderliğin disiplinler arası iş birliği boyutunu görünür kılmıştır.

Bu harekatta esas noktalardan bir diğeri de sorumluluk paylaşımındaki belirsizliklerdir. Burada da hibrit liderlik yaklaşımının önemli bir payı bulunmaktadır. Dolayısıyla Fırat Kalkanı Harekâtı örneği, hibrit liderlik modelinin askeri örgütler için hem operasyonel etkinliği artıran hem de kurumsal dönüşüm ihtiyacını açığa çıkaran kritik bir liderlik yaklaşımı olduğunu göstermektedir.

Fırat Kalkanı Harekâtı'nda önemli olan bir diğerk nokta ise hedefin daha geniş bir perspektife yayılmasıdır. Başta yalnızca sınır güvenliği hedef alınırken, daha sonra geniş stratejik niyetlerin varlığı göze çarpmıştır. Örneğin, operasyona DEAŞ'e karşı sınır hattı güvenliği sağlama hedefiyle başlanmış, ancak ilerleyen safhalarda YPG/PYD teşkilatlarının kuzey Suriye'de entegrasyonunu engelleme stratejisi de aktif olarak devreye alınmıştır.

Fırat Kalkanı Harekâtı sırasında icra edilen El Bab operasyonu, hibrit liderlik yaklaşımının birçok karakteristik özelliklerini yansıtan durumlar içermiştir. DEAŞ gibi asimetrik bir terör örgütüne karşı meskûn mahalde yürütülen bu operasyon, Türk Silahlı Kuvvetleri birliklerinin ve onlara destek veren Özgür Suriye Ordusu unsurlarının liderliğinde önemli adaptasyonları zorunlu kılarak farklı yaklaşımların kullanılmasını zorunlu kılmıştır. İcra edilen bu operasyon özelinde hibrit liderlik öğelerini değerlendirmek gerekirse;

- **Merkezi Planlama, Esneklik ve Adaptasyon:** Fırat Kalkanı Harekâtının genel stratejik planlaması üst karargahlar tarafından yapılırken, sahadaki taktik ve operatif birliklere ve Özgür Suriye Ordusu gruplarına operasyonel alanda yüksek ölçüde inisiyatif ve esneklik tanınmıştır. Karşı taarruz ve ani gelişen durumlar karşısında, arazideki birlik komutanları hızla karar almak ve mevcut kaynakları optimal şekilde kullanmak zorunda kalmıştır. Ortaya çıkan bu durum, merkezi kontrolün sağlanmasıyla birlikte ademi merkezîyetçi karar alma süreçlerinin bir harmanı olarak değerlendirilmektedir.

- **Kolektif Karar Alma ve Ekipler Arası Koordinasyon:** Türk Silahlı Kuvvetleri kara birlikleri ve Özgür Suriye Ordusu unsurları ile Fırat Kalkanı Harekât bölgesinde eş zamanlı olarak taarruz ve savunma görevlerini koordine ettiği gözlemlenmiştir. Kara unsurları harekât planı oluşturup uygulamaya koyarken, bölgesel aktörler aracılığıyla sivil halkla temas kurularak, lojistik desteğin sağlanmasına yönelik adımlar atılmıştır; bu durumun kolektif çalışmanın ve ekipler arasındaki uyumlu bir koordinasyonun sonucunda ortaya çıktığı değerlendirilmektedir.

- **Teknoloji Destekli İletişim:** Fırat Kalkanı Operasyonu'nda İHA ve SİHA'lar etkin olarak kullanılarak anlık istihbarat sağlanmış ve hedef tespiti, analizi yapılmıştır. Bu teknolojik üstünlük ile geleneksel keşif ve gözetleme yöntemleri entegreli kullanılarak muharebe alanına dair sürekli güncel durumsal farkındalık oluşturulması sağlanmıştır. Harekâtı emir komuta eden komutanlar, klasik harita ve telsiz muhaberesinin yanı sıra, dijital platformlardan elde edilen veriyi analiz ederek birliklerle paylaşmış ve taktiksel kararlarını şekillendirmiştir.

- **Karşılaşılan Zorluklar:** Harekât süresince farklı unsurlar arasında iletişim koordinasyonunun uyumsuzluğu ve sorumluluk paylaşımında ortaya çıkan belirsizlikler, zaman zaman planlama aksaklıklarına yol açmıştır. Bu aksaklıklar neticesinde operasyon planlamasında bazı revizyon ihtiyaçları ortaya çıkmıştır.

Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından icra edilen Fırat Kalkanı Harekâtı deneyimi; hibrit liderlik yaklaşımının ast kademelerde hızlı karar almayı ve disiplinler arası iş birliğini güçlendirdiğini ortaya

koyarken, aynı zamanda koordinasyon ve sorumluluk paylaşım mekanizmalarının sistematik olarak belirlenmesinin önemini ortaya koymuştur.

TÜRK SİLAHLI KUVVETLERİ PERSPEKTİFİNDEN GELECEKLE İLGİLİ OLASI TEHDİTLER

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin mevcut komuta kontrol yapısının güçlü olduğu değerlendirilmekle birlikte, gelecekte karşılaşılabileceği hibrit tehdit ortamlarında kullanılabileceği; çağa uygun, çok boyutlu ve kesintisiz harekât yetkinliklerine ihtiyaç duyacağının kaçınılmaz olduğu değerlendirilmektedir. Bu kapsamda, bahse konu yetkinlikleri emir komuta edecek komutanların da kendi yetkinliklerini geliştirerek, hibrit ortama ayak uyduracak hale getirmesi ihtiyacının ortaya çıktığı değerlendirilmektedir.

Gelecekte Hibrit Ortamda Harekât Senaryoları

- **Siber-Elektronik Harp Entegre Harekâtlar:** Siber operasyonlar kapsamında; elektronik karıştırma ve siber savunma birimlerinin eşgüdümlü kullanımıyla, düşman ağlarına sızma, muhabere hatlarını kesme ve komuta kontrol zincirini bozma odaklı harekâtların icra edilebileceği değerlendirilmektedir.
- **Otonom Sistemler ve İnsan-Makine Eşgüdümlü Harekatlar:** İHA, İKA (İnsansız Kara Araçları) ve otonom su üstü araçlarının, kontrol merkezi yönetiminde eşgüdümlü olarak görev icra ederek sınır güvenliği, keşif ve hedef tespit harekatları icra edeceği değerlendirilmektedir.
- **Uzay ve İHA Destekli İstihbarat Harekatları:** Uydu altyapılı görüntüleme, sinyal istihbaratı ile İHA sürülerinin anlık koordinasyonu aracılığıyla harekât alanında hızlı ve keskin bilgi akışı sağlayabileceği harekatların icra edilebileceği değerlendirilmektedir.
- **Bilgi ve Psikolojik Harekatlar:** Sosyal medya argümanları, siber propaganda ve bilgi dezenformasyonu elemanlarının sentezlenerek düşman unsurlarının moralini zayıflatma ve sivil ortam desteği kazanma stratejilerine yönelik harekatların icra edilebileceği değerlendirilmektedir.
- **Deniz Kuvvetleri Entegre Harekatları:** Denizaltı savunma, mayın tarama, sahil üstü kuvvetleri ve siber savunma birimlerinin eşgüdümlü çalıştığı, çok katmanlı ve müşterek deniz operasyon planlaması ve icrasını kapsayan harekatların icra edilebileceği değerlendirilmektedir.
- **Hava Kuvvetleri Entegre Harekatları:** Muharip jet uçaklar, havadan erken uyarı ve kontrol (AEW&C) platformları ve silahlı İHA ve TİHA'ların koordine edildiği, hava üstünlüğü, derin keşif, tecrit ve taktik müdahale görevlerine odaklanan harekatların icra edilebileceği değerlendirilmektedir.

Hibrit Liderlik Uygulama Önerileri

1. **Liderlik Eğitim Programlarının Güncellenerek Genişletilmesi:** Gelecek harekât senaryolarını içeren simülasyonlar, siber ve elektronik harp eğitimleri ile otonom sistem

yönetimi modüllerinin sistem içerisine entegre edilerek, geleceğin liderlerine yönelik kapsamlı eğitim programlarına dahil edilmesinin faydalı olacağı değerlendirilmektedir.

2. **Gelişmiş Teknoloji Kullanımı ve Entegrasyonu:** Komuta kontrol ve harekât merkezlerinde siber güvenlik operasyon birimleri ve yapay zekâ destekli veri analiz programlarının konuşlandırılarak karar alma mekanizmasına destek vermesinin faydalı olacağı öngörülmektedir.

3. **Örnek Harekât Çalıştayları:** Seçili birliklerde tatbik edilmek üzere; siber, elektronik ve İHA tabanlı entegre müşterek harekât tatbikatları ve simülasyonları düzenlenerek performans ölçümü ve geri bildirim süreçlerinin işletilmesinin faydalı olacağı değerlendirilmektedir.

4. **Kültürel ve Kurumsal Dönüşüm:** Kurum içerisinde yerleşik hale gelen ve karar alma sürecini olumsuz olarak etkileyen hantal davranış ve uygulamaların kaldırılarak yerine çağa uygun karar süreçlerinin entegre edileceği uygulamaların hayata geçirilmesinin faydalı olacağı değerlendirilmektedir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Makalede, hibrit liderlik modeli askeri örgütler minvalinde kavramsal ve tarihsel boyutlarıyla ele alınmaya çalışılmış; eğitim örgütlerindeki çalışmalardan başlayarak dijital dönüşüm ve pandemi sürecinin etkisiyle diğer sektörlerde de yaygınlaşması ve nihai olarak askeri örgütler aracılığıyla operasyonel ortamlarda da benimsenme gerekliliği vurgulanmıştır. Kavramsal çerçeve olarak kolektif karar alma, esneklik, adaptasyon, yerel inisiyatif, disiplinler arası entegrasyon ve teknoloji destekli iletişim bileşenlerinin, çok boyutlu hibrit harekât senaryolarında kritik rol oynayabileceği ortaya konmuştur.

Çalışmanın bulgularına bakıldığında ise hibrit liderliğin askeri örgütlerde verimliliği artırmakla kalmayıp aynı zamanda kurumsal dönüşüm aracı rolünde olabileceği de öngörülmektedir. Özellikle merkezîyetçi karar alma kültürünün güçlü olduğu Türk Silahlı Kuvvetleri gibi yapılarda hibrit liderlik, geleneksel yöntemler ile çağdaş esneklik arasındaki boşluğu dolduran köprü niteliğinde değerlendirilebilir. Bu durum, literatürde genellikle soyut düzeyde tartışılan hibrit liderlik kavramının askeri bağlama uygulanabilirliğini ampirik verilerle somutlaştırmaktadır.

Örnek olay analizi değerlendirildiğinde, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Fırat Kalkanı Harekâtı bölgesindeki operasyon deneyimi, hibrit liderlik modelinin saha performansına dair bir örnek gösterdiğini ortaya koymuştur. Bu analiz ile, ast kademelerde tanınan inisiyatifin harekât etkinliğini artırırken, koordinasyon ve iletişim mekanizmalarının önceden netleştirilmesinin önemine dikkat çekilmiştir.

Sonuç olarak, hibrit liderlik yaklaşımı askeri örgütlerin belirsizlik, karmaşıklık ve çok boyutlu hibrit tehdit ortamlarında adaptif reaksiyon kapasitesini güçlendirirken, inovasyon ve dayanıklılık gibi kurumsal faydalar sunduğu değerlendirilmiştir. Ancak tatbik aşamasında koordinasyon mekanizmalarının, görev paylaşım süreçlerinin, kültürel ve kurumsal dirençle başa çıkma stratejilerinin sistematik olarak ortaya konulması gerekmektedir. Türk Silahlı Kuvvetleri için önerilen genişletilmiş liderlik eğitim programları, teknoloji kullanımı ve entegrasyon adımları, örnek çalıştaylar ve kültürel dönüşüm inisiyatifleri, hibrit liderlik modelini sahada tatbik ederek optimize etmeye yönelik somut adımlar atılmasının gerekliliği vurgulanmıştır.

Belirtilen konu ile ilgili gelecek çalışmalarda, hibrit liderlik uygulamalarının performans ölçütleriyle deneysel olarak değerlendirilmesi; farklı askeri operasyon sahaları (kara, deniz, hava) ve müttefik/müşterek harekât senaryolarında liderlik modelinin karşılaştırmalı analizlerinin yapılması; bunun yanı sıra harekât, istihbarat, lojistik, siber harekât ve muharebe destek birimlerinde hibrit rollerin yansımaları üzerine derinlemesine örnek olay çalışmalarının ortaya konulması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Akat, İlder ve Gönül Budak. *İşletme Yönetimi*. İzmir: Barış Yayınları, 1999.
- Arıkan, Semra. “Liderlik, Yönetim ve Organizasyon.” *Yönetim ve Organizasyon*, ed. S. Güney. Ankara: Nobel Yayınları, 2001.
- Baker, Nevra. “Liderliğin Evrimi ve Başlıca Liderlik Tarzları.” *Florya Chronicles of Political Economy* 8, no. 1 (2022): 29–46.
- Banjo, Shelly, Livia Yap, Colum Murphy ve Vinicy Chan. “The Coronavirus Outbreak Has Become the World’s Largest Work-from-Home Experiment.” *TIME*, 2020. <https://time.com/5776660/coronavirus-workfrom-home/>. Erişim tarihi: 12 Haziran 2025.
- Barsness, Zoe I., Kristina A. Diekmann ve Marc--David.L. Seidel. “Motivation and Opportunity: The Role of Remote Work, Demographic Dissimilarity, and Social Network Centrality in Impression Management.” *Academy of Management Journal* 48, no. 3 (2005): 401–419. <https://doi.org/10.5465/amj.2005.17407906>.
- Bass, Bernard M. *Leadership and Performance beyond Expectations*. New York: Free Press, 1985.
- . “From Transactional to Transformational Leadership: Learning to Share the Vision.” *Organizational Dynamics* (March 18, 1990): 19–31.
- Bennis, Warren. *Bir Lider Olabilmek*. Çev. U. Teksöz. 2. baskı. İstanbul: Sistem Yayınları, 2001.
- Bolden, Richard. “Distributed Leadership in Organizations: A Review of Theory and Research.” *International Journal of Management Reviews* (April 18, 2011): 251–269.
- Burns, James MacGregor. *Leadership*. New York: HarperCollins, 1978.
- Bursalıoğlu, Ziya. *Okul Yönetiminde Yeni Yapı ve Davranış*. Ankara: Pegem Yayınları, 2011.
- Brynjolfsson, Erik, John J. Horton, Adam Ozimek, Daniel Rock, Garima Sharma & Hong-Yi TuYe. “COVID-19 and Remote Work: An Early Look at US Data.” *National Bureau of Economic Research*, 2020. <https://www.nber.org/papers/w27344>. Erişim tarihi: 12 Haziran 2025.
- Çetinkaya, Ahmet. “Hibrit Liderlik Modeli Üzerine Teorik Bir Değerlendirme.” *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* (April 16, 2018): 66–79.
- Davis, Keith. *İşletmede İnsan Davranışı: Örgütsel Davranış*. Çev. K. Tosun vd. 3. baskı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi, 1988.
- Denis, Jean-Louis, Ann Langley ve Viviane Sergi. “Leadership in the Plural.” *Academy of Management Annals* (January 6, 2012): 211–283.
- Doğan, Aysun, Suat Gürbüz, ve M. Abdülkadir Varoğlu. “Personel Güçlendirme: Türk Silahlı Kuvvetleri Üzerine Nitel Bir Araştırma.” *Savunma ve Savaş Araştırmaları Dergisi* (June 28, 2024): 126–135.
- Eraslan, Levent. “Liderlik Olgusunun Tarihsel Evrimi, Temel Kavramlar ve Yeni Liderlik Paradigmasının Analizi.” *Milli Eğitim Dergisi* 162 (2004).

http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/162/eraslan.htm. Erişim tarihi: 15 Haziran 2025.

Erçetin, Ş. Şule. *Lider Sarmalında Vizyon*. Ankara: Nobel Yayınları, 2000.

Erdoğan, Fahri Alp, Murat Sağbaş ve Mustafa Sundu. “Yeni Nesil Harp Ortamında Askeri Liderlerde Olması Gereken Özelliklerin Bulanık AHP Yöntemi ile Önceliklendirilmesi.” *Social Sciences Studies Journal* (September 30, 2022): 3181–3192.

Ertürk, Mümin. *İşletmelerde Yönetim ve Organizasyon*. İstanbul: Beta Yayınları, 2000.

Ertürk, Ramazan, ve Türkan Argon. “Okul Yöneticilerinin Dönüşümcü Liderlik Özellikleri ve Davranışları.” *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 1, no. 23 (2021): 371–393.

Ersayan, M. K. *Liderlik Prensipleri ve Askeri Yönetimde Liderlik*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992.

Eryeşil, Kemalettin ve Rifat İraz. “Liderlik Tarzları ile Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişkinin İncelenmesine Yönelik Bir Alan Araştırması.” *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi* 20, no. 2 (2017): 129–139.

Fiedler, Fred E. *A Theory of Leadership Effectiveness*. New York: McGraw-Hill, 1967.

Galanti, Teresa, Gloria Guidetti, Elisabetta Mazzei, Salvatore Zappalà ve Ferdinando Toscano. “Work from Home during the COVID-19 Outbreak: The Impact on Employees’ Remote Work Productivity, Engagement, and Stress.” *Journal of Occupational and Environmental Medicine* 63, no. 7 (2021): 426–432.

Gajendran, Ravi S. ve David A. Harrison. “The Good, the Bad, and the Unknown about Telecommuting: Meta-analysis of Psychological Mediators and Individual Consequences.” *Journal of Applied Psychology* 92, no. 6 (2007): 1524–1541. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.92.6.1524>.

Geçikli, Fatma. “Liderlik ve Duygusal Zekâ: Mustafa Kemal Atatürk Örneği.” *Atatürk Üniversitesi İletişim Dergisi* 3 (2012). <http://e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/iletisim/article/view/8052>. Erişim tarihi: 15 Haziran 2025.

Gerras, Stephen J., Leonard Wong, ve Charles D. Allen. “Organizational Culture: Applying a Hybrid Model to the U.S. Army.” *U.S. Army War College* (2008): 3–6.

Gronn, Peter. “Hybrid Leadership.” *Leadership Quarterly* (2009): 667–683.

———. “Hybrid Configurations of Leadership.” *Journal of Management Studies* (2011): 602–628.

International Labour Organization (ILO). *COVID-19 Ortamında ve Sonrasında Uzaktan Çalışma*. 2020. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/iloankara/documents/publication/wcms_759299.pdf. Erişim tarihi: 25 Haziran 2025.

Kahya, Cem. “Dönüştürücü ve Etkileşimci Liderlik Anlayışları ile Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişkide Örgütsel Güvenin Rolü.” Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Kaya, Emrah ve Mehmet Küçükçene. “Türkiye’de ‘Liderlik’ Çalışmaları (1983–2021): Bibliyometrik Bir Analiz.” *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21, no. 1 (2023): 75–94.

Kılıçoğlu, Derya. “Dağıtılmış Liderlikten Hibrit Liderliğe: Eğitim Örgütlerinde Liderliğin Değişen Görünümü.” *Journal of Educational Administration* (2015): 452–468.

Kniffin, Kevin M., J. Narayanan, F. Anseel, J. Antonakis, S. P. Ashford, A. B. Bakker, ... ve M. V. Vugt. “Covid-19 and the Workplace: Implications, Issues, and Insights for Future Research

- and Action.” *American Psychologist* 76, no. 1 (2021): 63–77. <https://doi.org/10.1037/amp0000716>.
- Koçel, Tamer. *İşletme Yöneticiliği: Yönetim ve Organizasyon, Organizasyonlarda Davranış, Klasik–Modern–Çağdaş ve Güncel Yaklaşımlar*, 8. bs., İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım, 2001.
- Olson, Margrethe H. “Remote Office Work: Changing Work Patterns in Space and Time.” *Communications of the ACM* 26, no. 3 (1983): 182–187.
- Resmi Gazete. “İş Kanunu ile Türkiye İş Kurumu Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun.” May 20, 2016. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/05/20160520-24.htm>. Erişim tarihi: 17 Haziran 2025.
- Savić, Dobrica. “COVID-19 Work from Digital Transformation of the Workforce.” *The Grey Journal* 16, no. 2 (2020): 101–104.
- Saygılı, Zafer. “Siyasi ve Askeri Bir Lider Olarak Mustafa Kemal Atatürk ve Yönetim Felsefesi.” *Temaşa: Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi* 18 (2022): 162–172. <https://doi.org/10.55256/temasa.1200515>.
- Shimura, A., K. Yokoi, Y. Ishibashi, Y. Akatsuka, ve T. Inoue. “Remote Work Decreases Psychological and Physical Stress Responses, but Full-remote Work Increases Presenteeism.” *Frontiers in Psychology* 12 (2021): Article 4190.
- Sıgır, Ünsal. “Geleceğin Askeri Liderliğine Dair Değerlendirmeler.” *Güvenlik Stratejileri Dergisi* (February 3, 2006): 95–113.
- Spillane, James P. *Distributed Leadership*. San Francisco: Jossey-Bass/Wiley, 2006.
- Şahin, Güngör ve Alperen Kürşad Zengin. “Hibrit Tehditler Bağlamında Geleceğin Muharebe Ortamı ve Türk Silahlı Kuvvetleri.” In Z. Türkmen (ed.), *Cumhuriyetin 100. Yılında Türk Ordusu ve Milli Savunma*, 779–795. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023.
- Tavares, Aida Isabel. “Telework and Health Effects Review.” *International Journal of Healthcare* 3, no. 2 (2017): 30. <https://doi.org/10.5430/ijh.v3n2p30>.
- Tenderis, Aslı ve Ömer Samet Kazdal. “Hibrit Çalışma Modelinin Örgütsel Bağlılık ve Çalışan Performansı Etkisi Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme.” *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14, no. 1 (2023): 1–11.
- Tuna, Ayşe Akbaş ve Zafer Türkmendağ. “Covid-19 Pandemi Döneminde Uzaktan Çalışma Uygulamaları ve Çalışma Motivasyonunu Etkileyen Faktörler.” *İşletme Araştırmaları Dergisi* 12, no. 3 (2020): 3246–3260.
- Usal, Alparslan ve Zeynep Aslan. *Davranış Bilimleri: Sosyal Psikoloji*. İzmir: Barış Yayınları, 1995.
- Weber, Max. *The Theory of Social and Economic Organization*. New York: Free Press, 1947.
- Yıkılmaz, İbrahim ve Murat Sağbaş. “Paternalistik Liderlik: Askeri Liderlik Uygulamalarına Alternatif Bir Bakış Açısı.” *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi* (May 7, 2022): 988–1000.
- Yıldırım, G., ve S. Tiryaki. “Kurumsal İletişim Çerçevesinde Lider Davranışlarının Çalışanların İşveren Markası Algısına Etkisi: Özel Bir Sağlık Kuruluşunda Araştırma.” *İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14, no. 1 (2022): 75–97.
- Zel, Uğur. *Kişilik ve Liderlik*. 1. baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2001.
- Zeller, D. *Organizational Management in the Hybrid (Combined Virtual Offsite/Traditional “Brick and Mortar”) Transnational Organizations*. Yayımlanmamış doktora tezi, The Pennsylvania State University, 2018.

Muharip Bir Kalem: Mareşal Fevzi Çakmak'ın Askerî Tarihçiliği

A Combatant Pen: Marshal Fevzi Çakmak's Military Historiography

<https://doi.org/10.52792/tws.1726757>

Dindar NEĞİŞ¹

Araştırma Makalesi

¹ Bağımsız Araştırmacı

ORCID: 0000-0001-6452-1081

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Dindar NEĞİŞ

E-posta/E-mail:

negisdindar@gmail.com

Geliş tarihi/Received:

25 Haziran 2025

Revizyon talebi/Revision Requested:

16 Ağustos 2025

Son revizyon /Last revision:

16 Ağustos 2025

Kabul tarihi/Accepted:

17 Ağustos 2025

Atıf/Citation:

Negiş, Dindar. "Muharip Bir Kalem: Mareşal Fevzi Çakmak'ın Askerî Tarihçiliği." *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, 6, no. 2 (2025): 171-187.

Özet

Mareşal Fevzi Çakmak'ın (1876-1950) askerî ve siyasi yaşamı Türkiye'de farklı şekillerde ve gerek akademik gerekse de popüler bağlamda ele alınmış ve tartışılmıştır. Fakat hayatının derinlikli analizi, yani bir genelkurmay başkanı olarak yaptıkları/yapmadıkları, ciddi bir askerî entelektüel oluşu, savunma sanayi ve ordudaki yenilikçiliğe bakışı, Balkan Harbi travmasının Paşa'nın üzerindeki etkileri, silah arkadaşlarıyla değişen ve gelişen ilişkileri, siyasi-askerî kişiliğinin farkları ve ortak yönleri gibi pek çok konu hakkında henüz ciddi eserler kaleme alınmış değildir. Bu alt başlıklardan biri de "Fevzi Çakmak'ın askerî tarihçiliği"dir. Çakmak elbette akademik anlamda bir askerî tarihçi değildir, ancak yazdığı bazı eserler askerî tarihçilik kapsamında ele alınabilecek niteliktedir. Türkiye'de askerî tarihçiliğin kurumsal ve kolektif gelişimi vesilesiyle "askerî tarih" kadar "askerî tarihçiler" de mercek altına alınmaya başlansa da bu çalışmaya değin Fevzi Çakmak üzerine bu hususta herhangi bir değerlendirme yapılmamıştır. Bu çalışmada, Fevzi Çakmak'ın siyasi ve askerî hayatını müteakip Türk askerî tarih yazımına etkisi ve eserlerinin tahlil ve tenkidi üzerinden kendisinin askerî tarihçi kimliğinin tespitine ve niteliksel sınırlarının saptanmasına çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Fevzi Çakmak, Balkan Harbi, Kafkas Cephesi, Askerî Tarih, Askerî Tarih Yazımı*

Abstract

The military and political life of Marshal Fevzi Çakmak (1876–1950) has been addressed and debated in various ways in Turkey, both in academic and popular contexts. However, a comprehensive analysis of his life such as his actions or inactions as Chief of Staff, his stature as a serious military intellectual, his perspective on innovation in the defense industry and the military, the impact of the Balkan Wars' trauma on him, his evolving relationships with fellow officers, and the distinct and shared aspects of his political and military identity has yet to be undertaken in depth. One of the subtopics in this broader analysis is "Fevzi Çakmak's military historiography." While Çakmak was not a military historian in the academic sense, some of his writings can nonetheless be considered within the scope of military historiography. Although recent interest in the institutional and collective development of military historiography in Turkey has led to increased focus not only on "military history" but also on "military historians," no study to date has evaluated Fevzi Çakmak in this specific regard. This study aims to identify Çakmak's identity as a military historian and to define its qualitative boundaries by analyzing and critically examining his influence on Turkish military historiography through his political and military career and written works.

Key Words: *Fevzi Çakmak, Balkan Wars, Caucasus Front, Military History, Military Historiography*

GİRİŞ: FEVZİ ÇAKMAK'IN ASKERİ VE SİYASİ YAŞAMI

Bu çalışmanın odak noktası Fevzi Çakmak'ın hayatı olmadığı için, burada çok kapsamlı veya tam tersi salt kronolojik bir biyografi sunulmayacaktır.¹ Bunun yerine, Çakmak'ın hayatındaki önemli ama genelde fazla dile getirilmeyen bazı noktalar vurgulanmıştır.

Fevzi Çakmak, 12 Ocak 1876'da İstanbul'da “Mustafa” adıyla doğdu. Bilinenin aksine Fevzi ismini daha sonraları alacaktı.² Doğduğu ailenin ilginç hususiyetleri vardır. Nitekim anne tarafından dedesi Varnalı Hacı/Hoca Bekir Efendi İstanbul'da Tophane Müftüsü, yani İstanbul'daki top üretim merkezinin dini amiri olup aynı zamanda bir Kadiri şeyhi idi. İlginç olansa Bekir Efendi, Sultan Abdülmecid'i tahttan indirmek isteyen ve tarihe Kuleli Vakası (1859) olarak geçen darbe teşebbüsünün önde gelen isimlerinden biriydi.³ Baba tarafından dedesi Derviş Hüseyin Kaptan ve o zamanlar Bahriye Mektebi (Deniz Harp Okulu) öğrencisi olan amcası Hasan Vasfı Bey'in Çerkes Hasan Vakası (1876) olarak bilinen olaya dahil olması da bir başka ilginç husustur.⁴

Fevzi Paşa'nın babası Albay Ali Sırrı Bey, anne tarafından dedesi gibi Kadiriye Dergâhına mensup bir topçu subayıydı. Ailenin hemen her ferdinin dini zümrelere olan yakınlığı, onun ileride bir Nakşibendî-Hâlidî şeyhi olan Küçük Hüseyin Efendi'ye intisap etmesinde etkili olacaktı.⁵ Fakat Çakmak, yakın çevresinin de müşahit olduğu gibi, hiçbir zaman tutucu bir dini kişiliğe bürünmemiştir. Nitekim kendisi ileriki yıllarda; namaz kılan, dini vecibelerini yerine getirmeye gayret eden, içki içmeyen ve sade bir hayat sürdüren ancak bunu kendi içinde yaşayan mütebedeyin bir insan olarak anılacaktı.⁶

Mahalle mektebinin ardından ailesinin de etkisiyle askerlik mesleğinde karar kılan Çakmak; Selanik ve Soğukçeşme Askerî Rüştiyelerinde eğitim aldıktan sonra Kuleli Askerî Lisesinde öğrenime başlar ve burada oldukça başarılı bir öğrenci profili çizer.⁷ Sonraki eğitimine ise Mekteb-i Harbiyede (Harp Okulu) devam eder; burada da başarısıyla öne çıkar ve 29 Nisan 1893'te girdiği Harbiyeden 28 Ocak 1896'da⁸ teğmen rütbesiyle devre yedincisi olarak mezun olup (1896-c.P.7), kurmay eğitimi almaya hak kazanır. Bu minvalde Erkân-ı Harbiye (Harp Akademisi) eğitimini 25 Aralık 1898'de beşinci sırada ve kurmay yüzbaşı rütbesi alarak bitirir.⁹

¹ Fevzi Paşa'nın askerî sicil dosyası esas alınarak hazırlanmış resmi kronolojik biyografisi için bk. *Millî Mücadele Komutanları - Mustafa Fevzi Çakmak*. <https://ata.msb.gov.tr/Genel/icerik/mustafa-fevzi-cakmak> (Erişim 15 Haziran 2025).

² Mesut Uyar, “Osmanlı'nın ve Cumhuriyetin Genelkurmay Başkanı Mareşal Çakmak,” *Atlas Tarih*, Sayı 65 (Eylül-Ekim 2020): 52-65.

³ *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, “Kuleli Vak'ası” maddesi.

⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Çerkes Hasan Vak'ası”. *TTK Belleten*. Cilt 9, Sayı 33 (Ocak 1945): 89-134. doi:10.37879/ttkbelleten.1371661

⁵ *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, “Küçük Hüseyin Efendi” maddesi.

⁶ Damar Arıkoğlu, *Hâtıralarım*, (İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası, 1961), 259.

⁷ Hayrullah Gök, *Mareşal Fevzi Çakmak'ın Askerî ve Siyasî Faaliyetleri (1876 – 1950)*, (Ankara: Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1997), Ek-4.

⁸ Fevzi Paşa'nın devre arkadaşları arasında Albay Reşat Çiğiltepe (1896-c.P.80), Tümgeneral Ahmet Kazım Kırılcım (1896-c. P.14), Tuğgeneral Abdülkerim Öpelimi (1896-c.P.9), Orgeneral Ali Sait Akbaytogan (1896-c.P.1) gibi bazı önemli simalar vardır. *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt II*, Haz. Hülya Toker, Nurcan Aslan (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2009)

⁹ *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay...* 129-133.

Fevzi Paşa'nın akademi eğitimini müteakip ilk kıta görevi 13-14 yıl kalacağı Kosova ve çevresindedir. Burada kaldığı uzun yıllarda daha önceleri öğrendiği Arapça, Farsça ve Fransızca dillerinin yanına Arnavutça ve Slavca'yı da ekleyecekti.¹⁰ Çakmak'ın dil öğrenme merakı bunlarla sınırlı olmayıp Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Kürtçe öğrenmeye de gayret göstermiştir.¹¹

Ayrıca, bir asker olarak entelektüel faaliyetlere de daima zaman ayırmaya çalışan Çakmak, bu görevdeyken maaşından fazlasını kitaplara ve askerî mecmualara harcayacaktı. Ancak, Fevzi Paşa'nın Kosova yılları kendisine bilhassa gayrinizami harp ve sorunlu etnik-dini unsurların idaresi açısından büyük bir tecrübe kazandırmakla birlikte, hayatının en buhranlı yıllarına da sahne olacaktı. Nitekim ilk yıllarında psikolojik bir rahatsızlık geçirip uyumadan ve kimseyle konuşmadan uzun saatler boyunca kitap okumak suretiyle iyice içine kapanmıştır. Arkadaşlarının ve amirlerinin tıbbi ve manevi müdahalesi sonrasında normale dönebilmiştir.¹²

Fevzi Çakmak, hayatının sonuna değin -ki buna genelkurmay başkanlığı yıllarındaki yoğun mesaisi ve hastalık yılları dahildir- vaktinin ciddi bir kısmını şahsi kütüphanesinde ve kitaplarla geçirmiştir.¹³ Çakmak'ın az bilinen bir özelliği de yine Rumeli yıllarında belirginleşen, meslek hayatındaki atılganlığının aksine özel hayatındaki içine kapanıklığıdır. Aslında saygı duyulan biri olmasına rağmen, arkadaş ilişkilerinde oldukça mesafeli olduğu için özel bir arkadaş grubu yoktu. Genellikle ailesiyle vakit geçirmeyi tercih etmiş, buna karşın iyi bir hatip ve iletişim halinde karşısındakileri bilgisi ve fikirleriyle etkileyen biri olmuştur.¹⁴

Rumeli'deyken rütbesinin kurmay albaylıktan Tasfiye-i Rütbe-i Askeriye Kânunu (Ağustos 1909) gereğince binbaşılığa düşürülmesi onu etkilese de Rumeli yıllarında onda derin izler bırakan asıl ve en önemli hadise, şüphesiz Balkan Harbi'dir. Bu savaş, onun için çok katmanlı ve bazı açılardan hayatının sonuna değin etkisinde kalacağı bazı travmalara neden olur. En başta, savaşta hem öz kardeşi hem de silah arkadaşı olan Muhtar'ı kaybeder.¹⁵

Ayrıca bir Osmanlı vatandaşı ve mütedeyyin bir Müslüman olarak Rumeli gibi geniş bir coğrafyanın elden çıkışına ve Müslümanlara yönelik katliamlara tanıklık etmiştir. Askerî açıdan ise mensubu olduğu ordudaki siyasi kutuplaşmaya, çözülmeye ve büyük bir yenilgiye şahit olmuş; bu durum, onun daha sonraki yıllarda asker-siyaset dengesindeki tutumuna ve özellikle stratejik kararlarında daha şüpheci, temkinli ve ihtiyatlı olmasına yol açmıştır. Tüm bu sonuçlar, o dönem pek çok Türk subayında görülen Balkan Savaşı travmasının bir yansımasıdır. Fevzi Paşa, bu sarsıcı deneyimlerini Balkan Savaşı üzerine yazdığı 1927 tarihli konferans kitabında aktarmıştır.¹⁶

¹⁰ Fevzi Paşa'nın dil öğrenme konusunda doğal bir yeteneği vardı. Yani bir poliglottu. Nitekim ömrünün ilerleyen yıllarında İngilizce de öğrenecekti. *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, İkinci Baskı, Haz. Necati Ökse, Nusret Baycan, Salih Sakaryalı, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1989), 55-58.

¹¹ Süleyman Külçe, *Mareşal Fevzi Çakmak 1. Kitap: Askeri, Hususi Hayatı*, 49-50.

¹² Süleyman Külçe, age, 15.

¹³ Ömer Urhal, "Mareşal Fevzi Çakmak Hayatı, Askeri ve Siyasi Faaliyetleri (1876-1950)" (doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 1997), 11-12

¹⁴ Mesut Uyar, age, 57.

¹⁵ Nilüfer Hatemi, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri Cilt I*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 191.

¹⁶ Müşir Fevzi Paşa, *Garbi Rumeli'nin Suret-i Ziyai ve Balkan Harbinde Garb Cephesi* (İstanbul: Erkân-ı Harbiye Matbaası, 1927).

Fevzi Paşa, Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra önce Çanakkale’de bulunmuş ve burada komuta ettiği Beşinci Kolordu ile yararlık göstermiştir. Çanakkale’de bir subay olan diğer kardeşi Mehmed Nazifî kaybetmesi onu sarısa da ileride büyük işler başaracağı Atatürk ile samimiyetini perçinlemiştir. Paşa’nın Dünya Savaşı’ndaki bir diğer görev yeri Kafkas Cephesi’ndeki İkinci Kafkas Kolordusu Komutanlığıdır. Burada Bayburt Muharebelerinde yararlık gösterir. Tecrübelerini yine bir konferans kitabı olarak 1936’da kaleme alacaktır.¹⁷

Fevzi Paşa’nın Birinci Dünya Savaşı’ndaki son görev yeri ise Suriye-Filistin Cephesi’dir. Burada sevk ve idarede oldukça yararlılık göstererek öne çıkmıştır. Ancak askerî tarih literatüründe odak daha çok Mustafa Kemal Paşa, Enver Paşa veya Liman von Sanders gibi önde gelen figürler üzerine yoğunlaştığından, Fevzi Paşa gibi sahada etkili olan komutanların katkıları çoğu zaman yeterince vurgulanmamaktadır.

Fevzi Paşa’nın tarih sahnesinde daha ziyade tanındığı dönem ise 1918-22 arasındır. Bu dönemde önce İstanbul’da Harbiye Nazırı olarak sonra Ankara’ya geçerek muhtelif askerî ve idarî vazifelerle Kurtuluş Savaşı’nın kazanılmasında büyük hizmetlerde bulunmuş, Genelkurmay Başkanı olarak özellikle Sakarya Meydan Muharebesi ve Büyük Taarruz (planında) başarıyla hizmet eden birincil isimlerden olmuştur. Savaşın son aşamasında, üstün hizmetlerinin ve başarılarının etkisiyle “müşir” yani mareşal rütbesi almıştır.

Fevzi Paşa, bundan sonraki yaşamının çoğunu (Nisan 1921-Ocak 1944) Genelkurmay Başkanı olarak geçirmiş, bu süreçte, birtakım yenilikçi adımlar atmakla birlikte genelde ihtiyatlı bir profil çizmiş, askerî siyasete dahil, kadınların askerlik yapması gibi birtakım fikir ve girişimlere TSK’nın iç dengesini korumak için engel olmuştur.¹⁸ Öte yandan iç dengeye aykırı olan ve özellikle alt devre subaylar arasında hoşnutsuzluğa neden olan bazı durumlara da göz yummuştur. Bunların başında ordunun bütçe nedeniyle aşırı tutumlu olması ve Fevzi Paşa’nın bu konuda hükûmeti sıkıştırmaması gelir. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı sırasında ordunun yıllarca seferî vaziyette ama zor ve yıpratıcı denilebilecek koşullarda kasaba ve kent yakınlarında bulunması, hâlâ piyade odaklı hantal ve eski anlayışla ordunun idare edilmesi gibi durumlar da onun görev yıllarına ait başka meselelerdir.

Fevzi Çakmak’ın kısmen kuşkucu ve ihtiyatlı kişiliğinin bir sonucu olarak yine bu devirde yukarıda bahsedilen mali kısıtlamaların etkisiyle standardizasyon gözetmeden uygun fiyatlı çok miktarda ve türde silah alınmıştır. Çakmak, başta İtalya olmak üzere Türkiye’ye Batı’dan bir saldırı beklediği için, geniş ölçekli ve bir kısmı kendi adıyla anılan “korugan” temelli savunma tedbirleri aldırılmıştır.¹⁹

¹⁷ Mareşal Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri* (Ankara: Genelkurmay Matbaası, 1936); kitabın 2005 ve 2011 yıllarında yeni baskıları yapıldıysa da bunlar sorunlu neşirlerdir. Zira orijinal metin “sadeleştirme” nedeniyle korunmadığı gibi kimi kavramlar da değiştirilmiştir. Yayın niteliği açısından kullanılmaya daha uygun olan baskısı için bk. Mareşal Fevzi Çakmak, *Büyük Harp’te Şark Cephesi Hareketleri*, Haz. Dindar Neğiş (İstanbul: Harp Sanat Yayınları, 2025).

¹⁸ *Vatan*, 10.11.1947; Sabiha Gökçen, TRT’ye verdiği muhtemelen 70’li yıllarda kayıt altına alınmış bir röportajda Fevzi Paşa’nın kesin bir dille kadınların askerlik yapması hususunu reddettiğini aktarır. “Kadınların Askerlik Meselesi Hakkında Sabiha Gökçen’in İfadeleri.” <https://youtu.be/3FdtbHaB0hw?feature=shared> (Erişim 19 Haziran 2025).

¹⁹ Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Salim Aydın, *İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Savunması Çatalca Hattı* (İstanbul: Kronik Kitap, 2025).

1943 sonlarına doğru artık orduda Fevzi Paşa'nın neslinden neredeyse kimse kalmamıştı.²⁰ Paşa'nın da 22 yıl genelkurmay başkanlığı yaptığı ve yaşının ilerlediği hesaba katılırsa, her ne kadar kendisi çok istekli olmasa da emekliye ayrılması Cumhurbaşkanı İnönü ve komuta kademesi için bir "gereklilik" idi. Bu nedenle Fevzi Paşa Ocak 1944'te ikinci kez yaş haddine tevafuk etmesi sebebiyle emekli edildi.

Ancak, Fevzi Çakmak'ın emekliliği nedeniyle başta İnönü olmak üzere hükûmete oldukça kırıldığı bilinmektedir. Biraz da bu sebeple ve çevresindekilerin teşviki ile siyasete atıldı. 1946'da Demokrat Parti listesinden bağımsız İstanbul milletvekili olduysa da siyaset onu fazlasıyla yıprattı.²¹ Bunun da etkisiyle 1948'de ciddi bir rahatsızlık geçirdi. Bu, ömrünün son zamanlarının başlangıcıydı. Takip eden iki yılı hastalıklarla geçiren Fevzi Paşa, 10 Nisan 1950'de İstanbul'da vefat etti. Vasiyeti üzerinde pek çok akrabasının da bulunduğu Eyüp'te, müridi olduğu Küçük Hüseyin Efendi'nin yakınına defnedildi.

Fevzi Paşa'nın hayatına dair en büyük veriler onun günlükleridir. Ancak bu günlüklerin büyük bir kısmı, yani 1922 sonrası, varlığının bilinmesine rağmen²² henüz bulunup yayımlanamamıştır. Bu, Türk askerî tarihinin 1922-44 devresi için çok büyük bir kayıptır. 1911-22 arası dönem ise Nilüfer Hatemi tarafından yayına hazırlanmış,²³ Paşa'nın gazete röportajları gibi birtakım beyan ve evrakı ise Ali Birinci ve Yusuf Turan Günaydın tarafından neşredilmiştir.²⁴ Öte yandan bugün Fevzi Çakmak hakkındaki en kapsamlı biyografi çalışması hem kendisinin hem de Fevzi Çakmak'ın anılarıyla destekleyen Süleyman Külçe'ye aittir.²⁵

Fevzi Çakmak'ın Türk Askerî Tarih Yazımını Teşviki Meselesi

Fevzi Paşa bir askerî tarihçi olarak çok sayıda eser kaleme almasa da astlarının ve eski askerlerin askerî tarih kitapları yazmasını desteklemiştir. Öyle ki 10 yıllık harp devresinden sonra yeni kurulan cumhuriyetin reorganizasyonu sırasında özellikle 1924 yılı Türk resmî askerî tarih yazımı için bir milat oldu. Nitekim Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi sıfatıyla Fevzi Çakmak'ın telkin, yukarıda da vurgulandığı üzere teşvik ve hatta biraz da tazyiki ile²⁶ Balkan, Birinci Dünya ve

²⁰ Bir görüş, Fevzi Paşa ve Kurtuluş Savaşı ekibinin üst düzey komuta kademesini domine ettiği için yeni neslin bundan rahatsız olduğu, emekliliğinin asıl nedeninin yenilikçi genç neslin talepleri olduğu yönündedir ancak Fevzi Paşa emekli olduğu zaman Kurtuluş Savaşı büyük komuta kademesinden görevde olan sadece iki kişi vardı. Bunlar, Kurtuluş Savaşı'nda 5'inci Süvari Kolordusu Komutanı Fahrettin Altay (Ocak 1944'te Y.A.Ş. Üyesi ve orgeneral) ve Garp Cephesi Kumandanlığı Erkân-ı Harp Reisi (Kurmay Başkanı) Asım Gündüz'dü (Ocak 1944'te Y.A.Ş. Üyesi ve orgeneral). *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, 115, 135.

²¹ *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* "Fevzi Çakmak" maddesi.

²² "Mareşal'in Refikası Anlatıyor", *Çakmak* dergisi, sayı 50 (16 Şubat 1957), 6-7.

²³ Nilüfer Hatemi, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, Cilt I-II, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002).

²⁴ Fevzi Çakmak, *Rumeli'de Son Demler ve Ötesi*, Haz. Ali Birinci, Yusuf Turan Günaydın (İstanbul: Kopernik Yayınları, 2019).

²⁵ Süleyman Külçe, *Mareşal Fevzi Çakmak 1. Kitap: Askerî, Hususî Hayatı*, 2.Bs. (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1953); Süleyman Külçe, *Mareşal Fevzi Çakmak 2. Kitap: Siyasî, Hususî Hayatı*, 2.Bs. (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1953).

²⁶ Bu husus genelde serideki kitapların ön sözünde yer alır. Bk. Kur. Yzb. Hüsnü Ersü, "1912-1913 Balkan Harbinde Şarköy Çıkarması ve Bolayır Muharebeleri," 109 Sayılı *Askerî Mecmua'nın 50 Sayılı Tarih Kısmı* İstanbul: Gnkur. Başkanlığı Yayınları, Haziran 1938); Tüm. Vehbi Kocagüney, "Erzurum Kalesi ve Savaşları, 126 Sayılı *Askerî Mecmua'nın 61 Sayılı Tarih Kısmı* (İstanbul: Gnkur. Başkanlığı Yayınları, Eylül 1942); tercümelerin teşviki için bir örnek bk. İsviçreli Alb. F. Feyler, "Makedonya Harbi ve 46. Fırkanın Makedonya Cephesindeki Harekâtı Cilt 1,"

Kurtuluş Savaşı'na katılmış subaylar ve generaller savaş tecrübelerini *Askerî Mecmua*'nın yeni oluşturulan “tarih eki”nde belgelere dayandırarak yayımlamaya başladılar. Tarihçi Mesut Uyar'ın tespitine göre ilk tarih eki Temmuz 1924'te Bursalı Mehmed Nihad tarafından yazılan *İstiklâl Muharebelerine Umumi Bir Bakış* eseridir.²⁷ Sezgin Fırat ise hazırlamakta olduğu yüksek lisans tezinde 1926-48 arasında toplam 72 tarih eki olduğunu kayda almıştır.²⁸

Zamanla tarih ekine ilgi oldukça artınca bu yoğun ilgi, *Askerî Mecmua*'da bir de “lâhika” denen aynı misyonda bir serinin doğuşuna vesile olmuştur. İlginçtir, Fevzi Çakmak'ın emekliliğinden sonra tarih eki yavaş yavaş kaderine terk edilse de aynı içerikte olan lâhikalar, *Ordu Dergisi* çatısı altında bir süre daha yayımlanmaya devam etmiştir.²⁹

Fakat Fevzi Çakmak'ın resmî askerî tarih yazımına “teşvik ve himaye” düzeyindeki katkısı *Askerî Mecmua* ek ve lâhikalarıyla sınırlı değildir. Aynı zamanda özellikle savaşa şahitlik eden eski askerlerin münferit askerî tarih kitapları yazmasını teşvik ve yayımlanmasına da aracılık etmiştir. Söz konusu teşvik sonrası ortaya çıkan eserler de genellikle askerî matbaada ve *Askerî Mecmua* lâhikaları dahilinde yayımlanmıştır. Bir örnek olması açısından Emekli Tümgeneral İbrahim Halil Sedes, Cumhuriyet Dönemi'nde yazdığı askerî tarih konulu eserlerinin ön sözünde bu eserlerin doğuşunda Fevzi Çakmak'ın büyük katkısı olduğunu belirtip Çakmak'ın askerî tarihe ve askerî tarih okumalarına olan ilgisinden övgüyle bahseder.³⁰

Fakat şu da bir gerçektir ki istisnalar hariç şahitliklerle desteklenerek ortaya çıkan tüm bu askerî tarih kitaplarının ciddi bir kısmı ve tarih eki, aslında belgelerle desteklenmiş anılar bütünüydü. Hatta bazen bu kitaplarda ele alınan muharebelere katılan başka isimlerin de anıları arka planda esere dahil edilmişti. Bu kitapların bir tür anı olması durumu ilk bakışta anlatıyı güçlendiren bir unsur gibi gözükse de aradan geçen uzun yılların hafızada yarattığı değişimler ve hâlâ şahıslar boyutunda kalıp tarih önüne çıkarılması istenmeyen bazı cephe hadiseleri nedeniyle seri bir yandan emsali az bir kaynak olmasına rağmen bir yandan da çapraz okumayla desteklenmesi gereken eserler olmuştur.

Fevzi Çakmak'ın askerî tarih konusundaki teşviklerinin bir diğer kanadı, kendisinin de konuşmacı olarak iki kez dahil olacağı askerî tarih konferansları serisidir. Bu konferanslar özellikle genç ve savaş görmeyen subayların meslekî yaşamlarında işine yarayacak bilgileri barındıran ve 2023'ten beri Millî Savunma Üniversitesinde icra edilen “Tecrübe Aktarım Konferansları”na benzeyen askerî etkinliklerdir. Daha ziyade Balkan, Birinci Dünya ve Kurtuluş Savaşı odaklı bu konferanslara konunun uzmanı denilebilecek ve çoğu zaman mevzuyla doğrudan ilgisi olan isimler katılarak muharebe ve subaylık tecrübelerini öğrencilere, genç subaylara ve ilgili askerî personele

Çev. Em. Alb. Mahmut Belig, 72 Sayılı *Askerî Mecmua*'nın 13 Sayılı Tarih Kısmı (İstanbul: Gnkur. Başkanlığı Yayınları, Mart 1929).

²⁷ Mesut Uyar, “Yazılı Gelenek: Osmanlı Askerlerinin Savaş Anı ve Tecrübelerinin Yayınlanması ve Türk Edebiyatına Etkisi,” *Edebiyat ve Millî Mücadele: Öyle Bir Harp Ki* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2024), 69.

²⁸ Sezgin Fırat, “Bir Türk Askerî Tarih Yazımı Örneği: *Askerî Mecmua*'nın Tarih Kısmı (1926-1948)” (hazırlanmakta olan yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2025).

²⁹ Tespit edilen son lahikalardan biri için bk. Kur.Yb. “Şükrü Ünsal, Psikoloji ve Liderlik,” 176 Sayılı *Ordu Dergisinin Lahikası* (İstanbul: K.K.K. İstanbul Askeri Basımevi, 1956)

³⁰ İ. Halil Sedes, “1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı I. Cilt” 99 Sayılı *Askerî Mecmua Lahikası* (İstanbul, Askeri Matbaa, 1935), 1; İ. Halil Sedes, *1876-1877 Osmanlı-Karadağ Seferi* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1936), 1.

aktarmışlardır.³¹ Konferanslarda çoğunlukla konferansı veren emekli/muvazzaf subay dinleyicilere konuya dair hazırlanan kroki, cetvel ve haritaları dağıttıktan sonra konularını başlıklar halinde dağıtılan materyallerle desteklemek suretiyle anlatırdı. Konferansı veren subay genel olarak elindeki notlardan istifade ederek sunumunu yapardı. Bu sunumlar eğer geniş ölçekliyse -ki büyük oranda böyleydi- konferanslar “Birinci Konferans”, “İkinci Konferans” gibi üst başlıklara bölünerek yapılabilir ya da konular kendi içinde bölünerek belirli periyotlarla farklı zamanlarda işlenebilirdi. Konferans bittikten sonra da ortaya çıkan “konferans metinleri” ve materyaller, bir süre sonra kitap halinde ve birer ders kitabı olması için yayımlanırdı. Ancak konferans sonunda sorulan sorular ve cevapları, en azından işbu çalışma için yapılan tarama sonucu görülen metinlerde yer bulmamıştır.

Fevzi Çakmak'ın emekliliğinden sonra bu konferansların sayısı giderek azalmış, Pembe Dizi'nin de önce yayım periyodu azalmış sonra da *Ordu Dergisi*'nin neşriyle ortadan kalkmıştır. Bu nedenle resmî askerî tarih yazımı Fevzi Çakmak'tan sonra bir süre için ihmal edildi.

Tüm bu niteliklerine rağmen Fevzi Paşa'nın teşvik ettiği eserler (Pembe Dizi, lâhikalar ve diğerleri) bütüncül bir resmî askerî tarih külliyatı olmaktan çok uzaktı. Zira ne Pembe Dizi ve lâhikalar ne de diğerlerinde konular kronolojik ya da Beyaz Seri'de³² olduğu gibi bir iki istisna hariç cilt usulü sıralanıp incelenmediği gibi kimi zaman muharebeler kimi zaman birlikler bazında meseleler ele alınmış; konular ve yazım teknikleri konusunda bir standardizasyon oluşturulamamıştır. Bununla beraber seride standarttan uzak bir dipnot sistemi olmasına rağmen kaynakça da yoktur.

ASKERİ TARİHÇİ KİMLİĞİYLE FEVZİ ÇAKMAK

Fevzi Çakmak'ın Türk askerî tarihçiliğine kimi açılardan dikkate değer bir resmî kıpırdanma yaşatmasına ve bu alanın hamisi olmasına rağmen, kendisinin bir askerî tarih anlatısı denebilecek ancak iki eseri vardır. Bu ilginçtir, zira Fevzi Paşa gibi gençliğinden beri kitaba ve bilhassa askerî konulara dair okumalara düşkün birinin daha fazla kitabı olması beklenirdi. İşin aslı Fevzi Çakmak'ın kaleminden çıkan bu kitaplar da temelde bir askerî tarih kitabı değil, özellikle genç subaylara kıtada bir nevi öğüt olması için verdiği iki askerî tarih konferansının yazıya dökülmüş halidir. Yani birer ders kitabıdır. Fakat iki konferans metni ve metnin ekindeki harita ve krokiler incelendiğinde bu konferansın ve konferans metninin ciddi bir mesainin sonucu olduğu ve kimi açılardan birer tarih eki cildine benzediği anlaşılmaktadır. Bu minvalde sözü edilen eserlerin sağlıklı analizi için bunlar daha detaylı incelenecektir.

Garbî Rumeli'nin Suret-i Ziyai ve Balkan Harbinde Garb Cephesi

480 sayfalık bu kitap, 1926 yılında o zamanki adı Erkân-ı Harbiye Mektebi Müdüriyeti olan Harp Akademileri Komutanlığında, kurmaylara verilen bir dizi konferansın gözden geçirilmiş hali olup

³¹ Bu konferansları genel olarak emekli/muvazzaf Türk subayları/generalleri verse de ara ara yabancıların da konferans verdikleri olmuştur. Yabancıardan iki örnek için bk. “İngiliz İstihkam Binbaşı Antony Maxwell Ayrton'un konferans vermeye geleceğine dair 13.5.1941 tarihli evrak.” Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi (ATASE), 1-9-117; Japon Askerî Ataşesi Mr. İmüra, *Rus Japon 1904-1905 Harbine Dair Verilen Konferans*, (Ankara: Büyük Erkânıharbiye Reisliği Matbaası, 1932).

³² Beyaz Seri: Genelkurmay Başkanlığı tarafından 1957'de yazımına başlanan “Resmî Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi”nin gayri resmî adıdır. Bu isim kitapların kapaklarının beyaz olmasından kaynaklanmaktadır. Seri dahilinde 2002'ye kadar kadar 150'den fazla kitap yayımlanmıştır.

İstanbul'daki Erkân-ı Harbiye Matbaasında, Erkân-ı Harbiye Mektebi Külliyyatı dahilinde 1927'de yayımlanmıştır. Eserin yanında 50'ye yakın harita, kroki ve cetvel vardır.

Kitap, belirli yapısal ve tarihi kıstaslar halinde bölümlere ayrılmaz, her konferans bir bölüm şeklinde kitapta kurgulanmıştır. Kitapta Selanik, Kosova, Manastır, Yanya ve İşkodra çevresindeki muharebeler, kuşatmalar ve bu kentlerin kaybına odaklanır. Eser, Balkan Harbi'nin özellikle Osmanlı cephesindeki askerî operasyonlarını tanıklıklar ve birinci elden deneyimlerle sunması açısından askerî tarih açısından öneme sahiptir.

Eserin dört temel kaynağı vardır: Harp cerideleri, resmî belgeler (özellikle cephe yazışmaları), tanıkların anıları ve Fevzi Paşa'nın gözlemleri. Fevzi Paşa, eserde önemli bir nokta arz eden gözlemlerini ve bununla bağlantılı olarak eleştirel görüşlerini “Mütalaa” adını verdiği sayısı ona yakın bölümde ve kimi zaman satır aralarında paylaşır. Mütalaa bölümlerindeki değerlendirmeler ve eleştiriler çok yönlü ve çok katmanlı olup asker ya da siyasetçi fark etmeksizin komutanları dahil kişiler, kurumlar ve hatta genelkurmay hakkında çok sert eleştiriler içerir. Bu açıdan diğer askerî tarihçilerden daha farklı bir çerçeve çizer. Bu eleştiriler hem stratejik hem taktik seviyededir. Yani hem komuta kademesini hem de birlik komutanlarını sorumsuzlukları, basiretsizlikleri, iş bilmezlikleri, hataları ve hatta ihanetleri üzerinden sertçe tenkit eder. Ayrıca yine bu kitabında Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi konulu kitabından çok daha fazla alıntı, belge ve dipnot kullanır. Ayrıca yine çok sayıda istatistik, tablo ve çizelge ile anlatı desteklenir.

Kitap, Balkan Harbi'nin Batı Cephesi denilebilecek Selanik, Kosova, Manastır, Yanya ve İşkodra bölgelerinde vuku bulan muharebeleri ve askerî hadiseleri 1927 gibi erken bir tarihte derli toplu şekilde ele aldığı ve kimi nitelikleriyle birincil kaynak olduğu için önemlidir. Kitapta, özellikle giriş bölümünde kısmen de olsa bir Larcher³³ etkisinden söz etmek mümkündür. Daha çok ATASE tarafından yayımlanan Beyaz Seri'de görülen bu durum, yani giriş bölümünde iki tarafın askerî vaziyeti ile harekât sahasının coğrafi niteliklerinin genişçe aktarılması, bu kitapta bilhassa tarafların askerî durumunun geniş ölçüde ele alması şeklinde kendini göstermektedir.

Kitap bu niteliklerine rağmen, çeşitli yönlerden sınırlılıkları ve eleştirilebilir noktaları da bünyesinde barındırmaktadır. Öncelikle her muharebe için bir kroki/harita verilmediğinden bazı harekâtları takip etmek ve anlamak güçleşmektedir. Öte yandan eser içinde ele alınan bölgedeki kimi muharebeler yer bulmuşken kimisinden söz edilmemektedir. Yer adlarının çokluğu, bu yerlerin farklı yazım biçimleriyle, bazen aynı yerin farklı dillerde sunulması ve coğrafi isimlerin tekrarı, metnin akışkanlığını zedelemektedir.

Dil ve üslup açısından eserin dönemi için sade sayılabilecek düzeyde olduğu söylenebilirse de özellikle günümüz okurları için eski Türkçe unsurlar, askerî terminoloji ve teknik ayrıntıların ağırlığı, metnin anlaşılabilirliğini zorlaştırmakta ve konunun ve dönemin diline vakıf olanlar dışında dikkat dağıtıcı bir etki yaratmaktadır. Fakat bu metin kurmay subaylara yapılan bir sunumu temel aldığı ve dili o dönemin muhatap kesimi için anlaşılabilir seviyede olduğu için bu niteliksel durum bir açıdan anlaşılabilir.

³³ Maurice Larcher, *La Guerre Turque Dans La Guerre Mondiale*, Berger-Levrault, Paris, 1926; M. Larcher, *Büyük Harbde Türk Harbi*, Nakil ve Taşhiye Eden: Kaymakam Bursalı Mehmed Nihad, (İstanbul: Askerî Matbaa, 1927); bu baskının Latin harfli yeni neşri için bk. M. Larcher, *Büyük Harpte Türk Harbi*, (İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2019).

Eserde yazarın kendi konumunu ve sorumluluğunu ele alış biçimi de eleştiriye açıktır; zira Fevzi Çakmak, dönemin askerî ve idarî yapısındaki sistematik sorunları vurgulamakla birlikte, bireysel düzeydeki sorumlulukları ve sorumluları Esat Toptani gibi istisnalar hariç yeterince derinlemesine analiz etmemekte, dolayısıyla mağlubiyet genellikle kurumsal, kolektif ve toplumsal nedenlere dayandırılır. Özellikle Türklük bilincinin olmayışı ve iman noksanlığının toplumsal açıdan bu savaşa neden olduğunu vurgular ve hem toplumsal hem de kurumsal açıdan bu “felakete” neden olan sorunlara metin içinde bir nevi çözüm arar.

Kitabın ilginç bir yönü de kitaptaki başlıklar ve konuların bölünmesidir. Nitekim önce “Birinci Kısım”, “İkinci Kısım” şeklinde üst başlıklar halinde bölünen anlatının ilerleyen safhalarında bu usul takip edilmez ve Fevzi Paşa İşkodra Kalesi ve etrafındaki muharebeler hariç sistematik bir akışla konuları ele almaz. Nitekim kimi yerlerde harp ceridelerinin de etkisiyle gün gün hatta saat saat muntazam şekilde ilerleyen doğrusal bir akış vardır kimi yerlerde yoktur. Bu durum akıllara anlatının aslında bir söylev ürünü olmasından hareketle kısmen bilinç akışı şeklinde kurgulandığını getirir.

Tarih yazımı açısından bu kitabın önemli bir niteliği de 1965'te başlayıp 1984'e kadar³⁴ yazımı süren resmî askerî tarih vasfındaki 8 kitaplık Balkan Harbi serisinin teşekkülüne kadar eldeki ilk, bütüncül ve yegâne operasyonel Balkan Harbi askerî tarih kitabı olmasıdır. Bu minvalde eser, Balkan Harbi serisinin tamamlanmasına Balkan Harbi eksenli hemen hemen her Türkçe çalışmaya kaynaklık etmiştir.

Büyük Harpte³⁵ Şark Cephesi Hareketleri-Şark Vilayetlerimizde, İran'da, Kafkasya'da

263 sayfalık bu kitap, Ocak-Mart 1935'te o zamanki adı Askerî Akademiler olan Harp Akademileri Komutanlığında, kurmaylara verilen bir dizi konferansın gözden geçirilmiş hali olup Ankara'daki Genelkurmay Matbaasında, Genelkurmay 10. Şube dahilinde, 1936'da yayımlanır. Eserin yanında bir zarf içerisinde 27 harita, 73 kroki ve 3 cetvel vardır.³⁶

“Konferans” başlığı altında yedi bölüme ayrılan kitapta Yedinci Konferans (Deniz ve Hava Harekâtı ile İkmal ve Sağlık konuları) hariç bölümlerin tasnifinde belirli bir kıstas bulunmaz. Fevzi Paşa Birinci Konferans'ta önce harekâtın sınırlarını ve Kafkas Cephesi hakkındaki Türk ve Rus literatürünü sayarak gelecekte yayımlanması planlanan kitaplara temas eder. Yine bu bölümde Osmanlı Genelkurmayının Birinci Dünya Savaşı arifesindeki düşüncelerini aktarır ve siyasî ve askerî hadiseler ile Kafkas Cephesi'nin bu bağlamdaki konumuna değinir. Sonrasında, Balkan Harbi kitabında olduğu gibi savaşın başlarında -Kafkas Cephesi odağında- hazırlanmış harekât planlarına

³⁴ Serinin yazar tarafından tespit edilen ilk kitabı için bk. Afif Büyüktuğrul, *Balkan Harbi Tarihi VII nci Cilt Osmanlı Deniz Harekâtı (1912-1913)*, (Ankara K.K.K. Askerî Basımevi, 1965); serinin en geç tarihli kitabı için bk. Fehmi Özatalay, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi Garp Ordusu Karadağ Cephesi III ncü Cilt 3 ncü Kısım*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1984).

³⁵ Birinci Dünya Savaşı için kullanılan “Büyük Harp” tabiri, “Cihan Harbi”ne paralel olarak türetilmiş ancak zamanla ve sırayla yerini “Birinci Cihan Harbi”, “Birinci Dünya Harbi” ve bugün daha çok kullanılan “Birinci Dünya Savaşı”na bırakmıştır. Kitabın ismindeki bir diğer kelime olan “hareketler” ise “harekât” sözcüğüne karşılık olarak kullanılmış ancak “Büyük Harp” gibi o da askerî literatürde tutunamamıştır.

³⁶ Türk askerî tarihçiliğinin önemli bir ismi olan ve resmî Türk askerî tarihi niteliğindeki Beyaz Seri'yi oldukça etkileyen Fahri Belen, Fevzi Çakmak'ın Kafkas Cephesi konulu konferansı sırasında Fevzi Çakmak'a yardımcı olduğunu ve metnin hazırlanmasında katkıda bulunduğunu belirtir. Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, (Ankara Genelkurmay Basımevi, 1964), 1-2.

temas eder, bunların olumlu ve olumsuz yanlarını tespit eder. Bunu yaparken de askerî prensiplere, askerî tarihe ve coğrafyaya açıkça atıf yapar. Bu açıdan Paşa oldukça eleştirel bir tutum sergiler. Fevzi Paşa Balkan Harbi kitabındaki kadar olmasa da burada da kişileri ve kurumları eleştirir ancak bu eleştiriler diğer kitabındaki kadar şiddetli değildir. Öte yandan kurumlar açısından burada eleştirilerin azaldığı göze çarpmaktadır. Yine de Enver Paşa, Hafız Hakkı Paşa, Vehip [Kaçı] Paşa, Halil [Kut] Paşa; nedenleriyle beraber Fevzi Paşa tarafından eleştirilerin odağında yer alır. Bu açıdan en çok eleştiri Enver Paşa'ya en sert eleştiriler ise Hafız Hakkı ve Vehip Paşa'ya karşı yapılmıştır. Harekâtlar odağında kişilere ve askerî işleyişe dair bu eleştiriler -birkaçı hariç- sayısı on beşi bulan “Mütalaa” bölümlerinde ele alınır.

Öte yandan Fevzi Çakmak, muharebe anlatılarına başlamadan önce genellikle her iki ordunun kolordu ve tümenlerinin nerede ve kaç tane olduklarını sıralar. Muharebede ise harekâta önemli etkisi olanlar dışında taburlara ve bölüklere daha az temas eder ve anlatısının çoğunluğunu tümen ve alay seviyesinde şekillendirir. Öte yandan askerî harekâtlara etki eden siyasi olayları ve saikleri de yeri geldiğinde ele alır. Bu açılardan Fevzi Çakmak'ın Balkan Harbi kitabından daha hissedilir bir şekilde ve diğer askerî tarihçilerden farklı olarak sırayla stratejik- grand taktik-taktik seviyede muharebeleri ele aldığı görülmektedir. Kitabın dikkati çeken bir yönü ise Rus kaynaklarından da mümkün olduğunca yararlanmasıdır. Hatta elindeki veriler ışığında harekâtlardan önce ve sonra Rusların plan ve düşüncelerini de müstakil bölümler halinde sunar.

Fevzi Paşa'nın kitabında, özellikle ilerleyen bölümlerdeki muharebe anlatılarında görülen tekdüzelik ve hava-deniz cephelerini işlediği kısımlar, kitabın aslında birliklerin harp ceridelerine dayandığını açıkça ortaya koyar. Bu yönüyle eser, Genelkurmay ATASE'nin Beyaz Seri'sini andırır. Paşa, kitabının on-on beş kadar yerinde, başta Rus yazarlar olmak üzere bazı yabancı yazarların belirli stratejik veya taktik durumlar ya da o anki harekâtlar hakkındaki değerlendirmelerine doğrudan alıntı yapar. Ayrıca mümkün olduğunca, fakat kısa bir şekilde, yıl sonunda taktik ve stratejik durumun genel bir özetini sunar ve o dönemde Kafkas Cephesi'ni ya da savaşın seyrini değiştirebilecek önemdeki gelişmelere değinir.

Kitapta ele alınan Mart 1916-Temmuz 1917 arasındaki olaylar, Fevzi Paşa'nın o dönemde bölgede bulunması nedeniyle kısmen onun tanıklıklarıyla kitaba aktarılır. Ancak Paşa, anılarını doğrudan bir harekât anlatısı şeklinde sunmaz, aksine anlattığı olay ve harekâtları anılarıyla destekler ve bazı durumları açıklamak için anılarına başvurur. Bu nedenle bu kısımlar, harekât anısı olarak değil, anıların harekât anlatımına eşlik ettiği bölümler olarak anlaşılır. Eserin yukarıda sayılan olumlu yanlarına rağmen, kitabın eleştiriye açık bazı hususları da bulunur. Öncelikle, birkaç dipnot ve on-on beş kadar alıntı dışında kaynakça bulunmaz. Bu açıdan Paşa'nın Balkan Harbi kitabı daha öne çıkar. Dolayısıyla bu kitaptaki bilgilerin ileri okumasını yapmak pek mümkün olmaz.

Fevzi Paşa'nın Türkçesi, dönemi için sade sayılabilecek bir seviyededir hatta Balkan Harbi kitabından daha anlaşılırdır; bu nedenle metni kelime hazinesi ve sözdizimi açısından anlamak zor değildir. Ancak kitapta geniş yer kaplayan ve ciddi bir kısmının bugün için bile tespitinin çok güç olduğu Kafkasya, Doğu Anadolu, Irak, İran ve hatta Suriye'deki yüzlerce yer adı ve coğrafi unsur - ki bu isimlerin bir kısmı köy altı yerleşimi, bir kısmı ise küçük tepe ve derelerdir- kitabın akıcılığını zorlaştırmaktadır. Üstelik metin içinde bazen aynı yer adı, farklı yazımlarla ve/ya eski ve yeni haliyle verilir, bu da kafa karışıklığını daha da artırır. Elbette bu kitap bir konvansiyonel askerî tarih metni olduğu için yer isimlerinin fazlalığı bir ölçüde kabul edilebilir. Fakat şu da bir gerçektir ki; bu kitap

haritalar, krokiler ve yer adları kılavuzu ile desteklenmeden okunduğu takdirde kitaptan yeterince istifade etmek pek mümkün değildir. Öte yandan bu durum, kitabı, kaynak aldığı harp ceridelerine daha da benzetmektedir.

Özel isimler konusunda bir diğer husus ise o dönemde sıkça karşılaşılan yabancı isimlerin yazım şekliyle alakalıdır. Kitapta bunlar orijinal yazılışı ya da orijinalinden hareketle Latin harfleriyle değil, telaffuza/duyuşa göre yazıldığı için bu kişileri ve asıl isimlerini tespit etmek, bir uzman yardımı olmaksızın çok zordur.³⁷ Türk subay ve generallerin ise soyadı, tarih 1936 olduğu halde hiç zikredilmez. Her ne kadar Türk generallerini teşhis etmek kolay olsa da bazı ipuçları hariç üstsubayların kimliğini tespit etmek zordur ki bu durum ileri okumalara ket vurmaktadır.

Metin, aslında bir söylev ürünü olduğundan hantal bir kitap değildir, ancak üst üste gelen çokça birlik ismi ve numarası, “bazen” hangisinin Rus hangisinin Osmanlı olduğunu anlamayı güçleştirir. Bu birlik isimleri bir de sayısı yüzleri bulan yer isimleriyle iç içe girince çok daha dikkatli bir okuma yapmayı elzem kılar.

Ayrıca, eserin içinde bir birliğin harekâtından bahsedilirken bazen bir anda derinlemesine detaya inilir ve köy altı yerleşimlerde meydana gelen çatışmalara kadar alt birlik harekâtları işlenir. Sonra da aynı bölgede ama daha uzakta olan başka bir birliğe ya da harekâta geçilir. Burada genelde hayati önemi olmayan alay ve tabur seviyesindeki bir muharebeden sonra kolordu seviyesine çıkılır. Yine benzer şekilde bir coğrafyada vuku bulan harekâttan bahsedilirken sonraki süreçte bu coğrafyanın ne zaman ve ne nasıl kaybedildiği ya da tekrar geri alındığı kimi zaman belirtilmez. Bir noktadan sonra ise anlatı tamamen bir harp ceridesine evrilir, birliklerin harekât ve işgal mntıkaları üzerinden sayfalarca ilerler. Buna rağmen kolordu aşağısı birliklerin harekâtlarını ayrı ayrı takip etmek, kitapta bir dizin olmamasının da etkisiyle güçtür.

Kara harekâtı bahsinde dikkat çekici bir husus da Fevzi Paşa'nın genellikle cephenin kuzeyine odaklanmasıdır. Sözelimi Atatürk'ün Doğu Cephesi'nde başarılı harekâtları eserde neredeyse hiç yer bulmaz. Hatta Atatürk ismi bile eserde yalnızca bir kez geçer ve bununla bağlantılı olarak Bitlis'in kurtuluşu gibi mühim bazı hadiseler üzerinde pek durulmaz.

“Yedinci Konferans” kısmındaki deniz harekâtı bölümünde yer alan teknik terim ve bilgiler de gösterir ki bu bölümün oluşmasında Fevzi Paşa, deniz subayları ve gemi seyir defterleri / harp ceridelerinden istifade eder. Fakat burada geçen kimi kavramlar vardır ki ancak kıdemli bir deniz subayının veya alanında uzman bir deniz harp tarihçisinin anlayacağı türden olur. Hava harekâtı bölümü ise adeta bir harp ceridesidir ve kara harekâtından farklı olarak burada neredeyse hiç değerlendirme yapılmaz. İkmal ve sağlık hizmetleri ise bolca istatistik içerdiğinden bu kısmın diğer bölümlerin aksine harp cerideleriyle değil belgelerle inşa edildiği söylenebilir.

³⁷ Bilhassa yabancı kökenli özel isimlerin yazımı konusundaki bu sorunu Osmanlı Türkçesinde eser kaleme alan bazı yazarlar ve mütercimler, belirtilen kelimenin hem okunuşunu hem de Latin harfli orijinal yazılışını vererek çözmüşlerdir. Bir örnek olarak bk. 1916-1918 Harp Senelerinde Fransız Tankları, Çev. Erkân-ı Harbiye Binbaşlılarından İsmail Hakkı, (Dersaadet: Matbaa-i Askerî, 1338 [1922]).

Fevzi Çakmak'ın bu eserinin askerî tarih yazımına farklı bir açıdan etkisi de 1978'de başlayan ve 1993'te tamamlanan resmî askerî tarih serinin Kafkas Cephesi kısmı³⁸ tamamlanıncaya kadar en bütüncül operasyonel Kafkas Cephesi askerî tarih kitabı olarak sonrasında konuya temas eden benzer temadaki hemen hemen bütün eserlere temel kaynak teşkil etmiş olmasıdır.

SONUÇ

Fevzi Çakmak Dönemi, Türk resmî askerî tarih yazımı açısından kurumsallaşma sürecinin ivme kazandığı, bellek oluşturma gayretlerinin belirginleştiği ve bu alanda özgünlük arayışlarının somutlaştığı bir geçiş dönemini temsil eder. Çakmak'ın şahsi ilgisi, yönlendirici tavrı ve kurumsal konumu sayesinde, özellikle Askerî Mecmua tarih eki, lâhikalar, konferans dizileri ve kitap teşvikleri aracılığıyla askerî tarih alanında hem kurumsal hem de bireysel çabaların sistemli biçimde desteklendiği bir dönem yaşanmıştır.

Fevzi Paşa'nın teşviki ile ortaya çıkan tüm bu yapıtlar zayıf kurumsal arkla plan, plan-program noksanlığı, standardizasyon eksikliği ve tarih yazımı açısından sorunlu bir resim çizmekle birlikte; yazarların hiçbirinin tarihçi olmadığı göz önüne alındığında Türk askerî tarih yazımında büyük izler bırakan ancak bugün için başka kaynaklarla desteklenmeye muhtaç yönleri de olan bir girişim olarak tanımlanabilir.

Fevzi Çakmak'ın askerî tarihçilik faaliyetleri, onun yalnızca üst düzey bir komutan değil, aynı zamanda dönemin askerî entelektüel figürlerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır. Her ne kadar doğrudan askerî tarih anlatısı niteliği taşıyan yalnızca iki eseri bulunuyorsa da bu çalışmaların gerek hazırlık süreçleri gerekse içerik derinliği, Paşa'nın askerî tarihe ne denli önem verdiğini açıkça göstermektedir. Söz konusu iki eser hem sahaya dayalı tanıklıklarla desteklenen detaylı muharebe analizleri hem de dönemin harp ceridelerine ve resmî belgelere dayalı belgeli anlatımıyla Türk askerî tarihçiliği açısından birincil kaynak olarak değerlendirilebilir. Nitekim bu eserler resmî askerî tarih ciltlerinin neşirlerinin tamamlanmasına kadar temel kaynak teşkil etmiştir.

Balkan Harbi ve Kafkas Cephesi'ne dair kaleme alınan bu konferans metinleri hem birer ders kitabı hem de kıtadaki subaylar için birer tavsiye notları olarak tasarlanmış olsa da aynı zamanda Fevzi Çakmak'ın askerî düşünce sistematüğünü, değerlendirme ölçütlerini ve eleştirel tutumunu da sergilemektedir. Özellikle “Mütalaa” başlığı altında yer alan bölümler, bu eserlerin emsallerinden farklı olarak içerdiği ciddi eleştiriler göz önüne alındığında yalnızca olay aktarımı yapmakla yetinmediğini, aynı zamanda bu olaylara dair taktik ve stratejik çözümlemeler sunduğunu göstermektedir. Bu yönüyle eserler, dönemin askerî olaylarına dair birer kayıt olmanın ötesinde, modern sonrası ilk dönem Türk askerî tarihçiliğindeki az sayıdaki eleştirel ve modern bir çerçevenin “izlerini” taşımaktadır.

Bununla birlikte, eserlerdeki yer adlarının fazlalığı, harita eksiklikleri, birlik ve komutan adlarının netlikten yoksunluğu gibi yapısal sorunlar, bu metinlerin erişilebilirliğini ve anlaşılabilirliğini

³⁸ Serinin yazar tarafından tespit edilen ilk kitabı için bk. Fikri Güleç, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi II nci Cilt, 2 nci Kısım Kafkas Cephesi, 2 nci Ordu Harekâtı 1916-1918* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978); serinin en geç tarihli kitabı için bk. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II/II İkinci Kitap*, (Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 1993).

sınırlamaktadır. Özellikle modern okuyucular için gerekli olan açıklayıcı dipnotlar, dizinler veya harita destekli anlatım biçimlerinin eksikliği, metinlerin günümüz tarihçiliği açısından kullanımını güçleştirmektedir. Ancak bu eksiklikler, eserlerin tarihî ve belge değeri göz önünde bulundurulduğunda, daha ziyade tahkike dayalı, yorumlayıcı ve metodolojik tamamlamalarla aşılabılır birer unsur olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

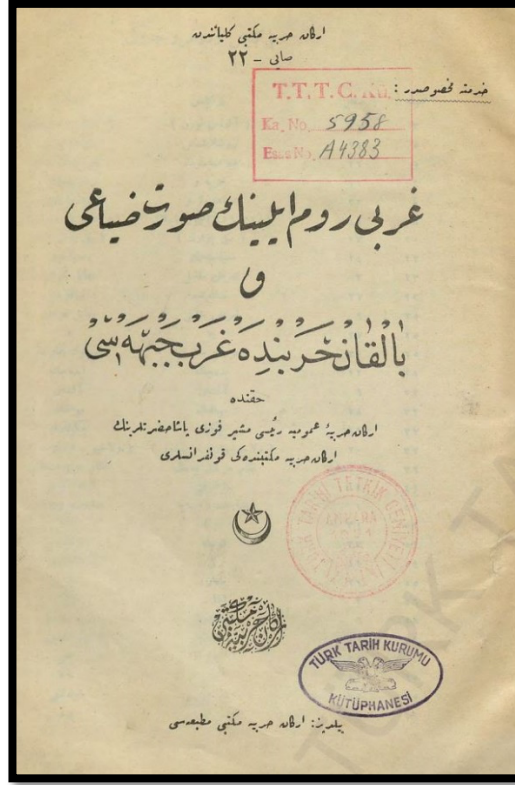
Birincil Kaynaklar

- Arıkoğlu, Damar. *Hâtıralarım*. İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası, 1961.
- Çakmak, Fevzi. *Büyük Harp'te Şark Cephesi Hareketleri*. Haz. Dindar Negiş. İstanbul: Harp Sanat Yayınları, 2025.
- Çakmak, Fevzi. *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*. Ankara: Genelkurmay Matbaası, 1936.
- Çakmak, Fevzi. *Rumeli'de Son Demler ve Ötesi*. Haz. Ali Birinci ve Yusuf Turan Günaydın. İstanbul: Kopernik Yayınları, 2019.
- Hatemi, Nilüfer. *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, Cilt I-II. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- “Kadınların Askerlik Meselesi Hakkında Sabiha Gökçen'in İfadeleri.” YouTube. <https://youtu.be/3FdtbHaB0hw?feature=shared> (Erişim 19 Haziran 2025).
- Külçe, Süleyman. *Mareşal Fevzi Çakmak 1. Kitap: Askeri, Hususi Hayatı*, 2.Bs. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1953.
- Külçe, Süleyman. *Mareşal Fevzi Çakmak 2. Kitap: Siyasi, Hususi Hayatı*, 2.Bs. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1953.
- “Mareşal'in Refikası Anlatıyor.” *Çakmak* dergisi, sayı 50 (16 Şubat 1957): 6–7.
- Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi (ATASE), 1-9-117
- Müşir Fevzi Paşa. *Garbi Rumeli'nin Suret-i Ziyai ve Balkan Harbinde Garb Cephesi*. İstanbul: Erkân-ı Harbiye Matbaası, 1927.
- ### İkincil Kaynaklar
- 1916-1918 Harp Senelerinde Fransız Tankları, Çev. Erkân-ı Harbiye Binbaşlarından İsmail Hakkı. Dersaadet: Matbaa-i Askerî, 1338 [1922].
- Aydın, Salim. *İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Savunması Çatalca Hattı*. İstanbul: Kronik Kitap, 2025.
- Belen, Fahri. *Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1964.
- Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II/II İkinci Kitap*, Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 1993.
- Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daba Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, Cilt II. Hz. Hülya Toker ve Nurcan Aslan, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2009.
- Büyüktuğrul, Afif. *Balkan Harbi Tarihi VII nci Cilt Osmanlı Deniz Harekâtı (1912-1913)*, Ankara K.K.K. Askerî Basımevi, 1965.
- Fırat, Sezgin. “Bir Türk Askerî Tarih Yazımı Örneği: Askerî Mecmua'nın Tarih Kısmı (1926-1948).” Hazırlanmakta olan yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2025.

- Gök, Hayrullah. *Mareşal Fevzi Çakmak'ın Askeri ve Siyasi Faaliyetleri (1876 - 1950)*. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1997.
- Güleç, Fikri. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi II nci Cilt, 2 nci Kısım Kafkas Cephesi, 2 nci Ordu Harekâtı 1916-1918* Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978.
- Millî Mücadele Komutanları-Mustafa Fevzi Çakmak.
<https://ata.msb.gov.tr/Genel/icerik/mustafa-fevzi-cakmak> (Erişim 15 Haziran 2025).
- Mr. İmüra. *Rus Japon 1904-1905 Harbine Dair Verilen Konferans*, Ankara: Büyük Erkânıharbiye Reisliği Matbaası, 1932.
- Özatalay, Fehmi. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi Garp Ordusu Karadağ Cephesi III ncü Cilt 3 ncü Kısım*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1984.
- Sedes, İ. Halil. *1876-1877 Osmanlı-Karadağ Seferi*. İstanbul: Askeri Matbaa, 1936.
- Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, 2. bs. Hz. Necati Ökse, Nusret Baycan ve Salih Sakaryalı, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1989.
- Urhal, Ömer. “Mareşal Fevzi Çakmak Hayatı, Askeri ve Siyasi Faaliyetleri (1876-1950).” doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 1997.
- Uyar, Mesut. “Osmanlı'nın ve Cumhuriyetin Genelkurmay Başkanı Mareşal Çakmak.” *Atlas Tarih* 65 (Eylül-Ekim 2020): 52–65.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “Çerkes Hasan Vak'ası.” *TTK Belleten* 9, no. 33 (Ocak 1945): 89–134.
<https://doi.org/10.37879/ttkbelleten.1371661>.
- Vatan. 10 Kasım 1947.

EK

Ek.1. Fevzi Çakmak'ın *Garbi Rumeli'nin Suret-i Ziyai ve Balkan Harbinde Garb Cephesi* kitabının iç kapak sayfası. (1927)

Ek.2. Fevzi Çakmak'ın *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri* kitabının kapak sayfası. (1936)

Biz Cümle Kırılmaya Muhtâcız Ki Siz Kal'aya Mâlik Olasız: Budin Kuşatması (1684)

We Must All Die for You to Have the Fortress: The Siege of Buda (1684)

<https://doi.org/10.52792/tws.1767321>

Emirhan ÖZÇELİK¹

Araştırma Makalesi

¹ Dr.- Bağımsız Araştırmacı

ORCID: 0000-0003-1858-5337

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Emirhan ÖZÇELİK

E-posta/E-mail:

emirhanozcelik25@gmail.com

Geliş tarihi/Received:

08 Eylül 2025

Revizyon talebi/Revision

Requested:

18 Eylül 2025

Son revizyon /Last revision:

18 Eylül 2025

Kabul tarihi/Accepted:

18 Eylül 2025

Atıf/Citation:

Özçelik, Emirhan. "Biz Cümle Kırılmaya Muhtâcız Ki Siz Kal'aya Mâlik Olasız: Budin Kuşatması (1684)." *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, 6, no. 2 (2025): 188-221.

Özet

II. Viyana Kuşatması'nın ardından Osmanlılar, birçok cephede Kutsal İttifak'a katılan devletlerle savaşmıştı. 1683-1699 yılları arasındaki savaşlarda Macaristan'da Osmanlıların hakimiyetindeki pek çok kale düşman orduları tarafından kuşatılmıştı. 1684 yılında meydana gelen Budin Kalesi kuşatması savaşların seyrinde önemli bir yere sahipti. Kutsal Roma İmparatorluğu ordusu Eski Macar İmparatorluğunun başkenti ve Osmanlıların Macaristan'daki en önemli kale-şehrini ele geçirerek Viyana zaferini ödüllendirmek istemişti. Budin Kalesi'nin çağın yeni kale tahkimatlarıyla güçlendirilmemiş olması İmparatorluk ordusu kumandanlarını kısa bir sürede şehri fethedeceklerine inandırmıştı. Ancak dört ay süren kuşatmanın sonunda Budin'i işgal edememişlerdi. Bu çalışmada Budin Kalesi'nin bu uzun muhasaraya nasıl karşı koyduğu konu edilecektir. İlk bölümde Budin Kalesi'nin 17. yüzyılın sonuna kadar geçirdiği dönüşüm hakkında bilgi verilecektir. İkinci bölümde, Viyana kuşatmasından sonra Osmanlılar cephesinde yaşanalar ve İmparatorluk ordusu kumandalarının Budin Kalesi'ni kuşatma kararının sebepleri açıklanacaktır. Üçüncü bölümde Budin kuşatmasının safhaları incelenecektir. Düşmanın kuşatma planı, hangi burçları hedef aldıkları ve bunun kuşatmanın sonucuna etkileri değerlendirilecektir. Budin muhafızlarının düzenledikleri huruçların ve imdat ordusunun faaliyetlerinin kuşatmanın sonucuna etkileri de ızahl edilecektir. Çalışmanın sonunda Budin kuşatmasının çağın kuşatma savaşları çerçevesinde yeri ve önemi hakkında yorum yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Budin, Kuşatma Savaşları, Kutsal İttifak Savaşları

Abstract

After the Siege of Vienna, the Ottomans fought against the states that joined the Holy League on many fronts. During the wars between 1683 and 1699, many fortresses under Ottoman rule in Hungary were besieged by the enemies. The siege of Buda Fortress in 1684 played an important role in the course of the wars. The army of the Holy Roman Empire wanted to reward the victory at Vienna by capturing the capital of the Old Hungarian Empire and the Ottomans' most important castle-city in Hungary. The fact that Budin Fortress was not reinforced with modern architecture convinced the commanders of the Imperial army that they would conquer the city in a short time. However, at the end of the four-month siege, they were unable to capture Buda. This study will examine how Budin Castle withstood this long siege. The first section will provide information about the transformation of Buda Fortress until the end of the 17th century. In the second section, the events that took place on the Ottoman front after the siege of Vienna and the reasons behind the decision of the Imperial commanders to besiege the Fortress of Buda will be explained. The third section will examine the stages of the siege of Buda. The enemy's siege plan, which towers they targeted, and the effects of this on the outcome of the siege will be evaluated. It will also be explained how the sorties organized by the guards of Budin and the activities of the Ottoman army affected the outcome of the siege. At the end of the study, comments will be made on the place and importance of the siege of Buda within the context of siege warfare of the period.

Key Words: Buda, Siege Warfare, Great Turkish War

GİRİŞ

Macar krallarının ikametgâhı ve ortaçağ Macar krallığının başkenti olan Budin, 15. yüzyılın sonundan itibaren Balkanlar ve Orta Avrupa'da topraklarını genişleten Osmanlı Devleti'nin tehdidini yakından hissetmeye başlamıştı. 1521 yılında Kanunî Sultan Süleyman'ın Belgrad'ı fethetmesiyle beraber Macarların sınır hattındaki savunma sistemi çökmüş ve pek çok müstahkem art arda Osmanlı kontrolüne geçmişti.¹ Macar Kralı II. Lajos Osmanlıların fütuhatını durdurabilmek için 1526 yılında Budin'den şaşalı bir törenle uğurlandıktan² sonra Mohaç'ta Osmanlı ordusuyla meydan savaşında kozlarını paylaşmıştı. Savaşın sonunda II. Lajos hayatını kaybetmiş ve Kanunî Sultan Süleyman zaferin ardından Macar krallığının başkentini bir direnişle karşılaşmadan fethetmişti. Ancak Sultan Süleyman Budin'de Osmanlı idaresini tesis etmemiş, bunun yerine Macar tahtı için desteklediği Erdel Beyi János Zapolya'ya şehri tevdi etmişti. Bu tarihten itibaren uzun yıllar boyunca Budin, Macar mülkü üzerinde hak iddia eden Habsburg hanedanından Avusturya Arşidükü Ferdinand ile János Zapolya arasındaki mücadelenin ana üssü olmuştu. Arşidük Ferdinand 1528'de Budin'i ele geçirse de Sultan Süleyman 1529'da düzenlediği Viyana seferi sırasında şehre yeniden hâkim olmuştu. 1530 yılındaki kuşatmadan sonuç alamayan Ferdinand, 1540'ta János Zapolya hayatını kaybettikten sonra şehre tekrar saldırmıştı. Sultan Süleyman 1541 yılında gerçekleştirdiği seferin sonunda düşman tehdidini bertaraf etmiş ve Budin'i eyalet haline getirmişti.³

Budin, Osmanlı hakimiyetinde kaldığı sürede Kutsal Roma İmparatorluğu ile yürütülen siyasi ve askerî ilişkilerin merkezinde yer almıştı. Budin beylerbeyleri özellikle serhaddi ilgilendiren meselelerde Habsburg hanedanının temsilcileriyle diplomatik müzakereleri yönetmiş ve barış görüşmelerini yönlendirmişti.⁴ Budin Kalesi ise serhaddin en ucunda yer alması hasebiyle iki devlet arasındaki mücadelelerin etkisinde kalmıştı. On Beş Yıl Savaşları (1593-1606) ve Kutsal İttifak Savaşları'nda (1683-1699) toplamda beş defa düşman orduları tarafından kuşatılmıştı.⁵ Bu nedenle Osmanlılar Budin Kalesi'nin garnizonunu güçlü tutmaya özen göstermişti ve askerî masrafları için büyük meblağlar ayırmıştı.⁶ Budin'in sürekli tehdit altında olması kale mimarisinin gelişimini de etkilemişti.

15. yüzyılın sonunda İtalya'da meydana gelen savaşlar sırasında Fransız topraklarının yüksek kale surları karşısındaki yıkıcı gücüne çare olarak ilk nüvesi ortaya konulan alçak, kalın ve açılı tabyalar sonraki dönemde Avrupa genelinde kalelerin savunma mimarisini şekillendirmişti. İtalyan tarzı yıldız tabyalarla (*trace italienne*) güçlendirilen kaleler kuşatma savaşlarında önemli bir değişime yol açmıştı. Bu gelişme modern dönemdeki askerî devrim tartışmalarının ana başlıklarından da biri

¹ Géza Pálffy, "Origins and Development of the Border Defence System against the Ottoman Empire in Hungary (up to the Early Eighteenth Century)", *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, ed. Géza David, Pál Fodor (Leiden: Brill, 2000), 13-16

² Antonín Kalous, "The Last Medieval King Leaves Buda", *Medieval Buda in Context*, ed. Balázs Nagy, Martyn Rady, Katalin Szende, András Vadas (Leiden: Brill, 2016), 513-525.

³ Mustafa Işık, *16. Yüzyılda Osmanlı Hakimiyetinde Budin* (İstanbul: Kriter Yayınları, 2018).

⁴ Robyn Dora Radway, "Vernacular Diplomacy in Central Europe: Statesman and Soldiers between The Habsburg and Ottoman Empires, 1543-1593" (PhD Thesis, Princeton University, 2017), 134-188.

⁵ Yusuf Heper, "On Beş Yıl Savaşları Döneminin En Kritik Safhası: Habsburgların Budin'i Ele Geçirme Çabaları (1598 ve 1602/1603)", *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 11, no. 1 (2025): 107-140.

⁶ Gábor Ágoston, "The Costs of the Ottoman Fortress-System in Hungary in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe*, 195-228.

olmuştu.⁷ Öte yandan, Osmanlı ordularının ilerleyişini durdurmak için 16. yüzyıldan itibaren Macaristan'da yer alan kaleler de yıldız tabyalarla güçlendirilmeye başlanmıştı.⁸ Ancak Macar krallığının başkenti Budin Osmanlı hakimiyetinden önce ve sonra yıldız tabyalarla tahkim edilmemişti. Buna rağmen Budin Kalesi pek çok defa uzun kuşatmalara karşı koyabilmişti. Bu durumu dikkate alan bazı araştırmacılar, askerî devrim tartışmaları bağlamında kuşatma savaşları için serdedilen tezlerin Budin özelinde karşılık bulmadığını ileri sürmüştü. Belirli unsurlara dayanılarak yapılan genel değerlendirmelerin Budin'de olduğu gibi farklı faktörlerin kuşatmaların akıbetini etkileyebildiği örnekleri açıklamada yetersiz kaldığını iddia etmişti.⁹

Son yıllarda yıldız tabyalar ile onlara eklenen tahkimatların oluşturduğu kale mimarisi ve sistematik bir kuşatma yürütmek için çeşitli yöntemler öneren teorik eserler merkeze alınarak ortaya koyulan bütüncül yaklaşımlar sorgulanmıştır. Avrupa ve Asya'nın farklı bölgelerinde meydana gelen kuşatma savaşları incelenilerek bahsi geçen unsurlar haricinde muhasaraların sonuçlarını etkileyen çeşitli faktörler hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Bu araştırmalarla determinist yaklaşımlar revize edilmiş ve genel sonuçlara varmanın zorlukları gösterilmiştir.¹⁰

Bu çalışmada yıldız tabya ve sur dışı tahkimatlara sahip olmamasına rağmen Budin Kalesi'nin 1684 yılında uzun bir kuşatmaya direnmesinin arkasındaki sebepler tartışılacak ve revizyonist çalışmalara katkı sunulacaktır.¹¹ İlk bölümde, Budin Kalesi'nin kuruluşundan 17. yüzyılın sonuna kadar geçirdiği dönüşüm hakkında bilgi verilecektir. İkinci bölümde, II. Viyana Kuşatması'nın ardından İmparatorluk ordusunun faaliyetleri ve Budin'i kuşatma kararının arkasındaki nedenler açıklanacaktır. Sonraki bölümde yaklaşık dört ay süren Budin Kalesi kuşatmasının safhaları çağdaş eserlere başvurularak incelenecektir.¹² İmparatorluk kuvvetlerinin kuşatma planı ve Osmanlıların savunma yöntemi farklı başlıklar altında değerlendirilecektir. Sonuç kısmında, kuşatma savaşları tartışmaları bağlamında 1684 yılı Budin Kuşatması'nın sundukları yorumlanacaktır.

KURULUŞUNDAN 17. YÜZYILA KADAR BUDİN KALESİ

⁷ Christopher Duffy, *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World, 1494-1660* (London: Routledge, 1979); John Lynn, "The Trace Italienne and the Growth of Armies: The French Case", *The Journal of Military History* 55, (1991): 297-330; Mahinder S. Kingra, "The Trace Italienne and the Military Revolution During the Eighty Years' War, 1567-1648", *The Journal of Military History* 57, (1993): 431-466.

⁸ Pállfy, "Origins and Development", 22-54; Özgür Kolçak, *Ok, Tüfek ve At: 16. Yüzyıl Osmanlı Askerî Devrimi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2023), 114-128.

⁹ János B. Szabó, "Buda elfeledett ostromai (1529-42): egy hadtörténeti kakukktójás avagy a 'Military Revolution' elmélet zátonya", *Tanulmányok Budapest Múltjából* 42, (2017): 121-140.

¹⁰ James Ostwald, *Vauban Under Siege: Engineering Efficiency and Martial Vigor in the War of the Spanish Succession* (Leiden: Brill, 2007); Simon Pepper, "The Face of the Siege: Fortification, Tactics and Strategy in the Early Italian Wars", *Italy and the European Powers: The Impact of War, 1500-1530*, ed. Christine Shaw (Leiden: Brill, 2006), 33-57; Veysel Göğər, "Askerî Devrim Kuramı ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları", *Dîvân: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi* 22, no. 42 (2017): 67-106.

¹¹ Osmanlı kuşatma savaşlarıyla ilgili bkz. Kahraman Şakul, "Ottoman Siege Warfare in the Second Half of the Seventeenth Century", *Living in the Ottoman Lands: Identities Administration and Warfare*, ed. Burhan Çağlar, Ömer Faruk Can, Hacer Kılıçaslan (İstanbul: Kronik Yayınları, 2021), 287-300.

¹² 1686 yılındaki kuşatmaya kıyasla 1684 Budin Kuşatması ile ilgili daha az sayıda çağdaş eser mevcuttur, bkz. Hanny Erzsébet, *Buda 1686. évi visszavívásának egykorú irodalmi emlékei a Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárában* (Budapest: BTM, 1988), 42-79; Osmanlı tarihçilerinden Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Budin kuşatmasının safhaları hakkında detaylı bilgiler paylaşmıştır. Bu nedenle kuşatmayı anlattığı kısım Macarca'ya çevrilmiştir, bkz. Lajos Fekete, "Budavár 1684-ik Évi Ostroma", *Haditörténelmi Közlemények* 39, (1938): 205-228.

Sınırlarını Tuna Nehri'ne kadar genişleten Romalıların milattan sonra birinci yüzyılda doğudan gelen kavimlere karşı kurdukları Pannonia eyaletinde birçok kale-şehir mevcuttu. Eyaletin kuzey doğusundaki Aqincum, güçlü bir garnizonla bölgenin önemli kalelerinden biri olmuştur. Bu Roma kentinin kalıntıları üzerine yüzyıllar sonra ilk Budin şehrinin ilk temelleri atılmıştır. 9. yüzyılda Karpatlara yayılan Macarlar, Estergon ve İstolni-Belgrad'da şehirler kurmaya ve saraylar inşa etmeye başlamıştı. Macar İmparatorluğu'nun bu üç şehrine yakın konumu nedeniyle “*medium regni*” olarak bilinen bölge zamanla Macar krallarının dikkatini çekmişti. Nehir geçişlerinin muhafazası ve ticaret yollarının güvenliği için eski Roma şehri Aqincum etrafında gelişmeye başlayan ilk Budin şehri yahut diğer adıyla Óbuda'da 11. yüzyılın ortalarında bir kilise ve sonraki yüzyılda saray kompleksi inşa edilmişti. Böylece Óbuda Macar krallarının ikamet ettiği şehirler arasına girmişti. Zaman içinde Estergon ve İstolni-Belgrad ile birlikte Macar krallarının en sık uğradığı ve kraliyet etkinliklerini düzenlendiği şehirlerden biri olmuştur. Kraliyet kayıkçıları ve memurları ile Arap tacirlerin faaliyetleriyle ticarî bir kent özelliği kazanan Peşt ise nehrin doğu yakasında Óbuda'yı tamamlamıştı. Ne var ki Tuna nehrinin kenarında nispeten düzlük bir alanda yayılan Eski Budin'i güçlü surlar korumuyordu ve bu durum Moğol saldırılarına hedef olmasına yol açmıştı.¹³

1241 yılında Moğol ordularının Orta Avrupa sathında gerçekleştirdikleri saldırılar sırasında Eski Budin ve Peşte yıkılmıştı. Bir sene sonra Macar Kralı IV. Béla, Óbuda'nın on kilometre güneyinde yer alan Kale Tepesi'nde Yeni Budin'in temellerini atmıştı. Tuna Nehri'nin doğusunda ve Peşte'nin karşısındaki Kale Tepesi'nin en ayırt edici yanı doğal yapısı ve konumuydu. Şehrin kurulduğu bu tepe iki kilometre uzunluğundaydı. Kuzey ucu 400 metre ve güney ucu 140 metre genişliğindeydi. Ortalama 90 metre yüksekliğinde ve en yüksek noktası da 180 metre olan tepenin yüzeyi ise düzdü. Bu özellikleri Kale Tepesi'ne bir ada görünümü kazandırıyor. Kale Tepesi'nin güneyinde Gellért yahut Osmanlıların tabiriyle Gürz İlyas Tepesi bulunuyordu. 17. yüzyılın ünlü Osmanlı seyyahı Evliyâ Çelebi, Budin Kalesi'nin Tuna Nehri'nin batısında yüksek bir tepede ve yalçın kayalı taş üzerinde kurulduğunu belirttiikten sonra Gürz İlyas Tepesi'nden bakıldığında kalenin padişahın baştardasına benzediğine dikkat çekmişti.¹⁴ Nitekim bu tepenin yeni bir kale inşası için tercih edilmesindeki temel saik de düşman saldırılarına karşı korunaklı doğal yapısıydı. Tuna'nın üzerindeki hâkim konumu sayesinde hem nehir geçişleri hem de kara yolları gözetim altında tutulabiliyordu. Ayrıca Óbuda'dan farklı olarak Peşte'ye köprü ile bağlantı kurulacak kadar yakındı.

Yeni şehrin Kale Tepesi'nde kurulmasına karar verildikten sonra kraliyet ve dinî yapıların inşası başlamıştı. Tepenin kuzey batısında Kommerhof isimli saray yapılmıştı. Yapı hakkında bilgiler kısıtlıdır, ancak en azında birkaç kuleyle korunduğu anlaşılmaktadır. Tepedeki en eski yapılardan Stephen Kulesi ise daha güney bulunuyordu ve etrafında bazı yerleşim izleri vardı. Kale Tepesi'nin etrafı başlangıçta iki metre genişliğindeki bir surla koruma altına alınmıştı ve surun kuzey ile batı kısımları belirli aralıklarla yarı dairesel ve kare burçlarla berkitilmişti. Surlar üç kilometreye kadar ulaşırken bu durum Budin'in Macaristan'ın en korunaklı kale-şehri olmasını sağlamıştı. Budin'in varoşu ise Óbuda'ya ve Tuna Nehri'ne doğru Kale Tepesi'nin iki katı bir alanı kaplayacak şekilde yayılmıştı. 14. yüzyıl boyunca hızlı bir şekilde büyüyen Budin, konumu ve savunma yapısının da etkisiyle bu dönemde yerleşik hayatı benimseyen Macar krallarının ana ikametgâhlarından biri

¹³ Eski Budin yahut Óbuda hakkında bkz. Enikő Spekner, “Buda before Buda: Óbuda and Pest as Early Centers”, *Medieval Buda in Context*, 71-91.

¹⁴ *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 6. Kitap - 1. Cilt, haz. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 299.

olmuştu. Mesela, Árpád hanedanının son kralı III. Andrew, Budin'de yaşayıp ölmüştü. Onun vefatından sonra başlayan iç savaşlarda şehir taht adayları tarafından ele geçirilmeye çalışılmıştı. Güçlü garnizonu ve yapısı sayesinde Budin bu dönem birçok kuşatmaya karşı koyabilmişti.¹⁵

15. yüzyılda Budin, Macar krallığının başkenti olmuştu. Kral Sigismund (1387-1437) yüzyılın başında idari ve adli birimleri Kale Tepesi'nin güneyinde inşa edilen büyük ve ihtişamlı yeni kraliyet sarayına taşımıştı. Yeni sarayın güney cephesi güçlü surlarla berkitilirken, surlar tepenin yüksek kısmından Tuna'ya kadar uzatılmıştı. Ayrıca saray kompleksi ve idarî binalar ile varoş bir hendek ve surla ayrılmıştı. Ek olarak mevcut iç surun dışına daha kalın bir dış sur daha inşa edilmişti. Daha önemlisi Kale Tepesi sınırları içinde yer alan varoş, bir buçuk kilometre uzunluğunda yeni bir surla çevrelenmiş ve kale sınırlarına dahil edilmişti. Bu surun farklı kısımlarında, sur dışında kalan varoş kısmına açılan dört kapı yapılmıştı. Böylece Kale Tepesi'nde yeni kraliyet sarayı, sivil ve idarî binalar tamamıyla güçlü surlarla koruma altına alınmıştı.¹⁶

Şekil 1: 16. yüzyılda Budin'de Kraliyet binaları ve Firengi Tabyası¹⁷

Budin Kalesi ateşli silahlara karşı ilk sınavını 1529 yılında Osmanlı ordusunun Arşidük Ferdinand'ın işgalini sonlandırmak için gerçekleştirdiği kuşatma sırasında vermişti. Ova kısmında ve Gürz İlyas Tepesi'nde kurulan top bataryalarından açılan ateş sonucunda Budin Kalesi'nin surları tahrip edilmiş ve üç gün süren bir muhasaranın ardından kale muhafızları teslim olmuştu (5-8 Eylül

¹⁵ Károly Magyar, "Royal Residences in Buda in Hungarian and European Context", *Medieval Buda in Context*, 133-167; András Végh, "Buda-Pest 1300 – Buda-Pest 1400. Two Topographical Snapshots", *Medieval Buda in Context*, 172-185.

¹⁶ Végh, "Buda-Pest 1400", 192-197; András Kubinyi, "Buda, Medieval Capital of Hungary", *Medieval Buda in Context*, 366-383.

¹⁷ <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Buda-M%C3%BCnster-1550.jpg>

1529).¹⁸ Budin Kalesi sonraki sene on bin askerden müteşekkil Avusturya ordusunun kuşatmasına direnmeyi başarmıştı.¹⁹ 1540 yılında János Zapolya'nın girişimiyle İtalyan mimarlar Budin'in birçok tahkimatını yenilemişti.²⁰ Bu çalışmalar sırasında özellikle surların zayıf kısımları burçlarla tahkim edilmişti. Kraliyet binalarının bulunduğu güney kısımdaki surların önünde büyük dairevî bir burç (Firengi Kulesi veya Tabyası) inşa edilmişti (Şekil 1). Budin'i batı surları üzerinde Veli Bey Kulesi ve Ekşi Aş Kulesi yapılmıştı. Cumartesi Kapısı veya Osmanlıların tabiriyle Beç Kapısı yanında Erdel Tabyası ve batı surlarının en ucunda Toprak Burcu inşa edilmişti.²¹

1541 yılında Budin eyaleti teşekkül edildikten sonra beylerbeylerinin ikamet ettiği Budin Kalesi yıllar içinde yeni tahkimatlara güçlendirilmişti. Budin Beylerbeyi Arslan Paşa, Kraliyet binalarının veya Osmanlıların tabiriyle iç kalenin Tuna Nehri'ne bakan tarafında dairevî Su Kulesi'ni inşa ettirmişti. 1566 ilâ 1578 yılları arasında beylerbeyi olarak görev yapan Sokulluzâde Mustafa Paşa batı surlarının üzerinde ve Ova Kapısı yanında yeni bir burcun inşasına nezaret etmişti. Evliyâ Çelebi'ye göre, 1655 ilâ 1663 yılları arasında aralıklarla dört defa Budin beylerbeyi olarak görev yapan²² Gürcü Kenan Paşa bu burcu genişletmek istemiş, fakat inşaat yarıda kalmıştı.²³ Kasım Paşa 1667-1668 yılları arasında burcu tamamlamıştı. Bu nedenle Luigi Ferdinando Marsigli'nin 1684 ilâ 1686 yılları arasında hazırladığı Budin Kalesi haritalarında bu büyük burç hem Kasım Paşa hem de Mustafa Paşa Kulesi olarak isimlendirilmişti.²⁴ İç Kale'yi çevreleyen surun en güney noktasında ve batı surları üzerinde 1618 ilâ 1620 arasında Karakaş Paşa Kulesi yapılmıştı.²⁵ Evliyâ Çelebi, iç kaleden Tuna Nehri'ne kadar uzanan surdan ve nehrin kenarında inşa edilen Ali Paşa Tabyası'ndan da sitayişle bahsetmişti.²⁶ Öte yandan, serhad kalelerinin denetim ve bakımıyla ilgili bilgilerin paylaşıldığı tarihsiz bir belgede, Budin Kalesi'nin surlarının tamir edildiği ve Toprak Kulesi'nin yenilendiği açıklanmıştı.²⁷ Son olarak Osmanlılar, güvenliği arttırmak için Budin'in güneyinde Hamzabey ve Korkmaz ve kuzeyinde Canberk ve Kızılhisar palankalarını inşa etmişti.²⁸

¹⁸ Laszlo Veszpremy, "Buda: From a Royal Palace to an Assaulted Border Castle, 1490-1541", *Medieval Buda in Context*, 503-505.

¹⁹ Veszpremy, "Buda", 505-507.

²⁰ Klára P. Kovács, "Itáliei építész az ellenkirályok szolgálatában. Domenico da Bologna életrajzához (1540)", *Erdélyi Múzeum* 74, no. 3 (2012): 103-115; Kolçak, *Ok, Tüfek ve At*, 114-115.

²¹ András Végh, *Buda, I. rész, 1686-ig/Buda, Part I to 1686* (Budapest, 2015), 27.

²² Orhan Kılıç, "Budin ve Tımsıvar Eyaletlerinin Paşaları: Karşılaştırmalı Bir Analiz", *OTAM* 46, (2019): 214-215.

²³ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 6. Kitap - 1. Cilt, 301.

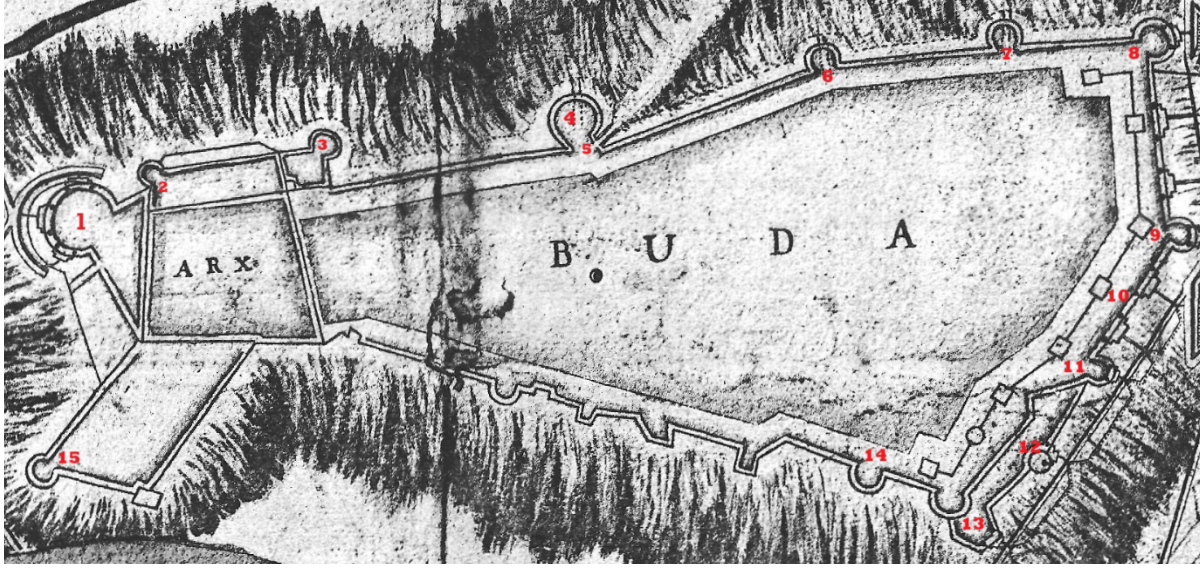
²⁴ Endre Veress, "Gróf Marsili Alajos Ferdinánd Olasz Hadi Mérnök Jelentései és Térképei Budavár 1684-1686-iki Ostromairól, Visszafoglalásáról és Helyrajzáról", *Budapest Régiségei* 9, (1906): 143-150.

²⁵ Végh, *Buda, I. rész, 1686-ig*, 28-29; Kolçak, *Ok, Tüfek ve At*, 115-116.

²⁶ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 6. Kitap - 1. Cilt, 300, 318.

²⁷ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Arşivi Evrakı (TSMA.e.), 389/14.

²⁸ Klára Hegyi, "The Ottoman Network of Fortress in Hungary", *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe*, 166-167.

Şekil 2: 1684 yılı itibariyle Budin Kalesi'nin burçları, kuleleri ve kapıları: 1) Büyük Firengi Tabyası, 2) Küçük Firengi Kulesi, 3) Karakaş Paşa Kulesi, 4) Kasım Paşa (Mustafa Paşa) Burcu, 5) Ova Kapısı, 6) Ekşi Aş (Ahmet Çorbacı) Kulesi, 7) Veli Bey (Ekşi Aş) Kulesi, 8) Toprak Burcu, 9) Siyavuş Paşa (Mustafa Paşa) Kulesi, 10) Beç Kapısı, 11) Murad Paşa (Kara Hoca) Kulesi, 12) Mahmud Paşa Kulesi, 13) Erdel Tabyası, 14) Haber Burcu, 15) Su (Bölme) Kulesi

Evliyâ Çelebi'nin dikkat çektiği üzere, Budin Kalesi'nin burçları farklı dönemlerde farklı paşalar tarafından inşa edilmişti. Bu durum bazı burçların veya kulelerin isimlerini ve yerlerini belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Mesela Evliyâ Çelebi'nin ziyaret ettiği tarihte Budin'i her biri farklı tarzda inşa edilmiş Karakaş Paşa, Balı Paşa, Süleyman Paşa, Ulama Paşa, Siyavuş Paşa, Sarı Kenan Paşa, Ali Paşa ve Kara Murad Paşa tabyaları koruyordu.²⁹ Marsigli'nin hazırladığı Budin Kalesi planlarında ise Ulama Paşa, Süleyman Paşa ve Balı Paşa tabyalarının ismi geçmemektedir. Dahası Marsigli de bazı burç ve tabyaları farklı isimlendirmişti (Şekil 2).³⁰ Görünürdeki bu karışıklığa rağmen 1684 yılında İmparatorluk ordusunun hangi burç ve kulelere saldırdığı tespit edilebilmektedir.

Netice itibariyle Osmanlılar, 1541 yılından itibaren Budin Kalesi'ni yeni burçlarla tahkim etmişti. Sur üzerinde inşa edilen küçük kulelerle birlikte Budin, güçlü bir savunma yapısına sahip olmuştu. Bu durum kuşatmalara uzun süre direnebilmesine önemli bir katkı sağlamıştı. II. Viyana Kuşatması'nın ardından Osmanlıların savunma stratejileri kapsamında aldıkları önlemler de Budin'i uzun bir kuşatmaya hazır hâle getirmişti.

İMPARATORLUK ORDUSUNUN BUDİN SEFERİ

II. Viyana Kuşatması'nın başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Osmanlı ordusu dağınık bir şekilde firar etmişti.³¹ Sadrazam Kara Mustafa Paşa yanındaki askerî birliklerle 22 Eylül 1683'te

²⁹ Evliyâ Çelebi *Seyahatnâmesi*, 6. Kitap - 1. Cilt, 300.

³⁰ Mónika F. Molnár, "Ottoman Buildings of Buda in a Turkish Drawing of 1684 from the Marsili-Collection of Bologna", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 25, (2014): 35-54.

³¹ II. Viyana Kuşatması hakkında bkz. Kahraman Şakul, *II. Viyana Kuşatması: Yedi Başlı Ejderin Fendi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021).

Budin yakınlarına ulaşmıştı. Budin Kalesi'nin içi, varoş ve etrafındaki bağlar askerlerle dolmuştu. Askerlerin bir bölümü şehirde yeterli zahirenin olmadığını fark edince peyderpey Belgrad'a doğru yola çıkmıştı.³² Diğer taraftan, Müttefik kuvvetler Osmanlıların firarıyla karşı saldırı için cesaretlenmişti, ancak Leh kralı ve Alman prensleri arasındaki anlaşmazlıklar nedeniyle 17 Eylül'de harekete geçebilmişlerdi. Leh Kralı Sobieski ve Lorraine Dükü Karl ilk esnada Budin ve Uyvar'a saldırıyı düşünmüşler, fakat daha sonra Ciğerdelen ve Estergon'u ele geçirmeye karar vermişlerdi. 7-9 Ekim'de Müttefik kuvvetler Budin Beylerbeyi Kara Mehmed Paşa'nın idaresindeki Osmanlı ordusunu Ciğerdelen'de mağlup etmiş ve Ciğerdelen Palankası'nı ele geçirmişti.³³

Osmanlı ordusunun 7 Ekim 1683'te Ciğerdelen'de Müttefik kuvvetlere ilk esnada üstünlük kurması ertesi gün Budin'de kutlanmıştı. Ancak iki gün sonra ağır bir hezimet yaşadığının haberi alındığında şehirdeki mutlu hava yerini kasvete bırakmıştı.³⁴ Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa savaşın ardından Estergon'a takviye kuvvetler göndermiş ve 16 Ekim'de Ösek'e dönmek için Budin'den ayrılmıştı.³⁵ Ayrıca kaleyi muhafaza etmeleri için kırk oda yeniçerinin Budin'de kışlamasına karar vermişti. Şam Beylerbeyi Sarı Hüseyin Paşa Budin muhafızı tayin edilirken Trablusşam eyaletinin züemâ ve timarlı sipahileri de onun yanında görevlendirilmişti.³⁶ Öte yandan, Sadrazam'ın ayrılmasından üç gün sonra 19 Ekim 1687'de Budin Beylerbeyi Kara Mehmed Paşa'ya Budin cebehânesi ve tophânesinden Estergon için ayarlanan mühimmatı vakit kaybetmeden göndermesi emredilmişti.³⁷ Ne var ki Müttefik kuvvetler 22 Ekim'de kuşattıkları Estergon'u dört gün sonra ele geçirmişti.³⁸

Müttefik kuvvetler Estergon'a hâkim olduktan sonra kışlaklara dağılmıştı. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa'ya göre, Estergon'un işgalinin ardından Leh Kralı Sobieski “*bu câniblere gelmiş iken Budin kal'asın varup seyr edelim*” demiş, fakat diğer kumandanlar kış şartlarını gerekçe göstererek onu bu girişimden vazgeçirmişti.³⁹ Osmanlılar düşmanın sonraki sene Budin'e saldıracağını öngörerek tedbirler almaya başlamıştı. Sadrazam Kara Mustafa Paşa, Yanova Beylerbeyi Defterdar Hasan Paşa'yı eyalet askerleriyle Peşte muhafazasına göndermişti. Bu sırada bir Tatar birliği de Peşte'ye ulaşmıştı.⁴⁰ Ocak 1684'te İstanbul'dan iki bin serdengeçti Budin Kalesi'ne sevk edilmişti.⁴¹ Mart 1684'te Rumeli Beylerbeyi Mehmed Paşa'nın eyalet askerleriyle Budin'e gitmesine karar verilmişti.⁴² Üngürüs Seraskeri Bekri Mustafa Paşa'nın hasta olduğu haberi üzerine Diyarbekir Beylerbeyi Şeytan İbrahim Paşa İstanbul'a çağırılmıştı. IV. Mehmed, 31 Mart 1684'te ağırladığı İbrahim Paşa'ya hızla Belgrad'a ulaşmasını ve Bekri Mustafa Paşa'nın hastalığı ilerlemezse Budin Kalesi'nin muhafazasıyla

³² Şakul, II. Viyana Kuşatması, 453-463.

³³ Şakul, II. Viyana Kuşatması, 463-491.

³⁴ Nazire Karaçay Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106/1654-7 Şubat 1695)* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012), 895-896.

³⁵ Şakul, II. Viyana Kuşatması, 491-497.

³⁶ *Silahdar*, 898-899.

³⁷ BOA, İbnülemin Evrakı (İE.DH.), 3/273, 27 Şevval 1093/19 Ekim 1683.

³⁸ Şakul, II. Viyana Kuşatması, 497-501.

³⁹ *Silahdar*, 901-902.

⁴⁰ *Silahdar*, 902.

⁴¹ *Silahdar*, 919.

⁴² *Silahdar*, 921.

ilgilenmesini emretmişti.⁴³ 23 Nisan 1684'te kış boyunca Anadolu eyaletlerinden yazılan dört bin sipah ve silahdar serdengeçti, iki bin yeniçeri ve cebeci serdengeçti ve Adana eyaleti askerleri Adana Beylerbeyi Çerkes Ahmed Paşa'nın başbuğluğunda Budin'e gönderilmişti.⁴⁴ Sonraki ay Belgrad'dan dört bölük nefer Budin'e tayin edilmişti.⁴⁵ Bahar boyunca Ösek'ten önemli miktarda cebehâne ve mühimmat da Tuna Nehri üzerinden Budin'e nakledilmişti.⁴⁶ Savaşlara şahit olan İtalyan tarihçi ve askerî uzman Giovanni Chiarello, Osmanlıların aldıkları bu önlemler neticesinde Budin ve etrafını yirmi bin ve Ösek'i on beş bin askerin muhafaza ettiğini ileri sürmüştü.⁴⁷

Osmanlılar Budin Kalesi'nin muhafazasını güçlendirmek için tedbirler alırken müttefik devletler de rakiplerinin Macaristan'daki hakimiyetine son verme hedefi doğrultusunda hazırlıklarını sürdürüyordu. 1684'te Papa XI. Innocentius'un girişimiyle Venedik ve Rusya Kutsal Roma İmparatorluğu ve Lehistan'ın yanında Osmanlılara savaş ilan etmişti. Kutsal İttifak'ın kurulmasının ardından Leh Kralı Sobieski'nin ayrı bir cepheye Osmanlılarla mücadeleye girmesi üzerine Macar cephesinde İmparatorluk ordusunun yönetimi Dük Karl'a tevdi edilmişti.⁴⁸ İmparatorluk ordusunda görevli generaller ve kumandanlar sefer stratejisini belirlemek için bir araya gelmişti.

Savaş meclisinde ilk olarak Uyvar Kalesi'ni kuşatma seçeneği tartışılmıştı. Estergon'un işgalinin ardından Uyvar neredeyse İmparatorluk ordularının ortasında kalmıştı ve kuşatılması halinde Osmanlı imdat ordusunun kaleye ulaşması engellenebilirdi. Ancak, kumandanların bir kısmı İmparatorluk birliklerinin kışlaklara dağılmasından sonra gerek Osmanlılar gerekse Macarların kaleye yüksek miktarda zahire ve mühimmat naklettiğini hatırlatmıştı. Ayrıca Osmanlı kumandanları düşmanın sonraki hedefinin Uyvar olma ihtimalini düşünerek eski yeniçeri ağası Zülfikar Ağa emrinde Nisan 1684'te iki bin piyade ve süvari ile kaleye desteğe göndermişti. Nehir suları yüzünden sadece süvariler Uyvar'a ulaşabilmişti, fakat bu bile kale halkının moralini yükseltmişti. Bunları dikkate sunan kumandanlar bir kale kuşatmak yerine Osmanlı ordusuyla meydan savaşında karşılaşmayı ve galip gelmesi halinde rakiplerini takip ederek Ösek'e kadar yürümeyi önermişti. Ösek'e hâkim olunduktan sonra Uyvar ve hatta diğer kaleler kısa sürede ele geçirilebilirdi. Ne var ki diğer kumandanlar Uyvar, Budin, Kanije ve diğer büyük kaleleri arkada bırakarak ilerlemeye sıcak bakmamıştı. Üstelik Osmanlı karşı saldırısında Ösek'i korumanın kolay olmayacağına ve orduyu bölmenin çeşitli riskler doğuracağına da dikkat çekmişlerdi. Son olarak Osmanlı ordularının Ösek haricinde Bosna, Erdel, Boğdan ve Yukarı Macaristan'dan Uyvar ve Budin'e geçebileceğini söylemişlerdi.⁴⁹

Uyvar ve Ösek seçenekleri masadan kalktıktan sonra ortaçağ Macar krallığının başkenti Budin'e saldırılmasına karar verilmişti. Osmanlıların da Budin'in muhasara edilmesinden

⁴³ *Silahdar*, 922; Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Zübde-i Vekayiat*, haz. Abdülkadir Özcan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 177; İbrahim Paşa'nın hayatı için bkz. Abdülkadir Özcan, "Melek İbrahim Paşa", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 12, (1998): 221-235.

⁴⁴ *Silahdar*, 923.

⁴⁵ BOA, Ali Emiri Evrakı (AE.SMMD.IV.), 21/2323, 20 Cemâziyelevvel 1095/5 Mayıs 1684.

⁴⁶ BOA, AE.SMMD.IV., 61/7169, 7170, 7171.

⁴⁷ Giovanni Battista Chiarello, *Historia degl' avvenimenti dell' armi imperiale contro a Ribelli, et Ottomani, confederationi, e trattati seguiti fra le potenze di Cesare, Polonia, Venetia e Moscovia* (Venezia: Steffano Curti, 1687), 193.

⁴⁸ Dük Karl'ın hayatı ve Osmanlılara karşı savaşları için bkz. Ferenc Tóth-Alain Petiot, "Un héros chevaleresque et chrétien: le prince Charles de Lorraine à la bataille de Saint-Gotthard (1664)", *Le Pays Lorrain* 3, (2016): 255-264.

⁴⁹ Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 194-195; Camillo Contarini, *Istoria della guerra di Leopoldo primo imperadore e de' principi collegati contro il Turco dall'anno 1683 sino alla pace* (Venezia: Michele Hertz, 1710), c. I, 276-281.

korktuğuna ve zenginlerin şehirden Belgrad'a kaçtığına dair gelen istihbarat İmparatorluk ordusu kumandanlarını cesaretlendirmişti. Macaristan'ın kalbi mesabesindeki Budin'in işgalinden sonra diğer kalelerin direnmeden teslim olacağına da inanılıyordu.⁵⁰ Diğer taraftan, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Kont Guilleragues'ın açıkladığı üzere, Osmanlıların sefer stratejisi ise serhad kalelerini güçlendirerek düşman ilerleyişini durdurmaktı.⁵¹

Dük Karl seferin hedefi belirlendikten sonra ordu hazırlıklarıyla ilgilenmişti. Önceki sene alınan zaferin de etkisiyle Alman prenslikleri ve Macarlar İmparatorluk ordusuna katılım göstermişti. Bavyera Dükü'nün yirmi bin kişiyle desteğe gelmesinin ardından ordudaki asker sayısı yüz dört bin sekiz yüz seksene yükselmişti. Ancak ordunun bir kısmının Fransa, Hırvat ve Yukarı Macaristan cephelerine sevk edilmesiyle birlikte Macar cephesinin mareşali Dük Karl'ın emrinde kırk bin asker kalmıştı.⁵² Budin kuşatmasını anlatan anonim günlüğe göre, Mayıs ayının sonunda Viyana'dan harekete geçen İmparatorluk ordusu 5 Haziran 1684'te Uyvar yakınlarına ulaşmıştı. Ertesi gün yüz Türk süvarisi düşmanı gözlemlemek için ordugâh yakınlarına gelmiş, fakat iki taraf arasında bir çatışma yaşanmamıştı. Dük Karl 10 Haziran'da Komaran yakınlarına vardığında Budin ve Peşte kalelerinin muhafazasında sekiz bin askerin bulunduğu ve on yedi bin askerden müteşekkil Osmanlı ordusunun Ösek'te olduğuna dair istihbarat almıştı.⁵³ Chiarello'ya göre ise kırk altı oda yeniçeri, sipahiler ve diğer birliklerle toplamda on iki bin askerin Budin Kalesi'nin muhafazasında olduğuna dair bilgi gelmişti.⁵⁴

İmparatorluk ordusu 11 Haziran'da Ciğerdelen'e ulaşmış ve ertesi gün savaş meclisi toplanmıştı. Kumandanlar, Budin'i kuşatmadan önce Tuna Nehri'nden zahire ve mühimmat nakli için kontrol edilmesi elzem olan Vişegrad'a saldırılmasını önermişti. Dük Karl'ın onay vermesi üzerine ordu 13 Haziran'dan itibaren Vişegrad'a gitmek için köprü üzerinden ilk önce Estergon'a geçmeye başlamıştı. 14 Haziran'da öncü birlikler kaleye ulaşmış ve ertesi gün topların da kale önlerine getirilmesiyle saldırı başlamıştı. Vişegrad muhafızları cesurca bir direniş ortaya koymuştu, ancak sayıca üstün düşman kuvvetlerine uzun süre dayanamayacaklarını anladıklarında vire ile teslim olmayı kabul etmişti. 17 Haziran'da teslim şartlarını konuşmak için temsilci göndermişlerdi. Bu sırada Osmanlı ordusunun yaklaştığı haberi İmparatorluk ordugâhında paniğe yol açmıştı. Gelen farklı istihbaratlar yüzünden bir süre neler yaşandığına dair bilgi alınamazken en sonunda beş yüz süvariden müteşekkil bir Osmanlı birliğinin Estergon'daki zahire ve mühimmat konvoylarına saldırdığı anlaşılmıştı. İmparatorluk birlikleri kısa süren bir çatışmanın ardından Osmanlı süvarilerini uzaklaştırmıştı. Bu tehdidin bertaraf edilmesinin ardından düşman 18 Haziran'da muhafızların ve halkın kaleden ayrılmasıyla Vişegrad'ı ele geçirmişti.⁵⁵

Dük Karl'ın emriyle İmparatorluk ordusu Estergon'da kurulan köprüden 21 Haziran'da Ciğerdelen'e geçmişti.⁵⁶ Üngürüs Seraskeri Bekri Mustafa Paşa savaşla ilgili raporunda “*Vişegrad*

⁵⁰ Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 195-196.

⁵¹ Guilleragues Kontu, *İstanbul Mektupları*, çev., Yaşar Avunç (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2010), 162.

⁵² Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 197-200; Paul Rycaut, *The History of the Turk Beginning with the Year 1679* (London: Robert Clavell, 1700), 139-140.

⁵³ *A True and Exact Relation of the Imperial Expedition in Hungaria in the Year 1684, Wherein is contained an Impartial and Full Account of the Siege and Defence of the City of Buda* (London: Randall Taylor, 1685), 3-4.

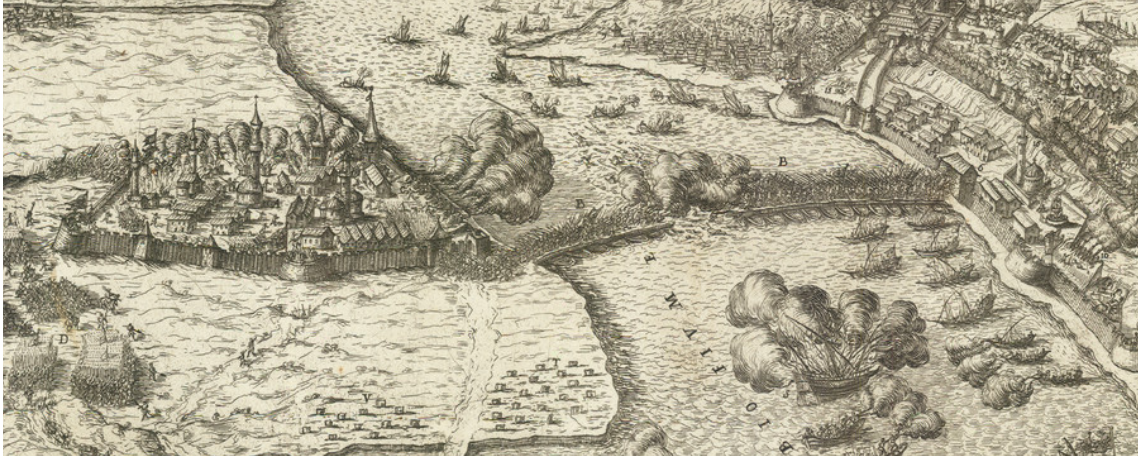
⁵⁴ Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 201; Rycaut, *The History of the Turk*, 140.

⁵⁵ Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 201-208; *A True and Exact Relation*, 4-8; Contarini, *Istoria della guerra*, c. I, 283-286; Rycaut, *The History of the Turk*, 140-141; *Silahdar*, 935-936; *Zübde-i Vekayiat*, 180-181.

⁵⁶ Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 208; *A True and Exact Relation*, 8.

kal'asın geliip muhâsara ve altıncı günde vire ile alup, derûnuna müstahfiz asker ve mühimmât-ı cebehâne ve zâhîresin koyup avdet ve yine Usturgon cisrinden karşı Cığerdelen tarafına geçiip Peşte yakasıyla Vac palankasına doğru geldiği” ifadeleriyle düşmanın doğrudan Budin’e yürümek yerine Peşte’ye ulaşmak için güzergâhını değiştirdiğini açıklamıştı. Serdar, düşmanın ilerleyişini durdurmaları ve hatta fırsat bulurlarsa Estergon’u kuşatmaları için Budin Valisi Kara Mehmed Paşa’nın başbuğluğunda Yanova Beylerbeyi Seydizâde Mehmed Paşa ve Eğri Beylerbeyi Sarhoş Ahmed Paşa’yı memur etmişti. Bazı Anadolu eyalet askerleri ve Mısır askerleri de onlara katılmıştı. On iki bin askerden müteşekkil Osmanlı ordusuna sekiz bin Kırım atlısı da eşlik etmişti. Kara Mehmed Paşa’ya yirmi darbzen de verilmişti. Osmanlı ordusu Budin’den Peşte’ye geçtikten sonra Vac’a doğru ilerlemeye başlamıştı.⁵⁷ İmparatorluk ordusunun öncü birlikleri 25 Haziran’da rakiplerinin Vac’a yaklaştığını fark etmişti. Osmanlı birlikleri sonraki gün Vac’a yerleşirken süvariler düşmana taciz saldırısında bulunmuştu. 27 Haziran’da iki ordu Vac yakınlarında karşı karşıya gelmişti.⁵⁸

Düşmandan önce Vac’a ulaşan Serasker Kara Mehmed Paşa Tuna Nehri ile Vac Kalesi’nin kuzeyindeki tepeler arasında orduyu saf düzenine sokmuştu. Osmanlı ordusunun avantajlı bir pozisyonda olduğunu fark eden Dük Karl ise İmparatorluk ordusuna rakibinin sağ ve sol kanatları karşısında alaylar halinde düzen vermişti. Düşman piyade ve süvarileri engebeli bir arazi üzerinde ilerleyerek Osmanlı saflarına şiddetli bir hücum gerçekleştirmişti. Osmanlılar sahra topraklarının da yardımıyla üç defa karşı saldırıya geçmeyi denemiş, ancak kısa bir süre sonra saflarda bozgun baş göstermiş ve askerler toplu halde firar etmeye başlamıştı. Topları kurtarmak için düşmanla yakın çatışmaya giren Seydizâde Mehmed Paşa da şehit düşmüştü. Osmanlılar binden fazla asker kaybederken Vac Kalesi de savaşın ertesi günü düşman tarafından işgal edilmişti.⁵⁹

Şekil 3: İmparatorluk ordusunun Peşte’yi işgali ve Osmanlıların Budin ile Peşte arasındaki köprüyü yakması⁶⁰

Vac’ta kazanılan zafer İmparatorluk ordusuna Peşte’nin yolunu açmıştı. Dük Karl 29 Haziran’da buraya doğru harekete geçerken Osmanlılar da şehir halkı ve mühimmatı Budin’e

⁵⁷ Silahdar, 928-929.

⁵⁸ A True and Exact Relation, 8-9.

⁵⁹ Chiarello, *Historia degl’ avvenimenti*, 209-212; A True and Exact Relation, 9-11; Contarini, *Istoria della guerra*, c. I, 287-290; Silahdar, 936-938; Zübde-i Vekayiat, 181-182.

⁶⁰ <https://www.raremaps.com/gallery/detail/92074/pianta-et-assedio-della-citta-di-buda-e-pest-con-laccamam-rossi>

nakledildikten sonra 30 Haziran'da Peşte Kalesi'ni ateşe verip terk etmişti. Ayrıca Budin ile Peşte arasındaki köprüyü de yıkmıştı. Düşman askerleri aynı gün Peşte'ye ulaşarak yangını söndürmüştü. Dük Karl kalenin tamir edilmesi ve top yerleştirilmesi için emir vermişti, ancak mevcut binaların üçte ikisi yandığından ve ateş hâlâ etkisini sürdürdüğünden isteği hemen yerine getirilememişti. Öte yandan, Osmanlılar sonraki üç gün boyunca Budin Kalesi'nin Tuna Nehri'ne bakan Haber ve Erdel burçlarından ve Gürz İlyas Tepesi altında kurulan ordugâhtan düşmana top ateşi açmıştı. Bu sırada İmparatorluk ordusunun tamamı Peşte etrafına yerleşmiş ve Vaç'tan yüksek sayıda gemi de buraya getirilmişti. Bir süre sonra Peşte'de kurulan top bataryalarından açılan ateşle Osmanlılara karşılık verilmişti. 4 Temmuz'da toplanan savaş meclisinde Peşte'nin kuzeyinde bir köprü inşa edilerek ordunun karşı yakaya geçirilmesine ve Budin Kalesi'nin kuşatılmasına karar verilmişti. Peşte Kalesi'nin muhafazası için iki bin asker tayin edilmişti.⁶¹

Macaristan'da meydana gelen savaşlar hakkında bir rapor kaleme alan Anonim İngiliz gözlemci, Vaç ve Peşte'nin ele geçirilmesinden sonra Dük Karl'ın önünde daha karlı fırsatların çıktığını iddia ederek Budin'in kuşatılmasını eleştirmişti. Budin Kalesi'nin zayıf bir savunma yapısının olduğunu kabul etmişti, fakat kalenin doğal konumunun sunduğu avantajlara ve on beş bin muhafızla korunduğuna dikkat çekerek burayı muhasara etmenin ciddi bir hata olduğunu ileri sürmüştü. Bunun yerine Dük Karl Osmanlı ordusunun üzerine giderek bir zafer daha kazanabilir ve rakibini Ösek'e kadar sürebilirdi. Daha sonra Ösek'i kontrol ederek Osmanlıların batıya geçişine ket koyabilirdi. Ösek seçeneği dışında Peşte'nin ele geçirilmesinin ardından Budin'i geride bırakmak risk oluşturmayacağı için İmparatorluk ordusu Macaristan topraklarında rahatça ilerleyebilir ve geniş bir alanı hakimiyeti altına alabilirdi. Bütün bu seçeneklere rağmen Dük Karl, Budin'i kuşatarak hem önemli sayıda asker kaybedilmesine hem de Osmanlı ordusunun serbestçe hareket etmesine sebep olmuştu.⁶²

Dük Karl, diğer seçenekleri göz ardı edip Budin Kalesi'ni kuşatırken Papa XI. Innocentius'a yazdığı mektupta ikinci defa Osmanlı ordusuyla savaşma isteğinin bu tercihte etkili olduğunu ifade etmişti. Ayrıca Osmanlı birliklerinin nehir kenarlarını tutması nedeniyle riskli bir girişimde bulunduğunu da itiraf etmişti.⁶³ Dük Karl'ın emriyle 5 Haziran'dan itibaren Budin'in kuzeyinde ve Vaç yakınlarında yer alan, Osmanlıların Akkilise ve Avrupalıların St. Andrew veya St. Margareta olarak isimlendirdikleri adacık üzerinden geçen bir köprünün inşasına başlanmıştı. 7 Haziran'dan itibaren askerî birlikler de Peşte'den köprünün yapıldığı alana geçmeye koyulmuştu. Aynı günün gecesinde yeniçerilerin bir baskın için hazırlandığına dair asılsız haberler alınmıştı. 8 Haziran'dan köprünün tamamlanan kısmından piyadelerin bir kısmı Akkilise adacığına yerleşmişti. Ertesi gün ikinci köprünün de tamamlanmasının ardından piyade ve süvariler seri şekilde Budin yakasına ayak basmıştı. Olası bir saldırıya karşı köprü başında bir tahkimat da yapılmıştı. İmparatorluk ordugâhı 10 Haziran'da Gürz İlyas Tepesi'nin güney etekleriyle Tuna Nehri arasına yerleşmişti (Şekil 4).⁶⁴

⁶¹ A True and Exact Relation, 11; Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 213-214; Rycout, *The History of the Turk*, 141-142; *Silahdar*, 938-939; *Zübde-i Vekayiat*, 182.

⁶² *Observations upon the Warre of Hungary* (London: Randall Taylor, 1689), 11-18.

⁶³ *Journal de tout ce qui s'est passé entre les Impériaux et les Turcs, durant la campagne de l'année 1683 & 1684* (Leyden: Pierre Dumartean, 1684), 196-197.

⁶⁴ Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 214-215; A True and Exact Relation, 11-12.

Şekil 4: İmparatorluk ordugâhı ve Akkilise üzerinde kurulan köprü⁶⁵

Osmanlılar, İmparatorluk ordusunun Tuna Nehri'ni geçmesine mâni olamamıştı. Üngürüs Seraskeri Bekri Mustafa Paşa, “*düşmen-i dîni berü tarafa geçürtmemek fikrinde iken bi'l-cümle geçüp cenge âmâde oldukların câsûsları geliüp haber vormeleriyle*” alınacak önlemleri konuşmak için savaş meclisini toplamıştı. Beylerbeylerinin kumandasında Budin, Diyarbekir, Şam, Rumeli, Anadolu, Karaman, Bosna, Adana, Sivas, Yanova eyaletlerinin askerleri, Mısır ve Kırım askerleri, sekiz bin yeniçeri ve kapıkulu sipahilerinin katıldığı yirmi bin askerden müteşekkil bir ordunun düşmana saldırmasına karar verilmişti.⁶⁶ İmparatorluk ordugâhının kurulduğu günde hücumla geçen Osmanlı ordusu ilk esnada rakibine üstünlük kurmuştu. Ne var ki toparlanıp karşı saldırıya geçen düşman birliklerine karşı uzun süre direnemeyip firar etmişti. Bu zafer İmparatorluk birliklerine Budin Kalesi'ni kuşatmanın yolunu açmıştı.⁶⁷

Düşman ordusuna ikinci defa mağlup olan Osmanlılar, açık alanda mücadele etmekten vazgeçerek Budin Kalesi'nde direnmeye karar vermişti. Serhaddin tecrübeli askerlerinin “*bu mertebe galebe ve tuğyân ile gelen melâ'in ü hâsirîn elleşdikce yüz bulmağa ve serhadd-ı mansûre elden gitmeğe sebeb olur, hemân Budun'ı mustahfızân asker ile doldurup, siz bir mikdâr giriye çekilesiz ve gâh-bî-gâh etrâfından görünüp müimkin mertebe kal'aya imdâdı eksük itmeyesiz*” önerisini dikkate alan Üngürüs Seraskeri Bekri Mustafa Paşa, Budin, Diyarbekir, Adana, Karaman eyaletlerinin askerlerini, Rumeli eyaletine bağlı sekiz

⁶⁵ <https://viewer.onb.ac.at/131B16C9>.

⁶⁶ Silahdar, 939-940.

⁶⁷ Savaşın detayları için bkz. Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 215-217; *A True and Exact Relation*, 12-14; Contarini, *Istoria della guerra*, c. I, 292-293; Rycout, *The History of the Turk*, 142-143.

sancağın askerlerini, Sirem ve Semendire sancağının askerlerini, Mısır askerlerini ve yeniçerileri Şeytan İbrahim Paşa'nın kumandasında kalenin muhafazasında görevlendirmişti.⁶⁸ Böylece Osmanlılar güçlü bir garnizonla düşman muhasarasına hazırlanmıştı.

İMPARATORLUK ORDUSUNUN KUŞATMA GÜNLÜĞÜ: TERCİHLER, HESAPLAR VE SONUÇLAR

Erken modern dönem kuşatma savaşlarında, kumandanlar ve ordularda görev alan askerî mühendisler, kalenin hangi burç ve surlarına saldırılacağını önceden belirler ve bu doğrultuda hazırlıklar yapılırdı. Muhasaranın daha düzenli ve sistematik yürütülmesi için önemli olan bu aşamanın ardından hedeflenen burçlar ve surlar karşısında metrisler açılır, top bataryaları kurulur ve lağım çalışmaları başlardı. Kale muhafızlarının dışarıdan yardım almasını ve imdat ordusunun saldırılarını engellemek için çeşitli tedbirler de alınırdı. Böylece dış tehditlerden uzakta ve asker ve mühimmat kaybını en asgari seviyede tutarak kuşatmayı neticelendirmek amaçlanırdı.⁶⁹

Budin Kalesi'nin doğal ve mimarî yapısı kuşatanlara hem farklı seçenekler sunuyor hem de onların işini zorlaştıracak unsurları bünyesinde bulunduruyordu. Aynı anda kalenin farklı burçları ve tabyalarına saldırmak mümkündü. Bu durum kuşatanlara bir alana yoğunlaşmak yerine farklı tabyalarda şansını deneme fırsatı veriyordu. Kale muhafızları farklı burçlar ve tabyalarda mücadele etmek zorunda kaldıkları için daha fazla emek harcıyor ve süreç içinde önemli sayıda asker ve mühimmat kaybediyordu. Bununla birlikte düşmanın da birden fazla cephede mücadele etmesi masraflı ve yorucu oluyordu. Özellikle muhasara uzadıkça saldıranların moralleri ve umutları azalırken muhafızların şevkleri artıyordu.

İmparatorluk ordusu kumandanlarının seferin hedefini tartıştıkları dönemde Luigi Marsigli 27 Nisan 1684'te Dük Karl'a Budin Kalesi'nin kuşatma planıyla ilgili bir rapor sunmuştu. İlk cümlelerinde kalenin doğal konumunun güçlü bir savunma için yeterli olmadığını iddia etmiş ve Türklerin de sur dışı tahkimatlarla Budin'in savunma gücünü arttırmadığına dikkat çekmişti. Güneyinde Gürz İlyas Tepesi ve doğusunda Tuna Nehri ile Budin'in çok iyi bir konuma sahip olduğunu belirttikten sonra kalenin batısında iki küçük tepenin top bataryaları kurmak ve burçlar ve surlara doğru metris açmak için mükemmel bir imkân sunduğunu vurgulamıştı. Osmanlıların kalenin bu kısmını sur dışı tahkimatla güçlendirmemesi kuşatanlara büyük bir avantaj sağlayabilirdi. Osmanlıların Karga Bayırı olarak isimlendirdikleri tepe üzerinden surlarda açılacak gediklere genel bir saldırı düzenlenebilirdi. Gürz İlyas Tepesi'ne kurulacak top bataryalarıyla da kale ateş altında tutulabilirdi. Havan topları kullanılarak çoğu ahşaptan olduğunu binalarda yangın çıkarılabileceğini de eklemişti.⁷⁰

İmparatorluk ordusu Budin kuşatmasını Marsigli'nin önerilerine yakın bir şekilde planlamış ve yürütmüştü. Dük Karl, önceki yıl Osmanlıların Viyana kuşatmasına başladığı tarih olan 13 Temmuz'da orduyla Budin Kalesi'ne ulaşmıştı. İmparatorluk birliklerinin ilk hedefi Kale Tepesi'nin dışında kalan, bir sur ve Tuna Nehri kenarındaki küçük bir tabya ile korunan büyük varoşu ele geçirmek olmuştu. 14 Temmuz'da İmparatorluk topçularının başlattığı bombardıman sonucunda

⁶⁸ Silahdar, 940-941; Zübde-i Vekayiat, 182-183.

⁶⁹ Pieter Martens, "Siege Warfare (Early Modern)", *The Encyclopedia of War*, ed. G. Martel (Oxford: Wiley-Blackwell, 2012), c. IV, 1987-1994; Ostwald, *Vauban Under Siege*, 46-91.

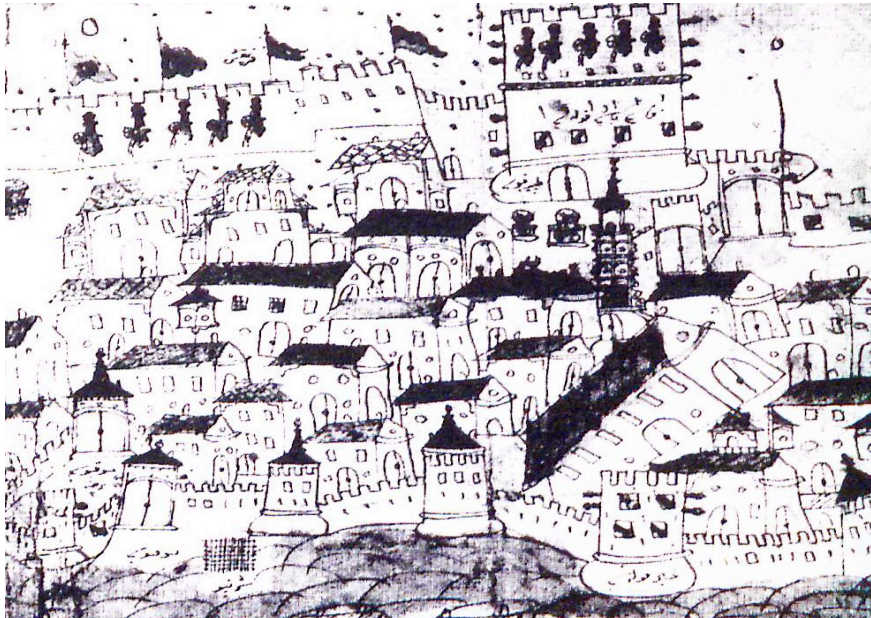
⁷⁰ Veress, "Gróf Marsili", 117-119.

“varoş dîvârı yalın kat olmağla zağme-i topdan yıkıldı” ve düşman askerleri sur üzerindeki Horos ve Yenikapı’yı aşarak varoşa girmişti. Kara Mehmed Paşa varoş içinde metris ve tahkimatlar kurarak düşman ilerlemesini durdurmaya çalışmıştı, fakat 19 Temmuz’da İmparatorluk birlikleri varoşa tamamen hâkim olmuştu.⁷¹

Varoşun ele geçirilmesinin ardından İmparatorluk ordusu kumandanları Budin Kalesi’ne üç noktadan saldırmaya karar vermişti: Kasım Paşa Burcu ile Karakaş Paşa Kulesi, Toprak Burcu ve İç Kale’yi muhafaza eden Firengi Tabyası ile Su (Bölme) Kulesi.⁷² Buna karşılık Şeytan İbrahim Paşa, kendi kapı askerlerini Tuna Nehri’ne bakan Haber ve Erdel tabyalarında, kul kethüdası Arnavud Çolak Ağa kumandasında yeniçerilerin bir kısmını Toprak Burcu’nda, Estergon askerlerini Veli Bey Kulesi’nde, yeniçeri askerlerinin geri kalanının Haseki İbrahim Ağa’nın emrinde Ekşi Aş Kulesi’nde, Mısır askerini Karakaş Paşa Kulesi’nde ve Rüstem Ağa başbuğluğunda Budin yeniçerilerini Firengi Tabyası’nda görevlendirmişti. Kendisi ise düşmanın asıl hedefi olan Kasım Paşa Burcu ile Karakaş Paşa Kulesi cephesinin kumandasını devralmıştı.⁷³

KASIM PAŞA BURCU VE KARAKAŞ PAŞA KULESİ

Ova Kapısı’nın bitişiğinde yer alan Kasım Paşa Burcu, Budin Kalesi’nin en heybetli burçlarından biri olması yanında İç Kale ile Orta Kale arasındaki konumu itibarıyla şehrin savunmasında da kilit bir role sahipti. Düşman kumandanları, Kasım Paşa Burcu, İç Kale’nin en kuzeyinde yer alan Karakaş Paşa Kulesi ve ikisi arasında yer alan perde duvara saldırarak aynı anda hem şehrin merkezine hem de İç Kale’ye kısa sürede hâkim olmayı amaçlamıştı. Bu nedenle kuşatma boyunca en çok olay ve çatışma kalenin bu kısmında meydana gelmişti.

Şekil 5: Kasım Paşa Burcu (1684)⁷⁴

⁷¹ A True and Exact Relation, 15-17; Silahdar, 941, 942-943.

⁷² Dük Karl, Papa’ya yazdığı mektupta özellikle Firengi Tabyası ile Kasım Paşa Burcu ve Karakaş Paşa Kulesi’ne saldırma kararı aldığını açıklamıştı, bkz. Journal de tout, 201.

⁷³ Silahdar, 942.

⁷⁴ Molnár, “Ottoman Buildings of Buda”, 47

İmparatorluk birlikleri 18 Temmuz'dan itibaren hedef olarak belirledikleri burçların karşısında top bataryaları kurmuş ve metris hazırlıklarına başlamıştı. Fındıklılı Mehmed Ağa'nın belirttiği üzere, düşman Kasım Paşa Burcu ve Karakaş Paşa Kulesi karşısında yer alan Karga Bayırı veya Tepesi üzerinde “*üç aded tabya ibdâs ve üzerlerine yigirmi bir pâre balyemez ve on iki aded havan topu*” kurmuştu.⁷⁵ Anonim kuşatma günlüğüne göre, 23 Temmuz'da bataryalardan ilk defa top ateşi açılmıştı. 26 Temmuz'da Kasım Paşa Burcu'na yönelik lağım çalışmaları başlarken Osmanlı muhafızları top ve tüfek ateşiyle düşmanı engellemeye çalışmıştı. 27 Temmuz'da havan topları surlara yaklaştırılmış ve metrisler Kasım Paşa Burcu'na doğru iyice ilerletilmişti. Ağustos ayının başlangıcına kadar şiddetli top atışlarıyla Karakaş Paşa Kulesi ve Kasım Paşa Burcu arasındaki perde duvara hasar verilmeye ve gedik açılmaya çalışılmıştı (Şekil 7).⁷⁶

Şekil 6: Kasım Paşa Burcu ve Karakaş Paşa Kulesi karşısında ve Karga Bayırı üzerinde kurulan top bataryaları ve sur altına ilerleyen metrisler⁷⁷

Düşman lağımçıları 5 Ağustos'ta Kasım Paşa Burcu altında üç lağımı tamamlamıştı. Bunu öğrenen Kara Mehmed Paşa, karşı lağım açılmasına karar vermişti, fakat Budin'de lağımçı ve humbaracı olmadığı için “*ze'âmet ve tîmâr şartıyla Rûm-ili askerinden üç humbaracı ve on lağımçı ve lağımları karışulamaya on delikçi*” yazılmıştı. Bu lağımçıları korumaları için bir bölük asker de görevlendirilmişti. Hatta bizzat Mehmed Paşa lağımçıları birlikte Ova Kapısı'ndan çıkmış ve sura isabet eden bir topun molozu üzerine düşünce yaralanmıştı.⁷⁸ Bütün bu önlemlere rağmen düşman 7 Ağustos'ta Kasım Paşa Burcu altındaki lağımları patlatmıştı. Ancak, burcun önünde bir toprak yığını biriktirmekten ve surun küçük bir kısmını havaya uçurmaktan başka etkisi olmamıştı.⁷⁹ 9 Ağustos'ta bu defa Karakaş Paşa Kulesi altında ikinci bir lağım daha patlatılmış ve surda bir gedik açılmıştı. 12

⁷⁵ Silahdar, 943.

⁷⁶ A True and Exact Relation, 20-21.

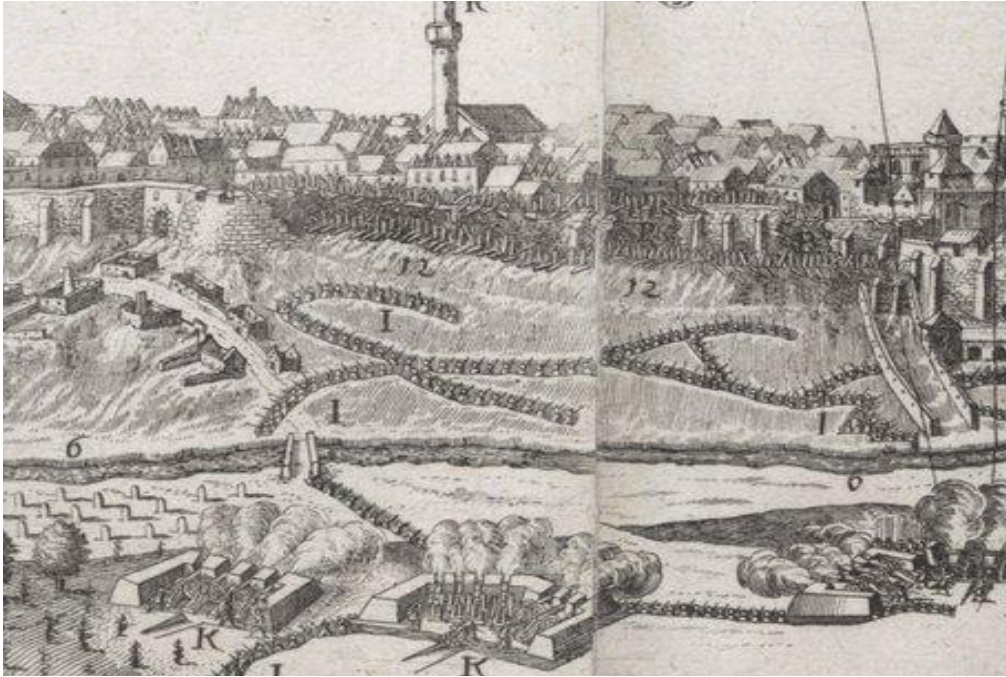
⁷⁷ https://iiif.oszk.hu/registika:000002763137_appm_0227_screen.jpg/full/3000/0/default.jpg

⁷⁸ Silahdar, 944.

⁷⁹ A True and Exact Relation, 22; Giornale nono dal campo cesareo sotto Buda li 8. e 14. agosto 1684 (Bologna: Marescandoli, 1684), 2; Chiarello, Historia degl' avvenimenti, 232-233.

Ağustos'ta düşman askerleri bu gedikten bir saldırı düzenlemiş, fakat Osmanlı muhafızlarının başarılı direnişi sebebiyle seksenden fazla kayıp vererek geri çekilmişti.⁸⁰ Daha önce bir havan topundan yaralanan Kara Mehmed Paşa, çatışmalar esnasında ikinci bir havan topunun daha isabet etmesi sonucunda şehit düşmüştü.⁸¹

Düşman lağımcıları 16 Ağustos'ta Kasım Paşa Burcu'nun sağ tarafında bir lağım daha patlatmıştı, ancak büyük bir kayaya denk gelmesi nedeniyle surdaki mevcut gedığı biraz daha genişletmek dışında etkisi olmamıştı. Sonraki gün Osmanlı muhafızlarının kaleden gerçekleştirdikleri yoğun top ve tüfek ateşi ve yağın yağmur metrislerde ve lağımlarda çalışanların işini oldukça zorlaştırmıştı. Keza düşman askerleri Kasım Paşa ile Karakaş Paşa arasındaki surun önünde yer alan istihkam duvarını (*faussebraye*) ele geçirmek için düzenledikleri saldırıdan da sonuç alamamıştı. Buna rağmen 18 Ağustos'ta Karakaş Kulesi'nin sol tarafında küçük bir gedik daha açılmış ve burada bir lağım patlatmak için çalışma başlatılmıştı. Ayrıca bu kısmı dövmek için bir top bataryası daha kurulmuştu.⁸² 22 Ağustos'ta Ova Kapısı'na doğru ilerleyen metrisleri muhafızların top ateşinden koruyan yeni tahkimatlar yapılmıştı. Beş gündür hazırlıkları yapılan bir lağım daha 25 Ağustos'ta patlatılmak istenmişti, ancak Budin muhafızları aynı günün gecesinde Kasım Paşa Burcu yakınlarında bir karşı lağımla düşmanın metrislerinin bir kısmını havaya uçurunca bu teşebbüs akim kalmıştı.⁸³

Şekil 7: Ova Kapısı, Kasım Paşa Burcu ve Karakaş Paşa Kulesi'ne yönelik saldırının batı yönünden tasviri⁸⁴

⁸⁰ A True and Exact Relation, 23; Giornale 8. e 14. agosto, 3; Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 233-234.

⁸¹ Silahdar, 944-945.

⁸² A True and Exact Relation, 25; Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 235-236; *Giornale decimo dal campo cesareo sotto Buda li 17 agosto 1684* (Bologna: Marescandoli, 1684), 2-4.

⁸³ A True and Exact Relation, 26-27; *Giornale vndecimo dal campo cesareo sotto Buda li 20 e 27 agosto 1684* (Bologna: Marescandoli, 1684), 3-4; Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 240.

⁸⁴ https://iiif.oszk.hu/registrika:000002763199_appm_0560_screen.jpg/full/3000/0/default.jpg

Chiarello, kaleyi ele geçirmenin lağımcların performansına bağılı olduğunu ancak geçen sürede bekleneni ortaya koyamadıklarını itiraf etmişti. Tecrübesizlikleri ve yavaş çalışmaları da eklenince askerlerin kuşatmanın başarıyla sonuçlanacağına dair inançları azalmıştı.⁸⁵ Nitekim 28 Ağustos'ta daha önce Karakaş Paşa Kulesi yanında açılan gediğı büyüteceğı umuduyla atılan bir lağım daha lağımcıların hataları yüzünden kendi askerlerine sekmiş ve metrislerin bir kısmına zarar vermişti. Lağımcılar ise muhafızların yoğun ateş altında daha fazla ilerleyemediklerini söyleyerek kendilerini savunmuştu.⁸⁶ Diğer taraftan, Chiarello, Osmanlıların açtıkları bütün lağımlardan haberdar olmalarını İmparatorluk ordugâhındaki Macarların ihanetine bağlamıştı.⁸⁷

Şekil 8: Kasım Paşa Burcu ve Karakaş Paşa Kulesi etrafında düşman metrisleri ve top tabyalarının planı⁸⁸

Oldukça ağır ilerleyen lağımcılar 10 Eylül'de surda açılan iki gedik arasında bir lağımı daha hazır hale getirebilmişti. Kumandanların planı lağım patlatıldıktan sonra genel bir hücum düzenlemektir. Osmanlı muhafızlarının ertesi gün büyük bir huruç için hazırlandığına dair gelen haberler de onların bu kararı almasını etkilemişti. Akşam saatlerinde patlatılan lağım Karakaş Paşa Kulesi'nin yanında “*iki araba girecek kadar dîvâr hisârı havaya perrân eyledî*”. Düşman on beş bin askerle hücumu geçmeye niyetlenmişti, ancak Mısır askerleri, Budin yeniçerileri ve gönüllü askerler “*gedik başını zapt eyleyüp siperlendiler ve sabâha değin çatmalar çatup ve çarh-ı felekler ile rahne dîvârı sedd*” eylemişti. Muhafızların hızlı bir şekilde gediğın arkasında güçlü bir duvar yükseltmesi düşmanı hücumu geçmekten caydırmıştı.⁸⁹

⁸⁵ Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 239; Ayrıca bkz. Contarini, *Istoria della guerra*, c. I, 304.

⁸⁶ *A True and Exact Relation*, 27-28; Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 241-242; *Giornale dvodecimo dal campo cesareo sotto Buda li 30 agosto e 2 settembre 1684* (Bologna: Marescandoli, 1684), 1.

⁸⁷ Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 245.

⁸⁸ <https://viewer.onb.ac.at/131B16C9>

⁸⁹ *A True and Exact Relation*, 31; *Silahdar*, 947; *Giornale terzodecimo dal campo cesareo sotto Buda li 5 e 10 settembre 1684* (Bologna: Marescandoli, 1684), 2-3.

Bu son girişimin ardından İmpartorluk ordusu kumandanları, Kasım Paşa Burcu ile Karakaş Paşa Kulesi'ne yönelik saldırıyı durdurma noktasına getirmişti. Kuşatmanın bu cephesinde başarısız olunmasında lağımcıların kötü performansı, Osmanlı muhafızlarının direnişi ve sonraki başlıkta inceleneceği üzere huruçların önemli etkisi vardı. Ayrıca Evliya Çelebi'nin “*kalenin batı tarafı uçurum bayırlı zemin olduğundan bendeği yoktur, olmak da mümkün değildir ve lazım da değildir zira o tarafı tamamen kesme yalçın kayalar üzerindedir*”⁹⁰ diyerek açıkladığı üzere kalenin bu tarafının topografik yapısı da kuşatanların işini zorlaştırmıştı. Bunların haricinde Osmanlıların gedikleri kapatmada gösterdikleri azim de sonuçta belirleyici olmuştu. Aslında Evliyâ Çelebi, “*kale döven top gülleleri tesir edip duvarlara zarar vermesin için tüm tabya duvarları kaplumbağa arkası gibi içeri eğri yapmıştır, eğer top gülleleri gelse kayıp sekip gider, asla duvara tesir etmez*” ifadeleriyle tabya ve surların top atışlarına karşı dirençli olduğunu iddia etmişti.⁹¹ Ancak, Fındıklılı Mehmed Ağa'nın belirttiği üzere, “*her dânesi yigirmi dörder vakıyye pür-tâb eylediği bu kadar bin yuvarlağın isâbet eylediği dîvârlar ikişer üçer günden ziyâde pâydâr olmayup, rûzmerre top ve humbara ile harâb*” olmuştu. Buna rağmen muhafızlar “*gicelerde evler söküp, çatmalar çatup içlerini toprak ile doldurup sabâba değin ol gedükleri berkidüp ke'levvel dîvâr iderler ve ceng ü peygâra bâzır ü âmâde olurlardı*.”⁹²

FİRENGİ TABYA İLE SU (BÖLME) KULESİ VE TOPRAK BURCU

Kasım Paşa Burcu ve Karakaş Paşa Kulesi'nde başarısız olan İmparatorluk birlikleri 14 Eylül'den itibaren Firengi Tabyası ve Tuna Nehri'ne bakan Su veya Bölme Kulesi'ne yoğunlaşmıştı.⁹³ 19 Temmuz'dan sonra kuşatılmasına karar verilen burçlar karşında yapılan hazırlıklar kapsamında Firengi Tabyası ve Su Kulesi'nin karşısında yükselen Gürz İlyas Tepesi'nde top bataryaları kurulmuştu. Fındıklılı Mehmed Ağa'nın vurguladığı üzere düşman “*Firengi kulle ve iç kal'a ve şehirde görünen yerlerde ve çârsû ve bâzârlarda âdem gezdirmemek kasd-ı fâsidiyle*” Gürz İlyas Tepesi altında inşa ettikleri büyük bir tabyanın içine yedi adet balyemez top yerleştirmişti. Tepenin üst kısmında ise dört humbara ve yedi şâhî darbzenden oluşan ikinci bir top bataryası kurmuşlardı.⁹⁴

Şekil 9: Firengi Tabyası etrafında kurulan top bataryaları ve metrisler ve Su Kulesi'ne kadar ilerleyen kuşatma kolları⁹⁵

⁹⁰ Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 6. Kitap - 1. Cilt, 300.

⁹¹ Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 6. Kitap - 1. Cilt, 300.

⁹² Silahdar, 943.

⁹³ A True and Exact Relation, 33.

⁹⁴ Silahdar, 943; A True and Exact Relation, 18.

⁹⁵ https://iiif.oszk.hu/registika:000002763137_appm_0227_screen.jpg/full/3000/0/default.jpg

Düşman uzun bir süre batı surları ve burçlarına saldırdığı için Firengi Tabyası etrafındaki gelişmeler hakkında kaynaklar çok az bilgi vermiştir. Anonim kuşatma günlüğüne göre, 30 Ağustos'ta Firengi Tabyası önünde açılan metris Su Kulesi'ne doğru ilerletilmişti.⁹⁶ 16 Eylül'de Bavyera birlikleri metrisleri neredeyse Su Kulesi'ne yaklaştırmış ve burada kurdukları altı adet büyük çaplı topla kaleye top atışı başlatmıştı.⁹⁷ 18 Eylül'de Bavyera askerleri Firengi Tabyası'nın önündeki hendeği aşmak için şarampoya ulaşmışlar ve metrislerin tabyanın solunda yer alan Küçük Firengi Kulesi'ne kadar ilerletmeyi başarmışlardı. 19 Eylül'de Küçük Firengi Kulesi'nin sol alt kısmında bir gedik açılmıştı. Osmanlı muhafızları Küçük Firengi Kulesi'ne yerleştirdikleri toplarla olası bir saldırıyı önlemek için düşman metrislerini bombalamıştı.⁹⁸

İmparatorluk ve Bavyera birlikleri sonraki günlerde Firengi Tabyası etrafındaki ilerleyişini sürdürmeye ve açılan gediki genişletmeye uğraşmıştı.⁹⁹ 30 Eylül'de Bavyera askerleri şarampoya geçişi daha güvenli hale getirecek önlemler almıştı. 1 Ekim'de tabya ve kuleyi dövmek için bir top bataryası daha hazırlanmıştı. Sonraki gün iki Bavyera ve bir İmparatorluk bataryasından tabyaya şiddetli bir top ateşi açılmıştı.¹⁰⁰ 4 Ekim'de İmparatorluk ve Bavyera askerleri açılan gedikten genel bir saldırı düzenlemişti. Fındıklılı Mehmed Ağa'nın ifadeleriyle “*kal'adan atılan top u tüfenge bakmayup, handaklara doldular ve top ile açtıkları Frengi kulesinin gedigine hücum idüp, şaranpolarına sarıldılar.*” Düşman “*kal'anın burc u bârûsuna ve çatma ve dolma toprak üstüne tırmaşarak çıkup içeriye atılmak sadedinde iken*” Budin yeniçeri ve gönüllüleri özverili bir savunmayla onları önlemişti. Akşama kadar devam eden şiddetli çatışmalar sonucunda düşman dört yüzden fazla kayıp vererek geri çekilmişti.¹⁰¹ 6 Ekim'de süvari ve piyadelerin katılacağı bir genel saldırı hazırlığı yapılmıştı, ancak lağımçıların henüz seğirdim yoluna ulaşamadıklarını bildirmeleri üzerine bu plan ertelenmişti.¹⁰²

Sonraki günlerde özellikle Osmanlı muhafızlarının huruçları ve imdat ordusunun oluşturduğu panik nedeniyle çalışmalar yavaşlarken düşman askerleri kendilerini korumak için istihkamlar (*redouts*) inşa etmişti. Buna rağmen muhafızlar 12 Ekim'de Bavyera metrislerinin önemli kısmını harap etmişti. 14 Ekim'de düşmanın lağım atma hazırlığında olduğunu öğrenen muhafızlar, bir saldırı daha düzenlemiş ve dört saat süren çatışmanın sonunda geri püskürtülmüşlerdi. Lağımçıları henüz çalışmalarını tamamlamadıkları için lağımın patlatılması sonraki günlere ertelenmişti.¹⁰³ 18 Ekim'de lağımçıları bu defa suya denk geldikleri için çalışmayı durdurmak zorunda kalmıştı. Zaman geçtikçe etkili bir lağım patlatacağına olan inanç da azalmıştı.¹⁰⁴ 25-26 Ekim'de Osmanlılar İç Kale'de bulunan zindanın ve Kraliyet sarayının altına ulaşan düşman lağımalarını bularak etkisiz hâle getirmişti.¹⁰⁵ Muhafızlar düşmanın kuşatmayı kaldırmaya karar vermesinin ardından 2 Kasım'da yine İç Kale'deki debbağhaneye ulaşan son lağımı da iptal etmişti.¹⁰⁶

⁹⁶ A True and Exact Relation, 28.

⁹⁷ A True and Exact Relation, 34; Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 251.

⁹⁸ A True and Exact Relation, 35.

⁹⁹ Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 251-252.

¹⁰⁰ A True and Exact Relation, 40-41; Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 260.

¹⁰¹ *Silahdar*, 962-963; A True and Exact Relation, 40-41; *Giornale 17. dal Campo cesareo sotto Buda li 10. ottobre 1684* (Bologna: Marescandoli, 1684), 2-3; Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 261-262.

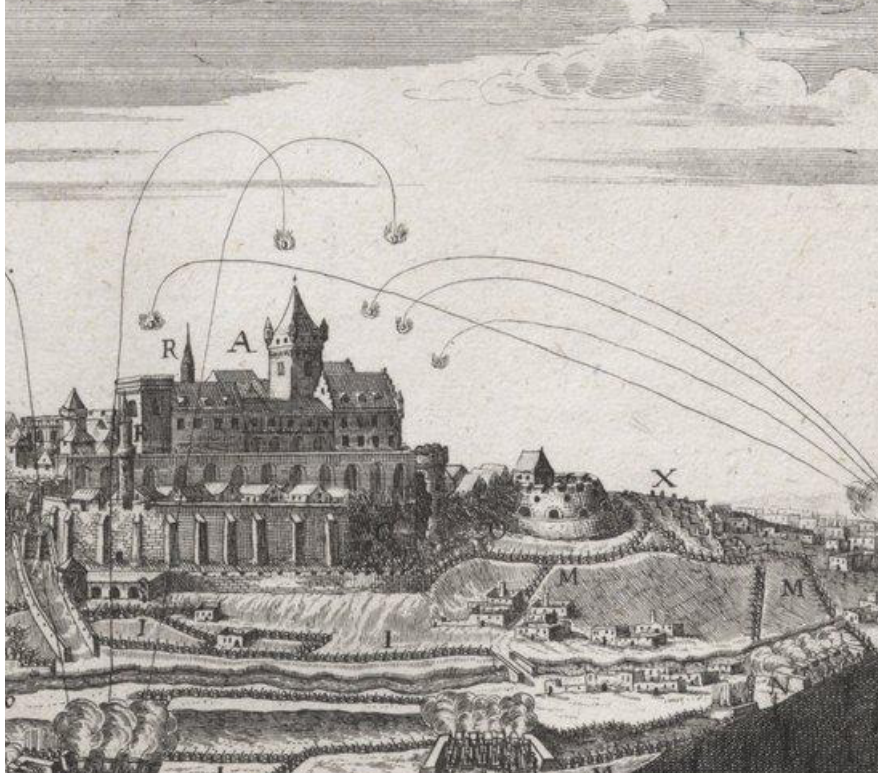
¹⁰² A True and Exact Relation, 42.

¹⁰³ A True and Exact Relation, 42-43; *Silahdar*, 964; Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 263-264, 265.

¹⁰⁴ Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 266, 268.

¹⁰⁵ *Silahdar*, 966-967; Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 271-272.

¹⁰⁶ *Silahdar*, 967.

Şekil 10: Firengi Tabyası'nı çevreleyen düşman metrisleri¹⁰⁷

İmparatorluk birlikleri Kasım Paşa Burcu ve Karakaş Paşa Kulesi'nin ardından Firengi Tabyası ve Su Kulesi saldırılarında da başarısız olurken benzer faktörler sonucu belirlemişti: etkili lağımların patlatılamaması, muhafızların gediklerden gerçekleştirilen saldırıları püskürtmesi ve metrislere huruçlar ve ateşli silahlarla zarar vermesi. İmparatorluk askerleri rakiplerinin özverili ve sabırlı direnişini kıramadıkça umutlarını yitirmişti. Benzer bir durum Toprak Burcu etrafında meydana gelen mücadelelerde de gözlemlenmektedir.

İmparatorluk ordusu kumandanları batı burçları ve İç Kale'ye daha fazla önem verdikleri için Toprak Burcu saldırısına çok fazla yatırım yapmamıştı. Bu nedenle kaynaklar sadece 13 Ağustos'ta meydana gelen olay hakkında bilgi sağlamıştır. Fındıklı Mehmed Ağa'nın belirttiği üzere düşman 19 Temmuz'da Toprak Burcu karşısında iki tabya yapıp üzerine sekiz balyemez, sekiz havan topu ve çok sayıda darbzen yerleştirmişti.¹⁰⁸ 13 Ağustos'ta Kasım Paşa Burcu ve Karakaş Kulesi ile aynı zamanda Toprak Burcu altında da bir lağım atılmıştı. Patlamanın sonucunda burcun altında küçük bir gedik oluşsa da Osmanlı muhafızlarının yine gediği tutması nedeniyle düşman bir saldırı düzenleyememişti. Ayrıca kopan taşlar düşman metrislerindeki askerlere de zayıat verdimişti. Bu başarısızlık herkesi hayal kırıklığına uğrattırken Chiarello lağımcıların işlerini hakıyla yerine getiremediğini yinelemişti.¹⁰⁹

¹⁰⁷ https://iiiif.oszk.hu/regiritka:000002763199_appm_0560_screen.jpg/full/3000/0/default.jpg

¹⁰⁸ Silahdar, 943.

¹⁰⁹ Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 234-235; *A True and Exact Relation*, 24; Silahdar, 944.

Şekil 11 Toprak Burcu'na karşı kurulan top bataryaları ve metrisler¹¹⁰

Toprak Burcu yerine diğer hedeflere odaklanmaları düşman kumandanlarının iyi bir plan ve stratejiye sahip olmadıklarını gösteriyordu. Zira 19 Temmuz'da büyük varoşa hâkim olduktan sonra Toprak Burcu ile Erdel Tabyası arasına saldırma imkânı yakalamışlardı. Kalenin kuzeyine denk gelen bu geniş alanda Beç Kapısı'nı ve diğer kuleleri de kuşatabilirlerdi. 1684 yılındaki kuşatmadan ders çıkaran kumandanlar, 1686 yılında Toprak Burcu'na yoğunlaşacak ve burayı ele geçirdikten sonra şehri işgal edecekti. Neticede, İmparatorluk ordusunun 1684 yılında Budin kuşatmasında başarısız olmasında doğru burçlara saldırmamasının da önemli payı vardı.

BUDİN MUHAFAZLARININ HURUÇLARI

Kuşatma altında kalan kale muhafızlarının en etkili direniş yöntemlerinden biri aralıklarla kale kapılarından dışarı çıkarak düşman metrislerini basmak, lağım çalışmalarını sekteye uğratmak ve top bataryalarını bozmaktı. Budin muhafızları kuşatma boyunca çok sayıda ve etkili huruçlar düzenleyerek düşmana ağır darbe vurmuştu. Nitekim Fındıklılı Mehmed Ağa önemine binaen büyük huruçları ayrı başlıklar altında anlatmıştı. Muhasaradan önce kalede yüksek sayıda askerin görevlendirilmesi bu huruçların düzenlenebilmesine imkân tanımıştı. Öyle ki Şeytan İbrahim Paşa kuşatmanın üçüncü ayında teslim olma çağrısı yapan Dük Karl'a kalede asker ve mühimmat noktasında eksiklikleri olmadığını söyleyerek savaşmaya devam edeceğini bildirmişti.¹¹¹

¹¹⁰ https://iiiif.oszk.hu/regiritka:000002763199_appm_0560_screen.jpg/full/3000/0/default.jpg

¹¹¹ Silahdar, 960, 972.

Tablo 1 Budin muhafızlarının düzenledikleri huruçlar

	Huruç Tarihi	Mevkii	Düşman Kayıpları
1	18 Temmuz	Büyük Varoş	200 yaralı, iki top (Silahdar'a göre 3.000 ölü)
2	21 Temmuz	Gürz İlyas Tepesi-Firengi Tabyası	-
3	28 Temmuz	Ova Kapısı-Kasım Paşa Burcu ve Karakaş Paşa Kulesi önündeki metrisler	
4	29 Temmuz	Ova Kapısı-Kasım Paşa Burcu önündeki metrisler	40 ölü
5	30 Temmuz	Firengi Tabyası	-
6	1 Ağustos	Ova Kapısı-Kasım Paşa Burcu önündeki metrisler	10'un üzerinde ölü
7	2 Ağustos	Ova Kapısı-Kasım Paşa Burcu önündeki metrisler	200 ölü
8	5 Ağustos	Ova Kapısı-Kasım Paşa Burcu önündeki metrisler	-
9	14 Ağustos	Büyük Varoş	40'ın üzerinde ölü
10	19 Ağustos	Ova Kapısı-Kasım Paşa Burcu ve Karakaş Paşa Kulesi önündeki metrisleri	-
11	23 Ağustos	Ova Kapısı-Kasım Paşa Burcu ve Karakaş Paşa Kulesi önündeki metrisler	-
12	29 Ağustos	Ova Kapısı yakınlarındaki düşman istihkamları	-
13	2 Eylül	Büyük Varoş	15'in üzerinde ölü
14	17 Eylül	Aynı anda Büyük Varoş'a ve Ova Kapı'dan Karakaş Paşa Kulesi'ne kadar	15'in üzerine ölü (Silahdar'a göre 1.000 ölü)
15	18 Eylül	Firengi Tabyası önündeki metrisler	15'in üzerinde ölü

16	22 Eylül	Firengi Tabyası ve Gürz İlyas Tepesi	-
17	24 Eylül	Büyük Varoş	200'ün üzerinde ölü
18	25 Eylül	Büyük Varoş ve Ova Kapısı'ndan metrislere	
19	2 Ekim	Firengi Tabyası önündeki metrisler	-
20	14 Ekim	Firengi Tabyası önündeki metrisler	-
21	18 Ekim	Firengi Tabyası önündeki metrisler	-
22	24 Ekim	Büyük Varoş	Silahdar'a göre 1.000'den fazla ölü
23	25 Ekim	Karakaş Paşa Kulesi	-
24	2 Kasım	Firengi Tabyası	-

Budin muhafızları üç ay ve yirmi bir gün devam eden kuşatma sırasında düşman metrislerine ve lağımlarına toplamda yirmi dört defa huruç düzenlemişti (Tablo 1). Muhafızlar henüz 18 Temmuz'da büyük varoşu ele geçirmeye çalışan düşman ordusuna dört koldan saldırarak kolay teslim olmayacaklarının mesajını vermişti. Fındıklılı Mehmed Ağa'nın birinci huruç olarak bahsettiği bu saldırı düşman birliklerinin bir kısmının burçlar karşısında hazırlıklara başlamak için yer değiştirdiği sırada gerçekleşmişti. Beç Kapısı ve varoş surunda açılan gediklerden harekete geçen Osmanlı piyade ve süvarileri Veli Bey Ilcası'na kadar uzanan şiddetli bir hücumla düşmanı Tuna Nehri'ne sürmüştü. Düşmanın iki topu çivilenmiş ve metrisleri basılmıştı. Ancak, sayıca üstün İmparatorluk kuvvetleri top bataryalarını ateşleyerek ve karşı saldırıya geçerek muhafızları püskürtmeyi başarmıştı. Abartılı rakamlar vermeyi seven Fındıklılı Mehmed Ağa'ya göre, Kara Mehmed Paşa bizzat on beş kişiyi katlederken toplamda da binden fazla düşman öldürülmüştü. Anonim kuşatma günlüğü ise bazı küçük rütbeli kumandanların öldüğü bu çatışmada iki yüz askerin yaralandığını belirtmişti.¹¹²

Budin muhafızları sonraki günlerde düşmanın saldırılarını yoğunlaştırdığı burçların önündeki metrisleri bozmak, topları çivilemek ve lağımları iptal etmek için huruçlar düzenlemişti. Temmuz ayının sonundan Ağustos ayının sonuna kadar gerçekleştirilen huruçlarda Kasım Paşa Burcu ve Karakaş Paşa Kulesi etrafındaki düşman askerleri hedef alınmıştı. İmparatorluk ordusu kumandanları, muhafızların saldırılarını durdurmak için çeşitli önlemler almıştı. Anonim kuşatma günlüğünde belirtildiği üzere, Ağustos ayının henüz ilk günlerinde Osmanlı askerlerinin huruçları

¹¹² Silahdar, 942; A True and Exact Relation, 16.

metrislerde korkuya yol açarken tedbir olarak süvariler metris başlarında ve Ova Kapısı civarında görevlendirilmişti.¹¹³ Chiarello ise Osmanlıların son ana kadar canla başla mücadele edeceklerini bu huruçlarla ortaya koyduklarını vurgulamıştı.¹¹⁴ Dük Karl da askerleri cesaretlendirmek için huruçlar sırasında metrislere kadar gitmişti.¹¹⁵ Alınan önlemler muhafızları durdurmayınca son olarak Ova Kapısı ve metrisler etrafında istihkamlar (*redouts*) inşa edilmişti.¹¹⁶

Budin muhafızları ise düşman metrislerine daha rahat ulaşabilmek için Ova Kapısı'ndan Kasım Paşa Burcu etrafına kadar uzanan sıçanyolları yapmıştı.¹¹⁷ İki yüz elli, üç yüz ve beş yüz askerin katıldığı huruçlar sonunda birçok lağım iptal ve metrisler tahrip edilmişti. Bu huruçlar halihazırda lağım çalışmalarında beklenileni ortaya koyamayan lağımçıların işini daha da zorlaştırmış ve etkili lağımlar patlatmalarının önüne geçmişti. Mesela, 10 Eylül'de muhafızların huruç için hazırlandığını öğrendiklerinde lağımı planlanandan daha erken patlatmışlardı.¹¹⁸ Öte yandan, düşmanın Kasım Paşa Burcu ve Karakaş Paşa Kulesi'ne saldırılarını hafiflettikleri dönemde de muhafızlar saldırılarını sürdürmüştü. İmdat ordusunun Budin'e yaklaştığı dönemde iki bin beş yüz asker 25 Eylül'de Ova Kapısı'ndan dışarı çıkarak "*kâfirin topları mazgallarına değin uğurlarına gelen metrislerin basıp, içinde bulunan üç binden mütecâviz kâfiri tamâm ifnâ vü i'dâm*" etmişti.¹¹⁹ Hatta kuşatmanın sonlarına doğru düşman lağımçıların son defa Karakaş Paşa Kulesi altında bir lağım patlatma girişimleri muhafızların hurucuyla akamete uğramıştı.¹²⁰

Kasım Paşa Burcu ve Karakaş Paşa Kulesi etrafında yaşananlara benzer şekilde Osmanlı muhafızları Eylül ve Ekim aylarında Firengi Tabyası'na yönelik saldırıları durdurmak için etkili huruçlar gerçekleştirmişti. Bu sayede tabyayı çevreleyen metrisler bozulmuş ve düşman askerlerinin şarampoyu ele geçirme girişimleri engellenmişti. Özellikle 22 Eylül'de yeniçerilerin ve süvarilerin de katıldığı büyük huruçta düşman Gürz İlyas Tepesi'ne kadar sürülmüş ve metrisleri büyük oranda tahrip edilmişti.¹²¹ Benzer şekilde 2 Ekim'de dört yüz piyade ve süvari düzenlediği huruçla metrislerdeki askerleri tabya etrafından söküp atmıştı.¹²² Öyle ki düşman askerleri özellikle topları korumak için yeni istihkamlar inşa etmek zorunda kalmıştı.¹²³ 14 Ekim'den sonra düşmanın İç Kale'ye uzanan lağımları hedef alınmış ve muhafızlar her bir huruçta bir veya birden fazla lağımı iptal etmişti. Bunun sonucunda lağımçıları Firengi Tabyası ve İç Kale'de bir tane dahi lağım patlatmayı başaramamıştı.

Netice itibarıyla, Budin muhafızları kuşatma boyunca düzenledikleri huruçlarla rakiplerinin planlarını ve hamlelerini önemli ölçüde engellemişti. Ayrıca huruçlar sayesinde moral üstünlüğünü daima elinde tutmuşlar ve rakiplerinin teslim olma beklentilerini boşa çıkarmışlardı. Aynı şekilde düşmanın açılan gediklerden düzenledikleri saldırıları da her seferinde püskürtmeyi başarmışlardı. Şeytan İbrahim Paşa da askerlerin şevkini ve mücadele azmini yüksek tutmaya dikkat etmişti.

¹¹³ A True and Exact Relation, 22.

¹¹⁴ Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 230.

¹¹⁵ A True and Exact Relation, 27.

¹¹⁶ A True and Exact Relation, 28.

¹¹⁷ Silahdar, 944.

¹¹⁸ A True and Exact Relation, 31.

¹¹⁹ Silahdar, 959.

¹²⁰ Silahdar, 966.

¹²¹ A True and Exact Relation, 36.

¹²² A True and Exact Relation, 41.

¹²³ Silahdar, 965.

“*Yalnız baş ve dil getüren çiğdârlara değil, alay-ı ceng-i küffârdan bir tahta ve kürek ve kazma getürenlerine*” dahi terraki ve ihsan dağıtmıştı. Bunun etkisiyle muhafızlar buldukları her fırsatta düşmanla çatışmaya girmişti.¹²⁴ Bununla birlikte, Budin muhafızlarının mücadele gücünü korumasında Osmanlı imdat ordusunun faaliyetlerinin de payı olmuştu.

OSMANLI İMDAT ORDUSU

İmdat ordusunun faaliyetleri kuşatma savaşının sonucunu belirleyebiliyordu, zira düşman askerlerine saldırarak, kuşatma kollarını bozarak ve muhafızlara askerî destek ulaştırarak muhasara altındaki kaleyi kurtarabiliyorlardı. Nitekim Budin kuşatmasından bir sene önce Osmanlıların Viyana'yı fethetmesini imdat ordusu önlemişti.¹²⁵ Vaç ve Budin yakınlarında iki defa mağlup olduktan sonra bir meydana savaşına daha girmeye cesaret edemeyen Osmanlı ordusu, kuşatmanın özellikle son safhasında İmparatorluk birliklerini bozmaya ve Budin Kalesi'ne askeri destekte bulunmaya uğraşmıştı. Bu tercih sayesinde düşmanın kuşatmayı yürütme kapasitesine önemli bir darbe vurmuş ve muhafızlarının direnişini sürdürmesini sağlamıştı.

Üngürüs Seraskeri Bekri Mustafa Paşa, 13 Temmuz'da İmparatorluk ordusunun harekete geçmesinin ardından Budin Kalesi'nden ayrılmış olsa dahi tamamıyla geri çekilmediği için kuşatmanın ilk günlerinde iki taraf arasında sıcak çatışmalar meydana gelmişti. Serasker, 18 Temmuz'da iki bin süvariyle kuşatmayı gözlemlemek için Gürz İlyas Bayırı'na yaklaşmıştı. Bundan haberdar olan Dük Karl, bir süvari birliğini Mustafa Paşa'nın üzerine göndermiş ve meydana gelen mücadelenin ardından Osmanlılar geri çekilmişti. Ertesi gün Rumeli Beylerbeyi Mehmed Paşa kaleye asker sokmak için tekrar Budin'in batısında yer alan Kestane Bayırı'na kadar sokulmuştu, ancak bu sırada düşman ordusu batı surlarına saldırmak için hazırlandığından görevini yerine getirememişti.¹²⁶ Aynı gün kumandanlar ordunun Hamza Bey Palankası'na çekilmesi konusunu konuşmak için bir araya gelmişti. Budin etrafında konaklanılmasından yana olan Bosna Beylerbeyi Osmanpaşa-oğlu Ahmed Paşa ve Rumeli Beylerbeyi Kadıköylü Mehmed Paşa, düşmanın ikmal yollarını kesmeyi önermişti. Serasker Mustafa Paşa ise ordunun Hamza Bey Palankası etrafında yerleşmesine karar vermişti. 20 Temmuz'da öncü birlikler geri çekiliş sırasında düşmanın karavuluna denk gelmiş ve kısa süren bir çatışmadan sonra düşman askerleri firar etmişti.¹²⁷

Osmanlı ordusunun Budin etrafındaki faaliyetlerinden tedirgin olan Dük Karl, 21 Temmuz'da Serasker Bekri Mustafa Paşa'ya savaşa davet etmişti. Osmanlı kumandanlarının bir kısmı taze kuvvetler gelene kadar düşmanla çatışmaya girmeme yönünde fikir beyan etmesine rağmen Serasker bu teklifi kabul etmişti. Dük Karl ordunun büyük kısmını muharebeye hazırlarken ordugâhı bozmayan Mustafa Paşa da piyade ve süvarilerle harekete geçmişti. İki ordu ertesi gün Gürz İlyas Tepesi'nin doğusundaki vadide karşı karşıya gelmişti. Osmanlılar savaşın başında düşmanı zor duruma düşürmek için develeri ileriye sürmüştü. Develerden sıyrılan düşman piyade

¹²⁴ Silahdar, 945.

¹²⁵ Şakul, II. Viyana Kuşatması, 355-434.

¹²⁶ Silahdar, 948.

¹²⁷ Silahdar, 948-949.

ve süvarileri şiddetli bir hücumla kısa sürede Osmanlı ordusunu bozguna uğratmış ve askerler bütün ağırlıklarını geride bırakarak Ösek'e firar etmişti.¹²⁸

Kazanılan bu üçüncü zaferin ardından İmparatorluk ordusu Eylül ayına kadar Osmanlı ordusunun tehdidinden kurtulmuştu. Ösek'e dönen Üngürüs Seraskeri Bekri Mustafa Paşa, Budin'e tekrar yardıma gitmek için dağılan askerleri bir araya getirmiş ve takviye kuvvetleri beklemişti. Temmuz ve Ağustos ayı boyunca yeni birlikler orduya katılırken IV. Mehmed'in düşmanla savaşmasını ve Budin'i kurtarmasını emreden fermanı 29 Ağustos'ta Mustafa Paşa'nın eline ulaşmıştı. Bunun üzerine Serasker, 6 Eylül'de orduyla Ösek'ten harekete geçmiş ve 12 Eylül'de İstolni-Belgrad'a ulaşmıştı.¹²⁹

İmparatorluk kumandanları yirmi binden fazla askerden müteşekkil Osmanlı imdat ordusunun Ösek'ten harekete geçtiğini öğrendiklerinde ne yapılacağını görüşmek için bir araya gelmişti. Verilen kayıplar nedeniyle asker sayısı azaldığı için kuşatmayı sürdürürken imdat ordusuyla savaşamayacak durumda olduklarını kabul etmişlerdi. İlk esnada muhasarayı durdurma, bütün askerlerle Osmanlılarla savaşma ve muharebenin sonucuna göre kuşatmaya devam etme kararı alınmıştı. Ancak özellikle Firengi Tabyası etrafında bulunan kuşatma kollarındaki ilerleme dikkate alınarak toprak ve askerlerin tamamının metrislerden çıkarılmasından vazgeçilmişti.¹³⁰ Bunun üzerine Bavyera ve İmparatorluk birliklerinden yedi bin asker Osmanlı imdat ordusunu karşılamak için sahaya çıkmıştı. Ayrıca Dük Karl'ın emriyle 13 Eylül'den itibaren metrisler ve ordugâh etrafındaki tahkimatlar güçlendirmiş ve bazı birliklerin yeri değiştirilmişti. 16 Eylül'de bir keşif birliği Osmanlıları gözlemek için İstolni-Belgrad'a gönderilmişti.¹³¹

17 Eylül'de Osmanlı öncü birlikleri Peşte ve Gürz İlyas Tepesi'nin doğusundaki Muhannes Tepesi'nde gözükmüştü. Bundan cesaret alan muhafızlar Ova Kapısı'ndan metrislere ve büyük varoşa iki ayrı huruç düzenlemişti.¹³² Vezir Abaza Siyavuş Paşa ve Rumeli Beylerbeyi Kadıköylü Mehmed Paşa kumandasındaki birlikler 19 Eylül'de Muhannes Tepesi'nden harekete geçerek Gürz İlyas Tepesi'nin doğusundaki Cebel Bayırı'nda konuşlanan Hırvat birliklerine saldırmıştı. Daha önce temas edildiği üzere aynı gün kale muhafızları da Firengi Tabyası önündeki düşman metrislerine bir huruç daha düzenlemişti. Günün sonunda İmparatorluk birlikleri bir karşı saldırıyla Osmanlı birliklerini uzaklaştırmıştı.¹³³ 22 Eylül'de Osmanlı öncü birlikleri bir kez daha Gürz İlyas Tepesi'ndeki düşman taburlarına saldırmıştı. Ancak iyi bir savunma hattı oluşturan İmparatorluk askerleri, top bataryalarının da desteğiyle Osmanlı hücumunu savuşturmuştu. Aynı gün Budin muhafızları da imdat ordusunun saldırısına ayak uydurarak etkili bir huruç gerçekleştirmişti.¹³⁴

Chiarello, Osmanlı imdat ordusunun aralıklarla saldırılar düzenlemesinin ve bir kısmının Peşte yakınlarına yerleşmesinin İmparatorluk askerleri arasında büyük bir rahatsızlığa sebep olduğuna dikkat çekmişti. Lağımların etkisizliği, muhafızların güçlü direnişi ve kalenin teslim olma

¹²⁸ *Silahdar*, 949-951; *A True and Exact Relation*, 18-19; Rycout, *The History of the Turk*, 147; Contarini, *Istoria della guerra*, c. I, 296-297.

¹²⁹ *Silahdar*, 953.

¹³⁰ Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 246-247; Contarini, *Istoria della guerra*, c. I, 315-317.

¹³¹ *A True and Exact Relation*, 32-34; Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 249.

¹³² *Silahdar*, 955-956.

¹³³ *Silahdar*, 954-955; *A True and Exact Relation*, 36-38.

¹³⁴ Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 253-254; *A True and Exact Relation*, 37-38; *Silahdar*, 956; Contarini, *Istoria della guerra*, c. I, 323-324.

şansının azalması da eklenince umutlar tükenme noktasına gelmişti.¹³⁵ Serasker Bekri Mustafa Paşa ise öncü birliklerin ardından 23 Eylül'de orduyla Budin'e doğru harekete geçmişti. Ertesi gün toplanan savaş meclisinde “*tabur-ı makbûrî ardından kuşadup, cengler gösterilmesine ve ol mahalde kal'aya imdâd konulmasına*” karar verilmişti. Gürz İlyas Tepesi, Cebel Bayırı, Tuna Nehri ve dağ tarafından saldırı düzenlemek için ordu dört bölüğe ayrılmıştı.¹³⁶ Aynı gün bin iki yüz yeniçeri büyük varoşa bir huruç düzenlemiş ve iki yüzden fazla düşman askerini katletmişti. Huruç sırasında Peşte tarafından bir miktar mühimmat ve zahire Budin Kalesi'ne nakledilmişti.¹³⁷

Osmanlı ordusu 25 Eylül'de harekete geçmeye hazırды, ancak sabah saatlerinden itibaren etkisi gösteren şiddetli yağmur ve sis organize bir saldırı düzenlenmesine mani olmuştu. Osmanlı ordusu dört bölük halinde tayin edildikleri koldan düzenli bir şekilde düşman hattına yaklaşmaya başladığında “*Siyavuş Paşa ve Ahmed Paşa'dan gayrı sâ'ir paşalar ve askerî tâ'îfesi bâ'inlik idüp, yağmuru bahâne itmekle, tabur cengine yürimediler.*” Vezir Abaza Siyavuş Paşa ve Yanova Beylerbeyi Osmanpaşa-oğlu Ahmed Paşa dört bin beş yüz süvariyle Ova Kapısı etrafındaki düşman metrislerine ve birliklerine saldırmıştı. Dük Karl'ın da müdahalesiyle İmpartorluk birlikleri Osmanlı süvarilerini kısa sürede durdurmuştu. Daha sonra meydana gelen şiddetli çatışmalarda Osmanlılar kayıplar vererek geri çekilmişti. Buna rağmen mücadeleler sırasında Siyavuş Paşa'nın emriyle altı yüz kadar asker düşman hattını aşarak Budin Kalesi'ne girmeyi başarmıştı.¹³⁸ Osmanlı ordusunun hücumunu bir kez daha fırsata çeviren muhafızlar ise büyük varoşa huruç düzenlemişti.¹³⁹

Osmanlı imdat ordusu ilk denemede beklenen katkıyı sunamamış ve düşmanı kuşatmayı kaldırmaya zorlayacak bir saldırı gerçekleştirememişti. Serasker Bekri Mustafa Paşa 26 Eylül'de orduyla daha güvenli bir yere çekilmişti. Dük Karl da bir süre Osmanlı ordusunu takip etmişti.¹⁴⁰ İmparatorluk casusları 5 Ekim'de Osmanlı ordusunun kaleye yardım ulaştırmak için Tuna Nehri kenarında konakladığına ve yeni takviye kuvvetler beklediğine dair istihbarat almıştı.¹⁴¹ Serasker Mustafa Paşa bir savaşa daha teşebbüs etmezken 24 Ekim ve 31 Ekim'de Eğri Beylerbeyi Sarhoş Ahmed Paşa iki defa Peşte ile Tuna Nehri üzerinden Budin Kalesi'ne önemli miktarda zahire ve mühimmat ve bir miktar asker nakletmeyi başarmıştı. Muhafızlar da 24 Ekim'de yine durumdan istifade ederek büyük varoşa bir huruç düzenlemişti.¹⁴²

Osmanlı imdat ordusu bir savaşa daha girmemiş olsa dahi düşman ordugâhını ve metrislerini sürekli tehdit altında tutmuştu. Mesela, 24 Ekim'de Serasker Mustafa Paşa'nın tekrar saldırıya geçmeye hazırlandığına dair gelen haberler kuşatma metrislerinde tedirginliğe sebep olmuştu. 27 Ekim'de dört bin Osmanlı süvarisi Budin önlerinde gözükmüşü. Mustafa Paşa'nın piyade ve topraklarla gerçekleştireceği büyük saldırı öncesinde bu birlikleri düşman ordugâhını meşgul etmek için görevlendirdiği iddia edilmişti.¹⁴³ Fındıklılı Mehmed Ağa'ya göre, Osmanlılar düşmanı korkutmak için elli bin süvariden müteşekkil Kırım ordusunun İstolni-Belgrad'a ulaştığına dair yalan bir haber

¹³⁵ Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 255.

¹³⁶ *Silahdar*, 956-957.

¹³⁷ Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 257; *A True and Exact Relation*, 38-39.

¹³⁸ *Silahdar*, 956-959; Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 257-258; *A True and Exact Relation*, 39-40; Rycout, *The History of the Turk*, 151-152.

¹³⁹ *Silahdar*, 959; *A True and Exact Relation*, 39.

¹⁴⁰ Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 258-259; *A True and Exact Relation*, 40.

¹⁴¹ Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 262.

¹⁴² *Silahdar*, 964-966, 967.

¹⁴³ Chiarello, *Historia degl' avvenimenti*, 272.

yaymıştı. Hatta daha sonra “*birer paşa yanına Tatar’dan vesâ’ir asâkir-i mansûreden birer mikdâr âdem ta’yîn idiüp tabur-ı küffâr etrâfın dolaşup gelsünler, belki melâ’in ü bâsirinin kulûb-ı menbûslarına hanf u başyet müstevlî ve firârlarına sebep olur*” düşüncesiyle Budin’e gönderilmişti.¹⁴⁴ Dük Karl, kuşatmada ilerleme kaydedilememesi, asker kayıpları, mühimmatın azalması ve kış şartlarının etkisini hissettirmesinin yanı sıra imdat ordusunun da faaliyetlerini dikkate alarak 1 Kasım’da kuşatmayı kaldırmaya karar vermişti.¹⁴⁵

Netice itibarıyla, imdat ordusu İmparatorluk birliklerini bir savaşta mağlup etmeyi başaramamış olmasına rağmen taciz saldırılar düzenleyerek ve baskı oluşturarak düşmanın kuşatmayı kaldırmasına tesir etmişti. İyi bir kuşatma yürütemeyen İmparatorluk kumandanları, imdat ordusunun saldırıya geçme ihtimalinden her zaman tedirgin olmuştu. Öte yandan, imdat ordusunun faaliyetleri Budin muhafızlarını da cesaretlendirmiş ve huruçlar düzenlemeye teşvik etmişti. Son olarak imdat ordusunun kaleye asker ve mühimmat takviyesi yapması da muhafızların gücünü toparlamasına yardımcı olmuştu.

SONUÇ

Şeytan İbrahim Paşa, kendisine teslim olma teklifinde bulunan Dük Karl’ın temsilcilerine “*neden iktizâ ider kal’a virmek, biz cümle kırılmaya muhtâcız ki siz kal’aya mâlik olasız yüz güne karîbdır ceng ideriz, bir ol kadar dahi mahsûr olursak pervâ ve kusûr ve aczimiz yokdur*” cevabını vermişti.¹⁴⁶ Budin muhafızlarının uzun bir süre daha mücadeleye sürdürebilecek gücü ve imkanı olduğunu, bu nedenle son ana kadar direneceklerini bu çarpıcı sözlerle ifade eden İbrahim Paşa’nın söyledikleri rakiplerinin kuşatma savaşındaki acemilikleri ve hatalarına bir gönderme olarak da okunabilir. İmparatorluk ordusu kumandanları yanlış bir kuşatma planı belirlemiş, Budin Kalesi’nin güçlü burçlarına saldırmış, lağım çalışmalarından verim alamamış ve yüksek sayıdaki muhafızın yapabileceklerini hesap etmemişti. Üstelik muhafızların huruçlarına karşı yeterli tedbirler almamış ve imdat ordusunun faaliyetlerini önleyememişti. Dolayısıyla kuşatma yönetmede yeterli tecrübeye sahip olmadıkları ortaya çıkan düşman ancak bütün muhafızları öldürdükten sonra Budin’i işgal edebilirdi.

Yıldız tabyalarla ve sur dışı istihkamlarla güçlendirilmeyen Budin Kalesi’nin sekiz günde teslim olacağına dair iyimser beklenti¹⁴⁷ 1684 yılında meydana gelen kuşatmada karşılık bulmamıştı. Aynı dönemde Avrupa’daki kuşatma savaşlarındaki gelişmelere ve teorik eserlerle çerçevesi çizilen muhasara planlarına dayanılarak yapılan bu yorumlar farklı faktörleri hesaba katmadığı için yanlış çıkmıştı. Gerçi 1684 yılında İmparatorluk ordusu tam anlamda sistematik ve düzenli bir kuşatma yönetememişti, ancak Budin’in doğal konumunun sunduğu avantajlar ve muhafızların savunma kapasitesi kalenin iyi organize edilen bir kuşatmaya dahi uzun süre direnebilmesini mümkün kılıyordu. Keza 1686 yılında düşmanın ilk tecrübeden çıkardığı derslerle daha iyi yönettiği ve imdat ordusunu tamamen engellediği ikinci kuşatma da yine yaklaşık dört ay kadar sürmüştü. Muhasarayı

¹⁴⁴ Silahdar, 968-972.

¹⁴⁵ Chiarello, *Historia degl’ avvenimenti*, 273-275; Rycout, *The History of the Turk*, 153-154.

¹⁴⁶ Silahdar, 961.

¹⁴⁷ Szabó, “Buda elfeledett ostromai”, 121.

yorumlayan gözlemciler muhafızların mücadele gücünü, sık sık düzenledikleri huruçları ve kaleyi korumak için sürekli yeni tedbirler almalarını takdir etmişti.¹⁴⁸

Kuşatma savaşlarında kalelerin sahip oldukları yıldız tabyalar ve muhasara yönetimindeki gelişmeleri tartışmaya açan modern çalışmaların bir kısmında imdat ordusunun faaliyetlerinin ve kale muhafızlarının direnme kapasitesinin sonucu tayin etmedeki yeri üzerinde durulmuştu. Bazı tarihçiler muhasara savaşında kale muhafızlarının moral ve mücadele azminin kale surlarının sağlamlığından daha önemli olduğunu iddia etmişti.¹⁴⁹ Aynı düzlemde başarılı bir kuşatmanın muhafızların ve saldıranların şevki ve kararlılığı ile kuşatılan şehrin destek, yardım ve ikmalden ne kadar izole edilebileceğine bağlı olduğu da ileri sürülmüştü.¹⁵⁰ Böylece kale kuşatmalarında mimari yapı ve ateşli silahlar üzerinden inşa edilen tezlerde yeterince dikkate alınmayan asker faktörü öne çıkarılmıştı. 1684 yılında meydana gelen Budin Kalesi savunması da kuşatma savaşları tartışmaları kapsamında öne sürülen mücadelenin sonucunu surların ve burçların dayanıklılığından daha fazla muhafızların morali ve direnişinin belirlediği görüşüne önemli bir katkı sunmaktadır.

¹⁴⁸ Viscount Mounjoy, *A journall of the seige of Buda in the year 1686*, Yale University Library Beinecke Rare Book and Manuscript Library, 39-42.

¹⁴⁹ David Parrot, "Utility of Fortifications in Early Modern Europe: Italian Princes and Their Citadels, 1540-1640", *War in History* 7, no. 2 (2000): 133.

¹⁵⁰ Michael Mallet, "Siegecraft in Late Fifteenth-Century Italy", *The Medieval City Under Siege*, ed. I. A. Corfis, M. Wolfe (Woodbridge: The Boydell Press, 1995), 256.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emirî Tasnifi Belgeleri (AE.SMMD.IV.); 21/2323, 61/7169, 7170, 7171.

İbnülemin Tasnifi Belgeleri (İE.DH.); 3/273.

Topkapı Sarayı Arşivi Evrakı (TSMA.e.), 389/14.

Kaynak Eserler

A True and Exact Relation of the Imperial Expedition in Hungaria in the Year 1684, Wherein is contained an Impartial and Full Account of the Siege and Defence of the City of Buda. London: Randall Taylor, 1685.

Chiarello, Giovanni Battista. *Historia degl' avvenimenti dell' armi imperiale contro a Ribelli, et Ottomani, confederationi, e trattati seguiti fra le potenze di Cesare, Polonia, Venetia e Moscovia.* Venezia: Steffano Curti, 1687.

Contarini, Camillo. *Istoria della guerra di Leopoldo primo imperadore e de' principi collegati contro il Turco dall'anno 1683 sino alla pace.* Venezia: Michele Hertz, 1710.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa. *Zübde-i Vekayiat.* Haz. Abdülkadir Özcan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

Giornale 17. dal Campo cesareo sotto Buda li 10. ottobre 1684. Bologno: Marescandoli, 1684.

Giornale decimo dal campo cesareo sotto Buda li 17 agosto 1684. Bologno: Marescandoli, 1684.

Giornale dvoidesimo dal campo cesareo sotto Buda li 30 agosto e 2 settembre 1684. Bologno: Marescandoli, 1684.

Giornale nono dal campo cesareo sotto Buda li 8. e 14. agosto 1684. Bologno: Marescandoli, 1684.

Giornale terzodecimo dal campo cesareo sotto Buda li 5 e 10 settembre 1684. Bologno: Marescandoli, 1684.

Giornale vndecimo dal campo cesareo sotto Buda li 20 e 27 agosto 1684. Bologno: Marescandoli, 1684.

Guilleragues Kontu. *İstanbul Mektupları.* Çev., Yaşar Avunç. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2010.

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 6. Kitap - 1. Cilt. haz. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

Journal de tout ce qui s'est passé entre les Impériaux et les Turcs, durant la campagne de l'année 1683 & 1684. Leyden: Pierre Dumartean, 1684.

Karaçay Türkal, Nazire. *Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106/1654-7 Şubat 1695).* Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012.

Observations upon the Warre of Hungary. London: Randall Taylor, 1689.

Rycaut, Paul. *The History of the Turke Beginning with the Year 1679.* London: Robert Clavell, 1700.

Viscount Mounjoy, *A journall of the seige of Buda in the year 1686*, Yale University Library Beinecke Rare Book and Manuscript Library.

3. Araştırma Eserler

- Ágoston, Gábor. “The Costs of the Ottoman Fortress-System in Hungary in the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*. Ed. Géza David, Pál Fodor. Leiden: Brill, 2000, 195-228.
- Duffy, Christopher. *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World, 1494-1660*. London: Routledge, 1979.
- Erzsébet, Hanny. *Buda 1686. évi visszavívásának egykorú irodalmi emlékei a Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárában*. Budapest: BTM, 1988.
- Fekete, Lajos. “Budavár 1684-ik Évi Ostroma.” *Hadtörténelmi Közlemények* 39, (1938): 205-228.
- Göger, Veysel. “Askerî Devrim Kuramı ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları.” *Dîvân: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi* 22, no. 42 (2017): 67-106.
- Hegyî, Klára. “The Ottoman Network of Fortress in Hungary.” *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*. Ed. Géza David, Pál Fodor. Leiden: Brill, 2000, 163-193.
- Heper, Yusuf. “On Beş Yıl Savaşları Döneminin En Kritik Safhası: Habsburgların Budin’i Ele Geçirme Çabaları (1598 ve 1602/1603).” *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 11, no. 1 (2025): 107-140.
- Işık, Mustafa. *16. Yüzyılda Osmanlı Hakimiyetinde Budin*. İstanbul: Kriter Yayınları, 2018.
- Kalous, Antonín. “The Last Medieval King Leaves Buda.” *Medieval Buda in Context*. Ed. Balázs Nagy, Martyn Rady, Katalin Szende, András Vadas. Leiden: Brill, 2016, 513-525.
- Kılıç, Orhan. “Budin ve Tımsıvar Eyaletlerinin Paşaları: Karşılaştırmalı Bir Analiz.” *OTAM* 46, (2019): 191-230.
- Kingra, Mahinder S. “The Trace Italienne and the Military Revolution During the Eighty Years’ War, 1567-1648.” *The Journal of Military History* 57, (1993): 431-466.
- Kolçak, Özgür. *Ok, Tüfek ve At: 16. Yüzyıl Osmanlı Askerî Devrimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2023.
- Kovács, Klára P. “Itáliai építész az ellenkirályok szolgálatában. Domenico da Bologna életrajzához (1540).” *Erdélyi Múzeum* 74, no. 3 (2012): 103-115
- Kubinyi, András. “Buda, Medieval Capital of Hungary”, *Medieval Buda in Context*. Ed. Balázs Nagy, Martyn Rady, Katalin Szende, András Vadas. Leiden: Brill, 2016, 366-383.
- Lynn, John. “The Trace Italienne and the Growth of Armies: The French Case.” *The Journal of Military History* 55, (1991): 297-330.
- Magyar, Károly. “Royal Residences in Buda in Hungarian and European Context.” *Medieval Buda in Context*. Ed. Balázs Nagy, Martyn Rady, Katalin Szende, András Vadas. Leiden: Brill, 2016, 133-167.
- Mallet, Michael. “Siegecraft in Late Fifteenth-Century Italy.” *The Medieval City Under Siege*. Ed. I. A. Corfis, M. Wolfe. Woodbridge: The Boydell Press, 1995, 245-255.

- Martens, Pieter. "Siege Warfare (Early Modern)." *The Encyclopedia of War*, ed. G. Martel. Oxford: Wiley-Blackwell, 2012, c. IV, 1987-1994.
- Molnár, Mónika F. "Ottoman Buildings of Buda in a Turkish Drawing of 1684 from the Marsili-Collection of Bologna." *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 25, (2014): 35-54
- Ostwald, James. *Vauban Under Siege: Engineering Efficiency and Martial Vigor in the War of the Spanish Succession*. Leiden: Brill, 2007.
- Özcan, Abdülkadir. "Melek İbrahim Paşa." *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 12, (1998): 221-235.
- Pállfy, Géza. "Origins and Development of the Border Defence System against the Ottoman Empire in Hungary (up to the Early Eighteenth Century)." *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*. Ed. Géza David, Pál Fodor. Leiden: Brill, 2000, 3-69.
- Parrot, David. "Utility of Fortifications in Early Modern Europe: Italian Princes and Their Citadels, 1540-1640." *War in History* 7, no. 2 (2000): 127-153.
- Pepper, Simon. "The Face of the Siege: Fortification, Tactics and Strategy in the Early Italian Wars." *Italy and the European Powers: The Impact of War, 1500-1530*, ed. Christine Shaw (Leiden: Brill, 2006), 33-57.
- Radway, Robyn Dora. "Vernacular Diplomacy in Central Europe: Statesman and Soldiers between The Habsburg and Ottoman Empires, 1543-1593." PhD Thesis, Princeton University, 2017.
- Szabó, János B. "Buda elfeledett ostromai (1529-42): egy hadtörténeti kakukktójas avagy a 'Military Revolution' elmélet zátonya." *Tanulmányok Budapest Múltjából* 42, (2017): 121-140.
- Spekner, Enikő. "Buda before Buda: Óbuda and Pest as Early Centers." *Medieval Buda in Context*. Ed. Balázs Nagy, Martyn Rady, Katalin Szende, András Vadas. Leiden: Brill, 2016, 71-91.
- Şakul, Kahraman. *II. Viyana Kuşatması: Yedi Başlı Ejderin Fendi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- Şakul, Kahraman. "Ottoman Siege Warfare in the Second Half of the Seventeenth Century." *Living in the Ottoman Lands: Identities Administration and Warfare*. ed. Burhan Çağlar, Ömer Faruk Can, Hacer Kılıçaslan. İstanbul: Kronik Yayınları, 2021, 287-300.
- Tóth, Ferenc-Petiot, Alain. "Un héros chevaleresque et chrétien: le prince Charles de Lorraine à la bataille de Saint-Gotthard (1664)." *Le Pays Lorrain* 3, (2016): 255-264.
- Veress, Endre. "Gróf Marsili Alajos Ferdinánd Olasz Hadi Mérnök Jelentései és Térképei Budavár 1684-1686-iki Ostromairól, Visszafoglalásáról és Helyrajzáról." *Budapest Régiségei* 9, (1906): 103-170.
- Veszpremy, Laszlo. "Buda: From a Royal Palace to an Assaulted Border Castle, 1490-1541." *Medieval Buda in Context*. Ed. Balázs Nagy, Martyn Rady, Katalin Szende, András Vadas. Leiden: Brill, 2016, 497-512.
- Végh, András. *Buda, I. rész, 1686-ig/Buda, Part I to 1686*. Budapest, 2015.

Végh, András. “Buda-Pest 1300 – Buda-Pest 1400. Two Topographical Snapshots.” *Medieval Buda in Context*. Ed. Balázs Nagy, Martyn Rady, Katalin Szende, András Vadas. Leiden: Brill, 2016, 169-203.

Zengezur Koridoru'nun Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin Enerji Güvenliği ve Bölgesel Çatışma Dinamiklerine Etkisi

The Impact of the Zangezur Corridor on the Energy Security and Regional Conflict Dynamics of the Central Asian Turkic Republics

<https://doi.org/tws.1787356>

Erkan ÖZDEMİR¹

Araştırma Makalesi

¹ Milli savunma Üniversitesi
Alparslan Savunma Bilimleri
ve Millî Güvenlik Enstitüsü

ORCID: 0000-0002-1531-9765

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Erkan ÖZDEMİR

E-posta/E-mail:

ozdemir.erk@gmail.com

Geliş tarihi/Received:

19 Eylül 2025

Revizyon talebi/Revision

Requested:

14 Ekim 2025

Son revizyon /Last revision:

18 Ekim 2025

Kabul tarihi/Accepted:

30 Ekim 2025

Atıf/Citation:

ÖZDEMİR, Erkan. “Zengezur Koridoru'nun Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin Enerji Güvenliği ve Bölgesel Çatışma Dinamiklerine Etkisi.” *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi* 6, no. 2 (2025): 222–251.

Özet

Zengezur Koridoru, Azerbaycan, Ermenistan ve İran devletleri arasında kalan Güney Kafkasya bölgesinde oldukça kritik bir alandır. Dağlık Karabağ sorunu ile Azerbaycan ve Ermenistan arasında çıkan İkinci Karabağ Savaşı ve müteakibinde 19 Eylül 2023 tarihinde Azerbaycan'ın zaferi ile sonuçlanan operasyonda bölgenin geleceği için oldukça önemli olacak kararlar alınmıştır. Ancak alınan kararların uygulanması noktasında karşılıklı olarak mutabakata varılamamıştır. Ermenistan'ın tarihsel sürecinden farklı olarak batı yanlısı yaklaşımları 2025 yılı itibarıyla ABD Büyükelçisi Tom Barrack'ın önerisi ile keşilmiştir. Dünya kamuoyunda barışa yönelik katkıları ile imajını güçlendirmek isteyen ABD Başkanı Donald Trump ise 9 Ağustos 2025 tarihinde Barış İçin Yol adlı deklarasyon ile Zengezur Koridoru'nu 99 yıllığına ABD öncülüğünde oluşturulacak bir konsorsiyum ile yönetilmesine yönelik iki devlet liderini bir araya getirmiştir. Bu deklarasyon ile koridorun batı-doğu hattında karayolu, demiryolu, boru hattı ve fiberoptik vb. gibi bağlantıların açılması öngörülmektedir. Bu koridor Süveyş ve Panama Kanalı gibi ticaret yollarına alternatif bir rota olma potansiyeline sahiptir. Tarihsel süreçte bu gibi stratejik geçiş noktaları savaşların ana nedenleri olmuş olup bölgesel ve küresel jeopolitik bir fay hattı niteliğindedir. Bu çalışma, SSCB'nin dağılması sonrası Rusya'nın etkisinde kalan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ni batıya karadan bağlantısını sağlayacak Zengezur Koridoru olarak adlandırılan hattın Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin enerji güvenliğine etkisinin neler olacağını incelemeyi amaçlamıştır. Makalede Zengezur'un tarihi ve son gelişmeler incelenmiş, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin yeraltı kaynakları ve jeopolitik durumu analiz edilmiş, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin kronik sorunları ve güvenlik kaygıları incelenmiş, Zengezur Koridoru'nun açılmasının uluslararası bağlamda bölge ülkelerinin enerji güvenliğine olan etkileri irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zengezur, Enerji, Orta Asya, Güvenlik, Jeopolitik

Abstract

The Zangezur Corridor is a critical area in the South Caucasus region, situated between Azerbaijan, Armenia, and Iran. The Nagorno-Karabakh conflict, the Second Karabakh War between Azerbaijan and Armenia, and the subsequent operation that resulted in Azerbaijan's victory on September 19, 2023, led to crucial decisions that would shape the future of the region. However, no mutual agreement has been reached on the implementation of these decisions. Unlike Armenia's historical trajectory, its pro-Western approaches converged with US Ambassador Tom Barrack's proposal for 2025. US President Donald Trump, seeking to strengthen his image in the global community through his contributions to peace, issued a declaration titled "Path for Peace" on August 9, 2025, bringing together the two leaders of the country to manage the Zangezur Corridor for 99 years under the leadership of a US-led consortium. This declaration envisions the opening of connections along the corridor's west-east axis, including highways, railways, pipelines, and fiber optics. This corridor has the potential to serve as an alternative route to trade routes such as the Suez and Panama Canals. Historically, such strategic chokepoints have been the primary causes of wars and constitute a regional and global geopolitical fault line. This study aims to examine the impact of the Zangezur Corridor, a land-based connection to the west for the Central Asian Turkic Republics, which fell under Russian influence after the collapse of the USSR, on the energy security of the Central Asian Turkic Republics. This article examines the history and recent developments in Zangezur, analyzes the underground resources and geopolitical situation of the Central Asian Turkic Republics, examines the chronic problems and security concerns of the Central Asian Turkic Republics, and examines the impact of the opening of the Zangezur Corridor on the energy security of the countries in the region within the international context.

Key Words: Zangezur, Energy, Central Asia, Security, Geopolitics

GİRİŞ

Enerji tarihsel süreçte savaşların en önemli sebeplerinden birisi olmuş, hatta yeni oluşturulan stratejilerin temel taşı olarak savaşların gidişatını etkilemiştir. Enerji kavramı literatürde daha çok ekonomik bir unsur olarak ele alınsa da , askeri yeteneklerin etkinliği bağlamında da oldukça kritik bir faktördür.¹ Yakın tarihteki silahlı çatışmalar incelendiğinde; İkinci Dünya Savaşı'nda Alman İmparatorluğu'nun Barbarossa Harekatı Kafkasya bölgesindeki petrol sahalarını ele geçirme arzusu, Japonya'nın Pearl Harbor baskını uygulanan petrol ambargosunu kırmak istemesi; 1967-1973 yılları arasındaki Arap-İsrail Savaşları ile Arap ülkelerinin petrolü Batı'ya karşı baskı aracı olarak kullanması; 1981-1988 arasında Irak-İran arasında Tanker Savaşı olarak anılan petrol ve doğalgaz taşıyan ticaret gemilerine yapılan saldırılar; 1990-1991 Irak'ın Kuveyt'teki petrol rezervlerini ele geçirmek istemesi ile çıkan Körfez Savaşı; 2003 Irak Savaşı ile arka planda ABD'nin enerji kaynaklarının kontrolüne yönelik girişimleri enerjinin silahlı çatışmaların nedeni olduğunu doğrulamaktadır.

Diğer taraftan savaşlarda enerjinin devamlılığı, aktörlerin dayanıklılığını artıran en önemli faktörlerden biridir. Dolayısıyla savaşın seyrini tamamen değiştirme potansiyeline sahip olan enerji altyapısı doğrudan karşıt kuvvet için hedef haline gelmektedir. Zira enerjinin üretilmesi, taşınması, depolanması kapsamında kritik noktalara yapılan bir saldırı ilgili aktörü zayıflatacak ve onun için savaşın maliyetini artıracaktır. Tam tersi düşünüldüğünde ise enerji kaynakları fazla olan tarafa mutlak bir üstünlük sağlayacaktır. Ancak enerji süreklilik gerektiren bir unsur olması sebebiyle aşırı bağımlılık, birçok aktör için güvenlik zafiyeti oluşturacaktır. Dolayısıyla enerji üretimi tüketiminden az olup, arza bağımlı olan aktörler, arz kaynaklarını çeşitlendirmelidirler. Aksi durumda tekel konumundaki enerji sağlayıcı, enerjiyi bir silah gibi jeopolitik bir baskı aracı olarak kullanabilecektir. Ayrıca yakın tarihte ve günümüzde birçok örnekte görüldüğü üzere enerji nakil güzergahları savaş dönemlerinde çok daha önemli hale gelmektedir. Bu geçitlerin kapanması veya geçişlerin sınırlandırılması küresel bir etki yaratarak çatışma riskini artıracaktır. Bunun ayırında olan aktörler, savaş ile birlikte yeni ittifaklar ve alternatif enerji yatırımlarına yönelmektedirler. Sonuç olarak savaş ve enerji güvenliği arasında karşılıklı birbirini etkileyen çift yönlü bir bağlantı vardır. Enerjinin arz, transit ve talep güvenliğinin eksikliği savaşa sebep olabilecek, savaşlarda aktörler için enerji güvenliğini tehlikeye atacaktır.

Enerji koridorları hegemonya için stratejik noktalar olup güç mücadelesinin sürekli olduğu bölgelerdir. Bu noktaların kontrolü ekonominin yanında jeopolitik bir üstünlükte sağlamaktadır. Ermenistan ve Azerbaycan arasında anlaşmazlığın en önemli noktalarından olan Zengezur Koridor'u da bu noktalardan biridir. Bu koridorun açılması sadece bölgesel değil küresel bir etki yaratacak potansiyele sahip olup çatışma ve savaş riskine sahiptir. Bu sebeple dikkatle takip edilerek birçok farklı perspektif ile değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada Zengezur Koridoru'nun Orta Asya Türk Cumhuriyet'lerinin enerji güvenliğine ve bölge ülkeleri politikaları üzerindeki etkisi ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

¹ Constantine Samarasb, William J. Nuttalla, Morgan Bazilianc, *Energy and the military: Convergence of security, economic, and environmental decision-making*, Energy Strategy Reviews, Volume 26, Eylül 2019, 100409, 26.

Zengezur Koridoru, 8-10 kilometre genişliğinde 43 kilometre uzunluğunda kara köprüsü niteliğinde doğu batı hattında Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ni anakarası Azerbaycan'a bağlayan, kuzey güney hattında Ermenistan'ın İran ile sınırını oluşturan Güney Kafkasya² bölgesindeki stratejik bir toprak parçasıdır. Türkiye'nin Azerbaycan ve dolayısıyla Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile yegâne kara bağlantısını sağlayacak coğrafi anlamda bir daralma noktası olan Zengezur Koridor'u günümüzde Zengezur bölgesi³ içerisinde bulunan tarihte farklı dönemlerde çeşitli siyasi tartışmalara sahne olmuştur. Zengezur Koridoru'nun bölgesel ve uluslararası anlamda ekonomik, kültürel ve ulaşım kolaylığı açısından bölgeyi ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerini kalkındırabileceği, enerji güvenliği bağlamında koridorun açılması ile birlikte bölgede varolan anlaşmazlıkların, tahrip olan ulaşım ağlarının yenilenmesini sağlayacağı ve domino etkisi yaratarak bölgede bulunan tüm ülkelerin çıkarlarına aynı oranda olmasa da olumlu yönde etki edeceği değerlendirilmektedir.

Yakın tarihsel sürece bakıldığında, 1987-1988 yıllarında Ermenistan tarafından bölgedeki Türk-Müslüman nüfusa karşı devam eden katliamlar ile Zengezur Koridoru işlevselliğini yitirmiş ve Birinci Karabağ Savaşı (1988-1994) ile işgal edilerek kapatılmıştır. Devamında 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı'nın (2020) sona ermesi 10 Kasım 2020'de Azerbaycan ve Rusya Cumhurbaşkanı ile Ermenistan Başbakanı arasında Üçlü Bildiri'nin imzalanmasıyla bölgedeki ulaşım ağlarının yeniden inşasına yönelik karar alınmıştır. Her ne kadar anlaşmada koridor terimi geçmese de Azerbaycan Türklerinin 1988 yılına kadar yaşadığı Zengezur Koridoru'da bu ulaşım ağlarından en önemlisi olarak değerlendirilmektedir. Batı yanlısı bir yaklaşım izleyen Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan bu süreçte Barışın Kavşağı (Crossroad of Peace⁴) gibi projeler öne sürmüştür. Ancak Azerbaycan tarafından olumlu bir karşılık bulmamıştır. Son süreçte 8 Ağustos 2025 tarihinde ABD Başkanı Donald Trump, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan arasında koridorun kontrolünün 99 yıllığına ABD'ye verilmesini içeren ortak bir deklarasyon imzalanmıştır.⁵ Koridorun ismi ise Trump Barış ve Refah Rotası (TRIPP- Trump Route for Peace & Prosperity) olarak adlandırılmıştır.

Devletlerarası iş birliği, anlaşmazlıklar, ekonomik kalkınma, çevresel sürdürülebilirlik, ulusal güvenlik gibi unsurlara doğrudan etki eden enerji konusu, uluslararası ilişkilerde önemli bir rol üstlenmiş ve gelecekte de bu rolü sürdürmesi beklenmektedir. Enerji güvenliği ise üzerinde önemli durulması gereken ve her ülke için farklı algılanan bir argümandır. Bu durum, enerjiye ihtiyaç duyan fakat enerji kaynağı yeterli olmayan devletler için enerji talep güvenliği olarak algılanmaktadır.⁶ Bölge ele alındığında Nahçıvan ve Ermenistan hali hazırda enerji ihtiyacını İran'dan almakta olduklarından enerjiye yaklaşımları talep güvenliği olmaktadır. Enerji kaynağına sahip kendi kendine

² Güney Kafkasya Bölgesi, literatürde Transkafkasya olarak da kullanılmaktadır. Rus İmparatorluğu döneminde idari bir birim olarak geçen bu terimdeki Trans, 'ötesi' anlamına gelmektedir. Yani Kafkas Dağları ötesi anlamına gelmektedir. Günümüzde Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan, Türkiye'nin kuzeydoğusu ve İran'ın kuzeybatısını içine alan bölgeyi ifade etmektedir. Çalışmada Güney Kafkasya terimi kullanılacaktır.

³ Ermenistan'ın Batı Zengezur olarak bilinen Syunik (Gafan, Gorus, Karakilise, Mehrive) bölgesi ve Azerbaycan'ın Doğu Zengezur bölgesi olarak bilinen Zengilan, Gubadlı, Laçın bölgelerini kapsayan alan.

⁴ Crossroads of Peace project designed to connect Persian Gulf, Gulf of Oman, Black Sea, Caspian Sea and Mediterranean Sea, <https://armenpress.am/en/article/1124418>

⁵ Joint Declaration signed on meeting between President of Azerbaijan and Prime Minister of Armenia held in Washington, <https://president.az/en/articles/view/69572>

⁶ Necdet Pamir, *Enerjinin İktidarı* (İstanbul: Hayy Kitap, 2015), 43.

yetebilen ve ihraç edebilen devletler için ise enerji arz güvenliği argümanı öne çıkmaktadır.⁷ Bölgedeki Azerbaycan ve İran enerji ihracatçısı rolünde olması sebebiyle bu minvalde değerlendirilebilir. Diğer taraftan bu iki tür aktörün arasında kalan enerjinin geçiş noktası olan devletler ise enerji transit güvenliği olarak algılamaktadır.⁸ İşte Zengezur Koridoru, enerjiyi arz eden Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Türkiye'ye ve Avrupa'ya enerjinin transit güvenliği noktasında oldukça önemli bir noktadır.

Sonucuna ulaşılmaya çalışacak temel araştırma soruları şu şekildedir:

- Zengezur Koridoru'nun bölgesel anlamda stratejik olarak önemi nedir?
- Gelişen ve değişen dünya jeopolitiğinde SSCB sonrası dönemde Rusya'ya bağımlılıkları devam eden ve halen tam bağımsızlıklarını sağlayamayan literatürde coğrafi anlamda kilitli⁹ olarak geçen Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin sahip olduğu enerji potansiyeli nedir?
- Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin enerji naklinde güvenlik kaygıları nelerdir?
- Zengezur Koridoru'nun Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ne enerji güvenliği bağlamında etkisi olacak mı?
- Bu koridor Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin halihazırda varolan enerji güvenliğine dair kaygılarının çözümlenebilmesini sağlayacak mıdır?

Bölge, yakın tarihte Rusya'nın politikalarına göre dizayn edilerek mikro düzeyde Azerbaycan'ın Nahçıvan'dan ayrılmasına neden olmuş, makro düzeyde ise Türkiye'nin Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile olan bağıını kopartmıştır.¹⁰ Bu çalışma önceki çalışmalardan farklı olarak Güney Kafkasya bölgesindeki tüm ülkeleri doğrudan etkileyecek, ayrıca Türkiye, İran ve Rusya gibi bölge ülkelerinin Güney Kafkasya politikalarını değiştirecek, Türkiye'nin Orta Asya'ya açılan kapısı olarak bir potansiyele sahip olan Zengezur Koridoru'nun enerji bağlamında öneminin daha somut bir şekilde ortaya konmasında önem taşımaktadır.

Çalışmada doğruluğu test edilmeye çalışılacak olan temel hipotez, Zengezur koridorun açılmasının, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin enerji kaynaklarının koridor üzerinden taşınabilirliği kapsamında enerji transit güvenliklerine olan etkisinin olumlu olacağı ve özellikle Rusya olmak üzere başat güçlerin Türk Cumhuriyetleri üzerindeki etkisini kıracağıdır. Araştırma bulguları da bu hipotez doğrultusunda şekil alacaktır.

Zengezur Koridoru'nun stratejik konumunu bölgesel ve küresel olarak incelemek, bölgede yaratacağı yeni gerçeklikleri jeopolitik ve jeostratejik açıdan anlamak için yeni koridorun bölge

⁷Daniel Yergin, "Ensuring Energy Security", *Foreign Affairs*, 85, No. 2 (Nisan 2006), <http://doi.org/10.2307/20031912>

⁸ Fatri Morina and Perparim Fuga, "The Importance of Transit Countries in Ensuring EU Energy Security: The Case of Ukraine", *International Journal of Academic Research and Reflection*, 3, No. 4, (2015):50, <http://doi.org/2056-5429>.

⁹ Landlocked: Kilitli. Literatürde denize kıyısı olmayan ve başka ülkelerin toprakları ile çevrili olan demektir. Kaynak: Avinoam Idan ve Brenda Shaffer, "The Foreign Policies of Post-Soviet Landlocked States", *Post-Soviet Affairs*, 27, No.3(2011):241-268, <http://doi.org/10.2747/1060-586X.27.3.241>.

¹⁰ Asim Memmedov ve Murteza Hasanoglu, "Hazar Denizi'nden Akdeniz'e Zengezur Koridoru", *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, C.2, S.6 (2023): 334-344, <https://doi.org/10.33712/mana.1305013>.

ülkeleri ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin enerji güvenlikleri üzerindeki etkisini analiz etmek çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Amacın ifası için çalışmada İlk bölümde Zengezur Koridoru'nun bölgesel anlamda stratejik olarak önemi konusu işlenecektir. İkinci bölümde gelişen Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin sahip olduğu enerji kaynakları işlenecektir. Üçüncü bölümde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin enerji naklinde güvenlik kaygıları konusu, dördüncü bölümde ise Zengezur Koridoru'nun Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ne enerji güvenliği bağlamında etkilerinin neler olacağı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi kullanılacak olup araştırma sorularına yukardaki plan dahilinde bölümlere paylaştırılarak cevap aranacak ve çalışmadaki hipotezin sınaması, uzman kişilerin eserleri incelenerek ve araştırmada elde edilen veriler harmanlanarak objektif bir şekilde yapılmaya çalışılacaktır.

ZENGEZUR KORIDORU'NUN STRATEJİK KONUMU

Ülkelerin coğrafi konumu, mevcut ve gelecekteki varlıkları üzerinde önemli bir belirleyici faktördür. Bu durum, adeta bir ülkenin kaderini şekillendirir. Beşerî Coğrafya'nın kurucularından Ratzel'in ifadesiyle devletler, bulundukları ortamda biyolojik organizmalar gibi mekanla etkileşim içinde olan entellektüel varlıklardır. Devletler, genellikle gelişme ve yayılma eğilimindedirler, ekonomik değeri yüksek olan bölgeleri kendi topraklarına katma arzusunu taşırlar. Ancak bu durum, uluslararası ilişkilerde çatışma ve rekabetin artmasına yol açabilir, çünkü devletler arasında kıt kaynaklar için rekabet söz konusudur ve bu da çatışma ve mücadelelere neden olabilir.¹¹ Zira coğrafya dünyadaki değişmeyen ve süreklilik halinde olan bir kavram olduğu için uluslararası güvenliğin yapı taşların biri olarak düşünülmektedir. Nitekim ülkeler için coğrafya, bölgesel ve uluslararası ortamda fırsatlar sunabileceği gibi bazı sınırlılıklarda veya suni olarak kısıtlamalar getirtilebilmektedir. Tüm bu gerekçelerle aktörlerin ve karar alıcıların başvuracağı ilk kaynak coğrafya olarak gözükmektedir.

Coğrafyadaki ulaşım hatları ise tüm ticaret ve bilgi alışverişinin yapıldığı alanlar olması nedeniyle dünyanın sınır ağları olup uluslararası ilişkilerin temelini teşkil etmektedir.¹² Tıpkı insan vücudunda olduğu üzere bir sınır noktasına yapılacak bir müdahale tüm vücudu etkilediği gibi dünyanın ulaşım hatlarındaki müdahalelerde tüm dünyada sarsıcı bir etki yapmaktadır. Bu ulaşım hatlarında coğrafya veya farklı territoryal hakimiyete dair istekler sebebiyle düğüm noktaları oluşmuştur. Ratzel'in ifade ettiği devletlerin yaşam alanını (Lebenstraum) genişletmelerine dair istekleri ancak bu düğüm noktalarını elde etmekle mümkün olabilecektir. Bu durumda devletlerin rakipleri ile savaş halinde olmasına sebep olacaktır. Ekonomik akış değeri yüksek olan Zengezur koridoru da düğüm noktası niteliğinde olup tarihi ipek yolunun¹³ yeniden canlandırılması bağlamında önemli olduğu değerlendirilmektedir. Diğer taraftan organizma niteliğinde olan devlet aktörü için yaşamı ve büyüyerek devamlılığı için enerji kaynakları bir hayati organdır. Dolayısıyla devletler hayatta kalabilmek için bu kaynakları en verimli şekilde kullanmak zorundadır. Her devlet için bu ihtiyacın aynı olması ancak enerji kaynaklarının sınırlı olması sebebiyle savaşların en temel

¹¹ Ratzel, F., (1896), Die Gezetesedraumliehen Waechstums der Staaten. Petermanns Mitteilungen, C. 42, s. 97-107.

¹² Grygiel, J. J. (2006). Great Powers and Geopolitical Change. Baltimore: The John Hopkins University Press.

¹³ Rusya, Kazakistan, Çin, Hindistan, Güney Kore, Moğolistan, Azerbaycan, Ermenistan, Türkiye, Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Ukrayna, Irak, İran, Afganistan ve Pakistan İpek Yolu ülkeleri olarak düşünülebilir.

sebeplerinden biri olmakta olup devletlerin askeri stratejilerini bu noktaların kontrolüne yönelik şekillendirmek zorunda olmaları sonucunu doğurmaktadır.

Zira tarihi süreç incelendiğinde de bölge, Ümit Burnu keşfedilmeden ve Süveyş kanalı inşa edilmeden önce Asya'dan Avrupa'ya ticaretin transit bir geçiş noktalarından bir tanesidir. Zengezur Koridoru, Brzezinski'nin "Avrasya'nın Balkanları"¹⁴ olarak tanımladığı Transkafkasya bölgesinde stratejik bir geçiş güzergahı olup bölgedeki siyasi ve enerji güvenliği dengesini etkileyerek büyük güçlerin rekabet alanı olduğu açıktır. Dolayısıyla bu koridor savaş çalışmalarında, enerji güvenliği ve askeri stratejilerin kesiştiği noktaları anlamak için önemli bir vaka sunmaktadır.

Zengezur Koridoru'nun¹⁵ enerji rezervi bağlamında keşfedilmiş herhangi bir petrol veya doğalgaz rezervi bulunmamaktadır. Zengezur Koridoru'nu stratejik bölge olması noktasında asıl öne çıkartan durum, Avrupa'nın enerji talep güvenliğini çeşitlendirecek - tıpkı Ortadoğu ülkeleri gibi- Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin zengin petrol ve doğalgaz rezervlerinin taşınmasını sağlayacak Türkiye gibi transit bir ülkeye doğrudan bağlayacak bir konumda olmasıdır. Zengezur Koridoru'nun bölgedeki birçok ticaret yolunu kısaltacağı, aynı şekilde bölgedeki istikrarsızlara göre şekil alan enerji nakil hatlarını kısaltarak alternatif bir yol olacak olması sebebiyle stratejik olduğunu değerlendirilmektedir.

8 Ağustos 2025 tarihinde yapılan deklarasyon hukuksal açıdan kısaca incelendiğinde ise, kesin müzakereye yönelik anlaşmaların yapılabilmesi için devletlerin alınan kararlar konusunda kendi iç hukuklarında gerekli düzenlemeleri yapmak durumundadırlar. Konu Ermenistan açısından incelendiğinde, Ermenistan Anayasası'nın¹⁶ önsözünde Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi¹⁷'ndeki Dağlık Karabağ'ın Ermenistan ile birleşmesine yönelik ideolojik söylemin (Miatsum¹⁸) Azerbaycan tarafından değiştirilmesinin istenmesidir. Aynı bildirmede Batı Ermenistan söylemi ile Türkiye'nin doğusundan da toprak iddiası bulunmaktadır. Dolayısıyla Ermenistan, anayasal bir değişiklik yapmak durumundadır. Azerbaycan ise, parlamentosunda onay sürecini işletecektir.

Bölge değerlendirilirken bölgenin coğrafyası ve sınırların belirlenmesinin uluslararası hukuk göz önünde bulundurularak kavramsal açıklamasının mutlaka yapılması gerekmektedir. Günümüzdeki yazınlarda daha çok deniz sınırı belirlenmesinde ön plana çıkan "coğrafi bütünlük ve coğrafyanın üstünlüğü" kavramı sadece denizlere özgü bir kavram olarak değerlendirilmemelidir. Devletlerde, tehdidin en büyük kaynağı olan coğrafik unsurlarından en önemlisi olan bu kavramın eksikliği duyarlılığa ve güvensizliğe yol açmaktadır. Coğrafi bütünlük ilkesi ülkenin güvenli sınırlara ve korunması kolay sınırlara sahip olması demektir. Coğrafi üstünlük ilkesindeki unsurlar ise eşit uzaklık, orantısallık, hakkaniyet ve coğrafi olarak kapatmama/kesme olarak gözükmektedir. Uluslararası alanda deniz ve kara sınırlarının belirlenmesi noktasında oldukça karşılaşılan bu

¹⁴ Brzezinski, Z. (2005), *Büyük Satranç Tahtası*. Yelda Türedi (çev.). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

¹⁵ Zengezur'un Koordinatları: 39°15'K 46°15'D / 39.250°K 46.250°D / 39.250; 46.250.

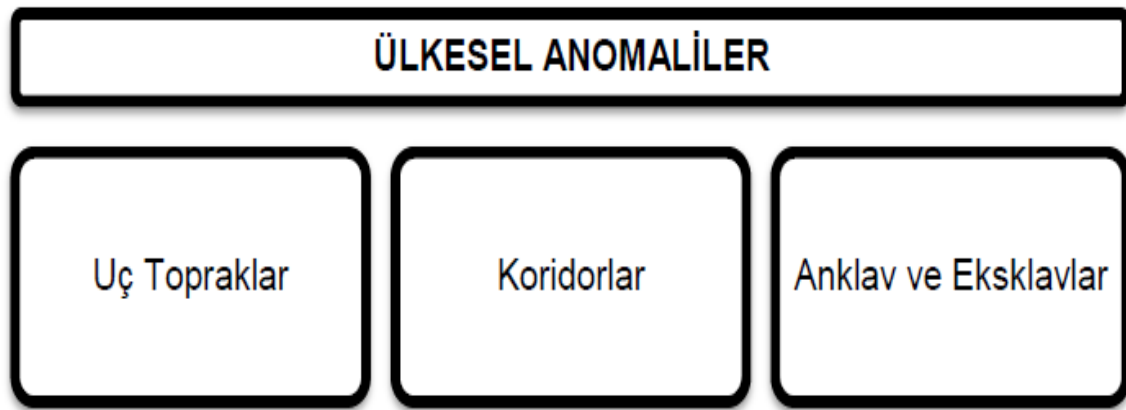
¹⁶ Constitution of the Republic of Armenia, art. 205, adopted July 5, 1995, amended through 2021, Official Gazette of the Republic of Armenia, <https://www.president.am/en/constitution-2015/> [Erişim Tarihi: 10.08.2025]

¹⁷ Armenian Declaration of Independence, proclaimed August 23, 1990, Official Records of the Supreme Soviet of the Armenian SSR, <https://www.gov.am/en/independence/> [Erişim Tarihi: 10.08.2025]

¹⁸ M. Hakan YAVUZ, "Miatsum And The Bewildering Russian Role In Karabakh - Mepc - 02.09.2023." Center For Eurasian Studies (AVİM), Blog No.2023 / 52. <https://avim.org.tr/Blog/MIATSUM-AND-THE-BEWILDERING-RUSSIANROLE-IN-KARABAKH-MEPC-02-09-2023> [Erişim Tarihi: 10.08.2025]

durumlara yönelik alınan kararlarda bu unsurları içerdiği net bir şekilde görülmektedir.¹⁹ Diğer taraftan ülkeler arasında sınırların belirlenerek bu tehdit kaynağını ortadan kaldırmak adına kavramların açıklanmasına çalışılmıştır. Martin Schwind'e göre dünyanın birçok yerinde modern devletlerin toprakları ile ilgili (Territorial) bütünselliğine aykırı anomaliler mevcut olduğu ortaya konulmuştur.²⁰ Bu anomaliler uç topraklar²¹, koridorlar ve anklav²² ve eksklavlardır.²³ Nitekim bu duruma paralel olarak dünyanın birçok yerinde çeşitli şekillerde çeşitli ülkelere ait benzer alanlar bulunmakta olup konu incelendiğinde bu alanların nedenleri ve sonuçları doğrudan güvenlik ile ilgili olduğu görülmektedir. Örnek verilecek olursa anklav nitelikte Cebelitarık, Musandam, Ceuta, Gwadar ve Panama, görece stratejik su yolları üzerinde, enerji nakil hatlarının bulunduğu, deniz ticaretinin yoğun olduğu güvenlik bakımından stratejik noktaları teşkil etmektedir.²⁴ Özellikle kolonyal dönemlerin bir fragmanı ve mirası olarak gözüken bu topraklar dünyadaki stratejik ve hassas konumlardır. Ticaret yolları, enerji nakil hatları ve su yollarının kontrolünü kapsayan bu bölgeler doğrudan güvenlik, savaş çalışmaları ve ekonomi kavramları ile içten ilişkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Şekil 1. Ülkesel Anomaliler

¹⁹ Kaan Kapan, "Coğrafyanın Üstünlüğü" Ve "Jeopolitik Önem" Perspektifinden Doğu Akdeniz ve Adalar (Ege) Denizi. "1969 Kuzey Denizi Kıta Sahaneliği Sınırlandırma Davası ile 1984 Maine Körfezi Sınırlandırma Davası'nda Uluslararası Adalet Divanı tarafından alınan kararlar, sınırlandırmanın, coğrafi alanların başlangıcına dayanarak sonrasında eşit uzaklık ilkesi veya diğer sınırlandırma prensiplerinden faydalanılması veya bunların birleştirilmesi yoluyla gerçekleştirilebileceğini ifade etmiştir. Bu bağlamda, Coğrafyanın Üstünlüğü ilkesine öncelik tanınmış ve coğrafyanın yeniden şekillendirilmesinin söz konusu olmadığı açıkça vurgulanmıştır."

²⁰ Schwind, M. (1972). Allgemeine Staatsgeographie. Vol:8. Berlin: De Gruyter. Caprivi.

²¹ Uç toprak, önceden bir ülkenin, diğer ülke veya ülkelerin topraklarına doğru uzanan dar ve uzun toprak parçaları olarak tanımlanmaktadır. Şayet bu toprak parçaları başka bir bölge ile temas amacı güdüyorsa koridor olarak adlandırılmaktadır.

²² Anklav(Enclave), bir ülkeye veya bölgeye ait olup, tamamen başka bir ülkenin toprakları ile çevrili olan toprak parçasıdır.

²³ Eksklav (Exclave) bir devletin ana bölümünden bir veya daha fazla devletin toprakları ile coğrafi olarak ayrılmış olan kısmıdır. Buna göre Nahçıvan, Azerbaycan'ın eksklav toprağıdır. Ancak Ermenistan tarafından tamamen çevrelenmediği için anklav değildir. Batısında Türkiye, güneyinde İran'a sınırı bulunmaktadır.

²⁴ Anklavlar sadece karada bulunmamaktadır; bir ülkenin münhasır egemenlik alanında bulunan karasuları (12 deni mili) içinde ya da belirli egemenlik yetkisine sahip olduğu bitişik bölge, münhasır ekonomik bölge (200 deniz mili), kıta sahanlığı ve balıkçılık bölgelerinde ya da bir göl veya akarsuda anklav oluşumları olabilmektedir.

Bu kapsamda Azerbaycan ve Ermenistan sınırları incelendiğinde uç toprak olarak nitelenen Ermenistan'ın Sünik olarak adlandırdığı Zengezur koridoru bölgesi güvenli, kolay ve doğal bir sınır olmadığı net bir şekilde görülmektedir. Yine Nahçıvan'ın anakarası Azerbaycan ile arasında çekilen bu set niteliğindeki koridor uluslararası hukuk bağlamında da “coğrafi olarak kapatmama/kesme ilkesine” ve “hakaniyetlik ilkesine” de aykırı bir durum olarak gözükmektedir. Ermenistan, Nahçıvan'ın SSCB döneminde var olan anakara bağlantısını bölgeyi işgal ederek Azerbaycan'ın anakarasına ulaşması noktasında İran, Gürcistan ve Türkiye'yi kullanarak etrafından dolaşmak zorunda kalmasına sebep olmuştur. Hatta bu durum Nahçıvan'ın statüsünü değiştirerek ülke bütünlüğünden kopartmış ve anklav bir toprağa çevirmiştir. Konu Ermenistan açısından incelendiğinde Zengezur bölgesi Ermenistan için bir uç toprak olarak gözükmektedir.²⁵ Bu kapsamda Zengezur bölgesi bir uç nokta iken işgal sonrası Ermenistan'ın İran ile temasını sağlamıştır. Dolayısıyla Zengezur koridoru kuzey güney hattında da uluslararası hukuka aykırı şekilde bir Ermenistan ve İran için koridor niteliğine bürünmüştür. Eğer koridor Azerbaycan'a verilirse Ermenistan'ı dünyaya bağlayan İran ile teması kesilmesi anlamına gelmektedir. Diğer taraftan koridorun sadece 8 km genişlikte ve 43 km uzunlukta olan kısmı Azerbaycan'a verilse dahi doğal bir sınır olmayacağından iki ülke için sürekli bir tehdit kaynağı olacağından barışın sağlanması oldukça güç gözükmektedir. Çünkü sınırın bu derecede dar olması herhangi bir anlaşmazlıkta bu koridoru istismar edilmesini oldukça olası kılmaktadır.

Bölgenin sınırlarının bu şekilde inşa edilmesi elbette bir tesadüf değildir. Tarihsel süreç stratejik bağlamda incelendiğinde; Birinci Dünya Savaşı sonrası tekrar askeri çatışmalar yaşanmaması adına sınır oluşturma çalışmaları yapılmış olsa da bu çalışmalar doğal-yapay sınır dikotomisi dışına çıkamamıştır. Ratzel gibi coğrafi deterministlere göre doğal sınırlar daha meşru ve güvenlidir. Ancak aksi şekilde her sınırın sosyal inşa yönünün de olduğunu savunan pozitivist yaklaşımcılarda vardır. Farklı görüşlere sahip yazarlar olsa da doğal şekilde ayrılamayan sınırların yapay olarak ayrılmasını savunan bu anlayış farklı bölgelerde farklı şekilde tezahür etmiştir.²⁶ Zira suni olma durumu sınırı belirleyen başat güçler tarafından oldukça istismar edilmiştir. Konu savaş çalışmaları ve coğrafya bağlamında değerlendirildiğinde de doğal sınırların savunma avantajı sağlarken, saha gözlemlendiğinde yapay sınırların saldırı ve işgale açık olduğu net bir şekilde söylenebilmektedir. Yapay sınırların var olduğu tüm bölgelerde düşük yoğunluklu, donmuş

²⁵ Tarık Demir, Anklav, Eksklav ve Uç Topraklar-Güvenlik İlişkisi, Güvenlik Bilimleri Dergisi, Şubat 2020, UGK Özel Sayısı, 51-77. DOI:10.28956/gbd.695916.

²⁶ Diener, A. C. ve Hagen, J. (2010). Introduction: Borders, Identity and Geopolitics. Alexander C. Diener and Joshua Hagen (Ed.), *Borderlines and Borderlands: Political Oddities at the Edge of Nation-State*. New York: Rowman&Littlefield Publishers.

Doğal-yapay sınır dikotomisi, coğrafi sınırların oluşma süreçlerini iki ana kategoriye ayırmak amacıyla kullanılan bir terimdir. Bu dikotomi, coğrafi sınırların oluşumunda etkili olan faktörleri belirlemede kullanılır.

1. Doğal Sınırlar (Natural Boundaries): Bu tür sınırlar genellikle coğrafi özelliklere, topografik unsurlara veya su yollarına dayanır. Dağlar, nehirler, göller gibi doğal özellikler, doğal sınırları oluşturabilir. Bu tür sınırlar, coğrafi özelliklerin insanlar tarafından değiştirilemeyeceği ya da zor değiştirilebileceği bölgelerde ortaya çıkar.

2. Yapay Sınırlar (Artificial Boundaries): Yapay sınırlar, genellikle insanlar tarafından belirlenen ve coğrafi özelliklere dayanmayan sınırlardır. Bu tür sınırlar genellikle siyasi, kültürel veya tarihî nedenlerle çizilir. Örneğin, bir devletin sınırları genellikle coğrafi özelliklere değil, tarihî veya siyasi etmenlere dayanabilir.

Doğal-yapay sınır dikotomisi, coğrafi sınırların oluşumunu anlamak ve analiz etmek için kullanılan bir çerçeve sağlar. Ancak gerçekte, birçok sınır hem doğal hem de yapay öğeleri içerebilir, bu nedenle bu terimler arasındaki ayrım bazen belirsiz olabilir.

çatışmalar ve gri bölgeler bulunmaktadır. Orta Asya ülkelerinde de görüldüğü üzere 21'inci yüzyılda halen sınır sorunları devam etmektedir. Rusya'nın da o dönemde Zengezur bölgesinde bu görüşle hareket ederek Türkmençay Anlaşması beraberinde Aras nehri ile doğal olarak ayırdığı coğrafyanın kuzey kesimini yapboz parçaları gibi kendi politikaları doğrultusunda süreç içerisinde birleştirip parçalamakta olduğu görülmektedir. Salt Ermenistan ve Azerbaycan'a uygulanan bir politika olarak düşünülmemesi gereken bu alışkanlık Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin sınırlarında da bulunmaktadır. Zira SSCB sonrası kaybettiği topraklar üzerinde kontrol sağlamaya yönelik çalışmalarının bir sonucu olan bu durum Rusya'nın Orta Asya'da enlemsel ittifakları engelleme ve boylamsal ittifakları geliştirmek istemesinden kaynaklanmaktadır. Buna mukabil Rusya, Balkanlar'dan uzanan Türk coğrafyasının topraksal bütünlüğüne ve enlemsel ittifakına set çekmek maksadıyla Zengezur'u Ermenistan'a vermiştir.²⁷

Zengezur Koridoru sadece Güney Kafkasya bölgesinde bulunan Azerbaycan ve Ermenistan değil küresel bağlamda Rusya, Türkiye, İran, Gürcistan ve hatta Çin ve Hindistan gibi ülkelerin tartıştığı bir konumda bulunan kritik bir geçit olarak değerlendirilmektedir.²⁸ Yakın çevresindeki devletlerin koridora temas eden noktalarına bakıldığında Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ni anavatanı Azerbaycan'a, Ermenistan'ı İran'a bağladığı görülmektedir. Bölgesel bağlamda Türkiye'yi Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ne olan karasal bağlantısını sağlamakta, aynı şekilde kuzey-güney hattında İran'ın Karadeniz'e ulaşım güzergahı üzerinde bulunmaktadır. Daha geniş perspektiften bakıldığında küresel bağlamda ise Asya'da yükselen ve diğer küresel güçler tarafından bir tehdit olarak algılanan Çin'in Avrupa'ya bağlayacak Yol Kuşak Projesi²⁹ ne alternatif bir güzergâh olarak görünen, yine kuzey-güney hattında Hindistan'ı Karadeniz ve Avrupa'ya bağlayan hat üzerinde olduğu açıktır.³⁰

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri bağlamında değerlendirildiğinde; Zengezur koridorunun açılması ile birlikte özellikle Ermenistan'ın Türkiye, Azerbaycan ile kapalı olan kara ve demiryolu açılması sağlanacak, Türkiye, Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri doğrudan karayolu ve demiryolu bağlantısı sağlanacaktır. Orta Asya'daki enerji kaynakları bu koridor aracılığıyla Avrupa pazarlarına taşınabilecektir. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin petrol ve doğal gaz rezervleri Zengezur Koridoru aracılığıyla uluslararası enerji projelerine entegre edilerek küresel ölçekte enerji güvenliğine katkı sağlanabilecektir. Bu durum hem bölge ülkelerinin ekonomik ve siyasi istikrarını destekleyebilme potansiyeli hem de Batı'nın enerji kaynaklarını çeşitlendirmesine olanak tanınması açısından önemli olarak görülmektedir.

Zengezur Koridoru'nun açılması ve bölgede istikrarın sağlanması durumunda Hazar havzasından enerjinin transit güvenliği kapsamında tek el konumunda olan Gürcistan üzerinden

²⁷ Tarık Demir, a.g.e.,71.

²⁸ Tural Gafarlı, "Zengezur Koridoru", https://www.academia.edu/63276991/Zengezur_Koridoru [Erişim Tarihi: 10.08.2025].

²⁹ "Bridging Eurasia: The New Silk Road", <https://natoassociation.ca/bridging-eurasia-the-new-silk-road/> [Erişim Tarihi: 10.08.2025].

³⁰ The Economic Times: Ermenistan Hintli tüccarlara İran-Karadeniz ulaşım koridoru sunuyor, https://tr.armradio.am/2023/03/13/the-economic-times-ermenistan-hintli-tuccarlara-iran-karadeniz-ulasim-koridoru-sunuyor/?doing_wp_cron=1700500136.4750959873199462890625 [Erişim Tarihi: 10.08.2025].

gelen boru hatlarına (Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru hattı, Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru hattı) alternatif bir güzergâh ortaya çıkmış olacak ve bölgenin jeostratejik önemi daha da artacaktır.

Koridor, Nahçıvan'ı Azerbaycan'a bağlayarak Azerbaycan'ın bölgesel gücünü artıracak ve Ermenistan'ı bölgesel entegrasyona dahil edecektir.³¹ Bu gibi barışçıl çözümler bölgesel iş birliği için uygun bir ortam yaratacak ve çatışma riskini azaltacağı düşünülmektedir. Dahası Orta Asya ülkeleri ile Türkiye arasına bir set olarak gözüken Zengezur'un açılması ile birlikte Sovyet sonrası halen tam olarak bağımsız politika üretemeyen Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ne alternatif bir rota olarak bölgesel refaha giden bir yol olacağı değerlendirilmektedir.

ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ'NİN ENERJİ POTANSİYELİ

Kafkasya'dan başlayıp Doğu Türkistan'a uzanan bölgede bulunan Orta Asya Türk Devletleri'nin ortak özelliklerinden en önemlisi yeraltı kaynakları bakımından başta Hazar Havzası olmak üzere zengin rezervlere sahip olmasıdır. Hazar Denizi'ne kıyısı olan beş ülke (Rusya, İran, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan) vardır ve beş ülkeden üçü Türk Devleti'dir. Orta Asya'daki Hazar'a komşu olmayan diğer Türk Devletleri ise Özbekistan ve Kırgızistan'dır.

2024 yılı için Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Azerbaycan'da dahil olmak üzere, Dünya'daki petrol rezervlerinin %2,1'i (37,968 milyon varil) doğalgaz rezervlerinin %8,98'ini (18,565 milyar metreküp) oluşturmaktadır. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin her biri için rezerv miktarları ve karşılaştırılması Tablo-1'de belirtilmiştir. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında en fazla petrol rezervine sahip olan ülke Kazakistan, en fazla doğalgaz rezervine sahip olan ülke ise Türkmenistan olarak görünmektedir.

2024 yılı için Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Azerbaycan'da dahil olmak üzere Dünya'daki petrol üretiminin %3,21 'ini (135,8 milyon ton)³², doğalgaz üretiminin %4,8'ini (194,1 milyar metreküp) oluşturmaktadır.³³ Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin her biri için üretim miktarları ve karşılaştırılması Tablo-2'de belirtilmiştir. Kırgızistan'ın doğalgaz ve petrol rezervi Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile karşılaştırıldığında oldukça kısıtlı miktardadır. Diğer taraftan burada önemle durulması gereken nokta rezerve sahip olmak, aynı oranda üretim yapabilmek anlamına gelmemesidir. Tablo-1 ve Tablo-2'de görüldüğü üzere dünyada en fazla petrol rezervine sahip ülke Venezuela olarak gözükmektedir, ancak en fazla üretim yapan ABD'dir. Yine en fazla doğalgaz rezervine sahip Rusya gözükmektedir en fazla üretim yapan ABD'dir. Aynı şekilde üretim yapmak, tamamını ülke içinde kullanıyor anlamına gelmemekte, ülkenin ihtiyacından fazla üretim yapması enerjiyi ihraç etmesi, ihtiyacından daha az üretmesi veya üretememesi ithal ettiğini göstermektedir.

³¹ Mahammadnuru Hamzathı, ve Hamza Büber, (2022), Zengezur Koridoru'nun Azerbaycan ve Türkiye'nin Dış Ticaretine Olası Etkileri, Eğitim Yayınevi, Konya.

³² Bahar Özsoy Sipahi ve Esra Banu Sayın, "Orta Asya'da Enerji Politikaları ve Küresel Rekabet Bağlamında Türkiye'nin Rolü Üzerine Bir Değerlendirme", *Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD)*, S.30 C.15(2022):303-328.

³³ Ertan Efegil ve Sibel Özsağ, Hazar Havzası Enerji Kaynaklarının Jeostratejik Öneme Genel Bakış: Türkiye, Avrupa Birliği ve Uluslararası Petrol Şirketleri, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/303094> [Erişim Tarihi: 17.08.2025].

	Petrol (Milyon Varil) ³⁴	Dünya'ya Oranı %	Orta Asya Türk Cumhuriye lerine Oranı %	Doğalgaz (Milyar Metreküp) ³⁵	Dünya'ya Oranı	Orta Asya Türk Cumhuriye lerine Oranı
Türkmenistan	599	0,03	1,42	13.950	6,75	75,14
Azerbaycan	6950	0,38	18,09	1.917	0,92	10,32
Kazakistan	29.791	1,66	79,04	1.830	0,88	9,85
Özbekistan	591	0,03	1,42	867	0,41	4,67
Kırgızistan	37	0,002	0,09	1	0,0004	0,005
Toplam	37.968	2,1	100	18.565	8,98	100
Dünya'da Toplam	1.791.244			206.651	100	
Rusya ³⁶	107.799	6,01		47.152	23,81	
ABD	52.729	2,94		18.352	8,88	
AB	11.252	0,62		3.508	1,8	
Çin	28.182	1,57		3.054	1,69	
En Fazla Venezuela	302.795	16,9		47.152 En fazla Rusya	22,81	

Tablo 1: 2024 Yılı Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Doğalgaz-Petrol Rezervleri ve Karşılaştırmalı Oranları³⁷

³⁴ <https://www.eni.com/content/dam/enicom/documents/eng/visione/wer/2025/WER-2025-Oil.pdf> [Erişim Tarihi: 17.08.2025].

³⁵ <https://www.eni.com/content/dam/enicom/documents/eng/visione/wer/2025/WER-2025-Natural-Gas.pdf> [Erişim Tarihi: 17.08.2025].

³⁶ Çalışmada bulunan tüm tablolara başat güçler olan ABD, AB, Çin ve Rusya'da karşılaştırma yapmak adına eklenmiştir.

³⁷ <https://www.eni.com/en-IT/strategic-vision/global-energy-scenarios/world-energy-review.html> Erişim Tarihi: 17.08.2025].

	Petrol (Milyon Ton)	Dünya'ya Oranı %	Orta Asya Türk Cum. Oranı	Doğalgaz (Milyar Metreküp)	Dünya'ya Oranı	Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine Oranı
Türkmenistan	12	0,28	8.83	79,3	1.96	40.8
Azerbaycan	35,1	0,82	25.8	31,8	0.78	16.3
Kazakistan	86	2,03	63.3	32	0.79	16.48
Özbekistan	2,7	0,06	1.98	50,9	1.26	26.2
Toplam	135,8	3,21	100	194,1	4,8	100
Dünya'da Toplam	4221,4	100		4036,9	100	
Rusya	536,4	12,7		701,7	17.4	
ABD	711,1	16,8		934,2	23.14	
En Fazla ABD	711,1	16,8		934,2 En fazla ABD	23.14	
Venezuela	33,4	7,91		24,0	0,59	

Tablo 2: 2021 yılında Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Petrol ve Doğalgaz Üretim Miktarları ve Karşılaştırmalı Oranlar³⁸

Petrol ve doğalgazın ihraç edilmesi noktasında boru hatları oldukça önemli rol oynamaktadır. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri sahip olduğu doğalgaz ve petrol rezervlerinin büyük bir kısmını boru hatları ile ihraç etmektedir. Türkmenistan 2021 yılı için doğalgaz üretiminde dünyada dokuzuncu sıradadır ve büyük bir bölümü olan 31,5 milyon metreküpünü Çin Halk Cumhuriyeti'ne, 10,5 milyon metreküpünü Rusya'ya boru hatları ile ihraç etmiştir. Türkmenistan dış ticaretinin büyük kısmını petrol ürünleri ve doğal gaz ihracatı ile yapmaktadır. Türkmenistan'da bulunan ve planlanan petrol ve doğalgaz boru hatları Tablo-3'de gösterilmiştir.

³⁸ [Statistical Review of World Energy 2022 \(bp.com\)](https://www.bp.com/content/dam/bp/media-assets/statistical-review-of-world-energy-2022.pdf) [Erişim Tarihi: 17.08.2025].

S.Nu.	Boru hatları	Bitiş Noktası
1	Orta Asya-Merkez Gaz Boru Hattı Sistemi	Özbekistan ve Kazakistan üstünden Rusya
2	Orta Asya-Çin Doğalgaz Boru Hattı	Özbekistan ve Kazakistan üstünden Çin
3	Dauletabad-Sarakhs-Khangiran Boru Hattı	İran
4	Doğu-Batı Boru Hattı	Hazar Denizi
5	Korpeje-Kordkuy Boru Hattı	İran
6	Trans-Afganistan Boru Hattı	Afganistan ve Pakistan üstünden Hindistan
7	Trans-Hazar Gaz Boru Hattı(Proje)	Hazar Denizi Altından Azerbaycan
8	Trans-Hazar Petrol Boru Hattı(Proje)	Hazar Denizi Altından Azerbaycan
9	Afganistan Petrol Boru Hattı	Afganistan üzerinden Pakistan

Tablo-3: Türkmenistan Doğalgaz ve Petrol Boru Hatları³⁹

Kazakistan'ın toplam petrol rezervleri 30000 milyon varil üzerinde tahmin edilmekte olup, bu rezervlerin %75'i Kaşagan, Karaçaganak ve Tengiz petrol sahaları olmak üzere Hazar Denizi'nde bulunmaktadır.⁴⁰ Kazakistan'a ait petrol boru hatları ise Tablo-4'te gösterilmiştir. Petrol boru hatları gibi gaz boru hatlarının çoğu da ülkenin batısında yer almaktadır. Ülkedeki boru hatlarının çoğu Türkmenistan ve Özbekistan'dan başlamakta ve Batı Kazakistan üzerinden Rusya'ya uzanmaktadır. Petrol, bu boru hatlarının dışında, Hazar Denizi üzerinden İran ve Azerbaycan güzergahını kullanarak gemilerle taşınmakta, aynı zamanda Rusya üzerinden demiryoluyla ihraç edilmektedir. Daha sınırlı bir kapsamda ise Hazar Denizi üzerinden tankerlerle İran'ın kuzeyindeki Neka limanına da sevkiyat yapılmaktadır.⁴¹ Kazakistan'a ait petrol boru hatları Tablo-4'dedir.

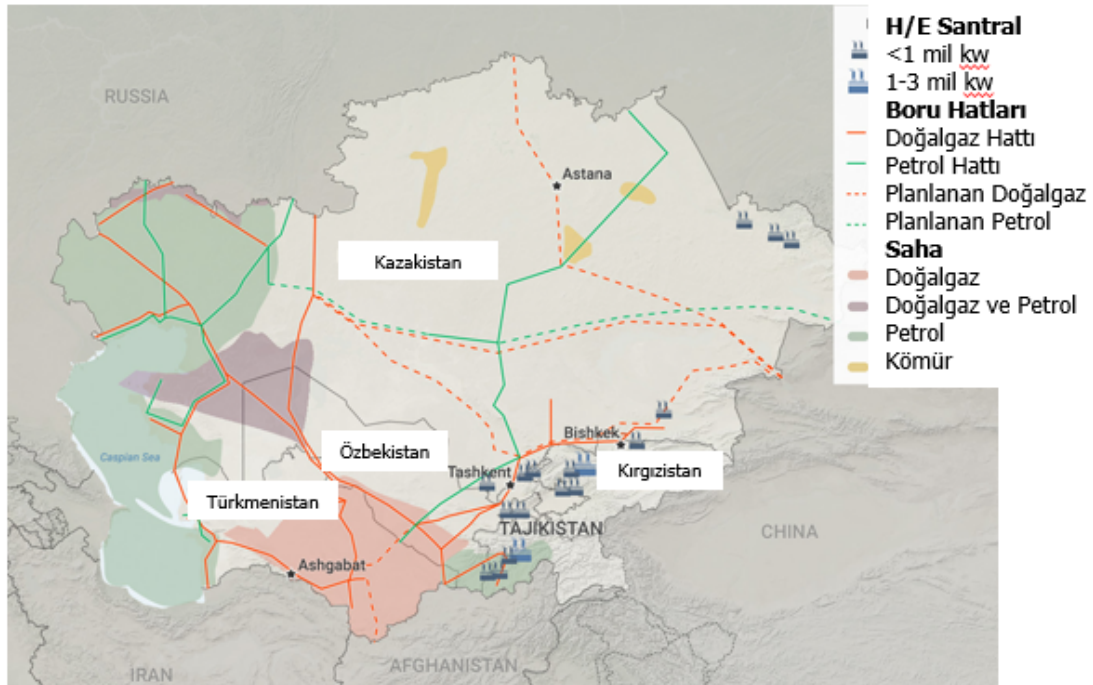
³⁹ Müslüme Narin, Avrasya Bölgesindeki Türk Cumhuriyetlerinin Enerji Kaynakları ve İletim Hatlarının Türkiye'ye Katkıları, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, C.6 S.1(2006):151-167.

⁴⁰ Stratejik Ortak. (2019), Orta Asya'daki 5 Türk Devleti'nin Yeraltı Kaynakları. Mayıs 25, 2020 tarihinde Stratejik Ortak: <https://www.stratejikortak.com/2019/11/turk-devletleri-yeralti-kaynaklari.html> [Erişim Tarihi: 17.08.2025].

⁴¹ Narin, a.g.e.,11.

S.Nu.	Boru hatları	Bitiş Noktası
1	Atyrau-Samara Petrol Boru Hattı	Hazar Denizi- Rusya
2	CPC(Caspian Pipeline Consortium)	Hazar Denizi-Rusya (Novorossiysk)
3	Atasu-Alashonkou	Atasu-Çin
4	Trans-Hazar Petrol Boru Hattı	Azerbaycan(Proje)

Tablo-4: Kazakistan Petrol Boru Hatları⁴²

Harita-1: Merkez Asya Boru Hatları Haritası⁴³

Azerbaycan ise 8,2 milyon metreküp doğalgazını AB'ye, 11,3 milyon metreküpünü diğer Avrupa ülkelerine (Türkiye dahil) ihraç ettiği görülmektedir. Azerbaycan'da bulunan petrol rezervi Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile karşılaştırıldığında kendisine en yakın olan Kazakistan'ın yaklaşık dörtte biri olarak gözükmektedir. Azerbaycan'da bulunan boru hatları ise Tablo-5'te gösterilmiş, Harita-2'de ise yerleri belirtilmiştir.

⁴² Rakhmetova Klara G, Transportation of Oil and Gas in Kazakhstan, https://www.energycharter.org/fileadmin/DocumentsMedia/Events/20041019-ETEA_CAP_S2_KGRakhmetova.pdf [Erişim Tarihi: 17.08.2025].

⁴³ Uzbekistan Energy Profile: Production Hurt By Poor Infrastructure – Analysis, <https://www.eurasiareview.com/19012012-uzbekistan-energy-profile-production-hurt-by-poor-infrastructure-analysis/> [Erişim Tarihi: 17.08.2025].

S.Nu.	Boru hatları	Bitiş Noktası
1	Bakü-Grozni-Novorossiysk (Diğer adıyla kuzey rotası)	Rusya(Novorossiysk)
2	Bakü-Tiflis-Supsa (Batı rotası)	Gürcistan-Supsa Limanı
3	Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı (Haydar Aliyev'in adını taşıyan ana petrol boru hattı)	Türkiye
4	Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz boru hattı	Türkiye
5	İran – Nahçıvan Doğalgaz Boru Hattı	Nahçıvan

Tablo-5: Azerbaycan Doğalgaz ve Petrol Boru Hatları⁴⁴

Harita-2. Azerbaycan Petrol ve Doğalgaz Boru Hatları Haritası⁴⁵

Özbekistan yer altı kaynakları diğerleri kadar zengin değildir ve doğal gaz üretiminin büyük bir kısmını iç tüketim için ayırmaktadır. Ayrıca, doğalgazını ihraç etme konusunda Rusya dışında başka bir seçeneğe sahip değildir. Buhara-Taşkent-Bişkek-Almatı boru hattı Özbekistan'ın ihraç ettiği ana doğalgaz hattı olup Kazakistan'da son bulmaktadır. Ülkenin petrolünü ihraç etme

⁴⁴ Energy security – Azerbaijan energy profile – Analysis 2023, International Energy Agency, <https://www.iea.org/reports/azerbaijan-energy-profile/energy-security> [Erişim Tarihi: 17.08.2025].

⁴⁵ Jamilov Mahammad R., The Baku-Tbilisi-Ceyhan Project - The Greatest Project of the XXI Century, <https://tasam.org/en/Icerik/70166/the-baku-tbilisi-ceyhan-project-the-greatest-project-of-the-xxi-century> [Erişim Tarihi: 17.08.2025].

yöntemi, sadece Rusya'nın Omsk şehrinden Özbek rafinerilerine petrol taşımak amacıyla inşa edilmiş olan bir hattır.⁴⁶

Kırgızistan'ın petrol ve doğal gaz kaynakları oldukça sınırlıdır. Ülkede yedi petrol ve iki petrol/gaz sahası bulunmakta olup, enerji tüketiminin %11'i petrole, %27,6'sı doğalgaza dayanmaktadır. Bu sebeple enerji kaynakları bakımından dışa bağımlı bir ülke olması sonucu çıkmaktadır. Zengin hidroelektrik potansiyeline sahip olan ülke, bu avantajı kullanarak Kazakistan ve Özbekistan'a doğalgaz ve petrol karşılığında elektrik ihraç etmektedir.⁴⁷

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin sahip olduğu doğalgaz ve petrol rezervleri ve bu rezervlerin taşınması noktasında boru hatları incelenmiştir. Ancak boru hatlarının birçoğunun Rusya üzerinden Avrupa'ya gittiği görülmektedir. Diğer taraftan Asya Pasifik bölgesinde güçlenen ve enerji ihtiyacı doğan Çin Halk Cumhuriyeti'ne de enerji nakil hatları mevcuttur. Ayrıca Türkmenistan için diğer bir seçenek İran üzerinden yaptığı petrol ihracatıdır. Ancak ABD tarafından İran'a uygulanan ambargo bu ihracın sınırlı olmasına sebep olmaktadır.⁴⁸ Kafkasya bölgesindeki Azerbaycan ise Gürcistan üzerinden Türkiye'ye ve yine Rusya üzerinden Avrupa'ya enerjisini ihraç ettiği görülmektedir.

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin şu an için Türkiye üzerinden yaptığı gaz ve petrol ihracı Hazar Denizi'nde gemilerle Azerbaycan üzerinden yapılmaktadır. Ancak Kazakistan'ın petrolünü Azerbaycan'a bağlayacak olan Trans-Hazar Petrol Boru Hattı ve Türkmenistan'ın Trans-Hazar Gaz Boru Hattı projeleri mevcuttur. Bu projelerin sahaya uygulanması halinde Azerbaycan üzerinden gelen petrol ve doğalgaz Türkiye üzerinden Avrupa'ya boru hatları ile ihraç edilebilecektir.

Türkiye'nin son süreçte Ukrayna, Libya ve yine eski SSCB ülkesi olan Azerbaycan'a göstermiş olduğu destek Orta Asya Türk Cumhuriyetleri tarafından dikkatle izlenmiş ve Türkiye'ye olan güveni artırmıştır. Azerbaycan'ın ordusunu modernize etmesi ve eski Sovyet teçhizat, silah ve malzemesinden sıyrılması ile Ermenistan üzerinde göstermiş olduğu başarı Orta Asya Türk Cumhuriyetleri üzerinde olumlu bir etkisi olmuştur. Türkiye'nin, Azerbaycan'ın Karabağ sorununun çözümünde büyük rol alması ilişkileri daha da derinleştirmesine sebep olmuştur. Aynı şekilde Türkiye, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin sorunlarının çözülmesinde aktif bir politika izlemesi durumunda adım adım Orta Asya coğrafyasına hâkim olabilecek ve özellikle Türkmenistan ve Kazakistan'ın rezervlerini AB'ye aktarma kapsamında oldukça güvenli bir yol olacağı değerlendirilmektedir. Ancak koridorun enerji koridoru haline gelebilmesi için çok aktörlü garantörlüklerin olduğu çok boyutlu bir güvenlik inşasına ihtiyaç olduğunu göz önünde bulundurmalıdır. Koridor tıpkı Hürmüz, Malakka gibi boğaz noktası (Chokepoint) niteliğinde potansiyeli olup, jeopolitik kırılma noktasıdır. Dolayısıyla gerekli tedbirler alınmaması durumunda hibrit savaşın unsurlarından olan meşruiyetin sorgulanması gibi bilgi operasyonları ile istikrarsızlaştırma durumu söz konusu olabilecektir. Bu durumda geleceğe yönelik yatırımların

⁴⁶ XOFC. (2006), Central Asia-Oil Pipeline Background, <http://www.exorthodoxforchrist.com/resources4.htm> [Erişim Tarihi: 17.08.2025].

⁴⁷ DEİK. (2006), Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, Kırgızistan Ülke Bülteni, Şubat 2006, www.deik.org.tr/bultenler/Kirgizistan-Subat2006.pdf [Erişim Tarihi: 17.08.2025].

⁴⁸ ABD İran İlişkileri: İran'ın Rolü ve Ekonomik Yaptırımlar Üzerine Bir Değerlendirme, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2299247> [Erişim Tarihi: 17.08.2025].

durmasına yol açacaktır. Çalışmanın bir sonraki bölümünde Orta Asya ülkelerinin genel bir profili üzerine tartışılacak ve tehditler ortaya konularak enerji konusu üzerindeki etkileri tartışılacaktır.

ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ'NİN ENERJİ NAKLİNDE GÜVENLİK ENDİŞELERİ

Dünyada devletler bulundukları kıta, ekonomik anlamda kalkınmışlık durumu, yönetim şekilleri, sahasının genişliği, sınırlarının yapay veya suni oluşumu, deniz ve okyanusa kenarının olup olmaması gibi kriterler dikkate alınarak çeşitli şekillerde birbirinden ayrılmaktadırlar. Bir devletin okyanus veya denize kıyısının olması ve bir kenar devleti olması o ülkenin önemini arttıran bir özelliktir. Denize veya okyanusa kıyısı olan devletler başta ticaret ve ulaşım olmak üzere birçok alanda serbestliğe sahiptir. Deniz yollarını kullanarak dünyaya açılabilir, kolaylıkla mal satın alabilir, sahip oldukları enerji kaynaklarını kolaylıkla ticaret maksadıyla kullanabilirler. Deniz ve okyanusa kıyısı olmak, bir devlet için dışa açılacak kapısı olmak olarak değerlendirilebilmektedir.

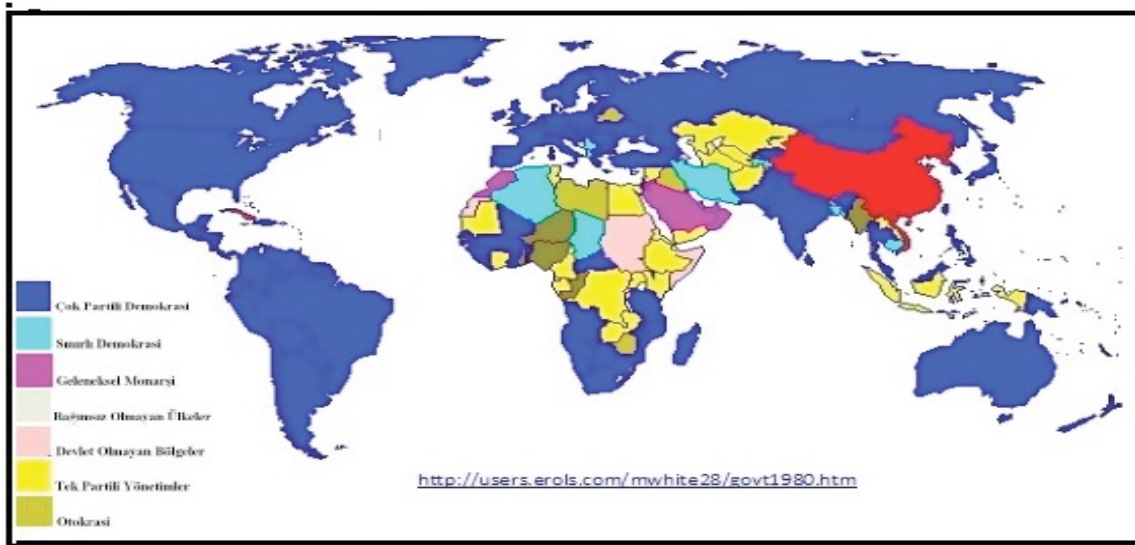
Eğer bir devletin deniz veya okyanusa kıyısı yoksa dünya ile ticaret yapabilmesi çevresindeki komşuları ile olan ilişkilerine bağlıdır. Bu şekilde olan devletler jeopolitik anlamda kapalı ülke (*Closed country*) veya literatürde kilitli ülke (*Landlocked country*) olarak tanımlanmaktadır. “Kilitli ülkeler” başta dış ticaret olmak üzere birçok konuda zayıf ve dezavantajlı bir durumdadır. Orta Asya'daki Türk devletleri kıtada bulundukları alan itibarı ile gerek iklim gerek su kaynakları gerek yüzey şekillerinin ortaya çıkardığı durum, komşu ülkelerle olan sınırları dolayısı ile temel ihtiyaçlarının tamamını kendi topraklarından karşılamaları mümkün gözükmemektedir. Orta Asya'da bulunan Türk Devletleri Harita-3 'de görüldüğü üzere kilitli niteliğinde olması sebebiyle sahip oldukları yer altı kaynaklarını dış piyasaya sürülmesi, dış ticaret bağlamından ithalat ve ihracatta çevre ülkelere bağımlı hale gelmesi durumunu ortaya çıkarmaktadır. Hatta bu ülkelerden biri olan Özbekistan çift kilitli bir ülke olarak anılmakta olup, okyanuslara ulaşabilmesi için iki ülkenin kara ve hava sınırlarından geçmesini gerektirmektedir. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin kıtadaki konumları incelendiğinde de Çin ve Rusya gibi iki güçlü devlet arasında kalmış, arazi olarak oldukça zorlu, teknoloji ve yönetim biçimi olarak dünyanın gerisinde kalmış olan istikrarsız Tacikistan ve Afganistan gibi ülkeler arasında olması dolayısıyla bulunduğu coğrafyaya sıkışmış olarak değerlendirilmektedir.⁴⁹

Coğrafyanın yanı sıra bu devletler her ne kadar SSCB sonrası bağımsızlıklarını ilan etseler de gerek halkın demokrasi tecrübesi olmaması gerekse önceki yönetim biçimi olan komünist rejimin tek adam ve tek parti rejimi devam etmesi gereği geçmişten gelen yönetim biçiminin etkisi Harita-4'de görüldüğü üzere devam etmektedir. Bölge ülkelerini oluşturan nüfusun ortak bir kimlik olan “Türklük” olması ve homojenize olarak ortak bir kültürü paylaşıyor olması bir avantaj olarak görülmektedir. Ancak farklı ekonomik ve güvenlik örgütlerinde bulunmaları ve coğrafi olarak kıtadaki konumları kilitli şekilde olması dezavantaj olarak görülmektedir. Diğer taraftan kaynaklarını çeşitlendirme konusunda arayış içerisinde olan Çin ve nüfusunu korumada kararlı olan Rusya'nın arasında bulunan bu devletlerin farklı politika izlemeleri durumunda hibrit savaş kapsamında çeşitli baskılara maruz kalması oldukça olasıdır. Bu durumlarının da enerji güvenliklerini doğrudan etkileyebileceği değerlendirilmektedir.

⁴⁹ Ayşe Nur Timor, Güneydoğu Asya - Özellikler - Bölgeler, Çantay Kitabevi, İstanbul 2002, s. 120.

Harita-3. Asya Kıtasında Kilitli Ülkeler ve sınırdaşları

Harita-4: 21'inci Yüzyıl Başında Dünya'da yönetim biçimleri⁵⁰

⁵⁰ Hamza Akengin ve Hatice Kübra Gürçay, "Geography, Democracy and Administration Issue in the Middle East", *Humanities and Social Sciences*, C.2 S.2(2014): 23-32.

Ülkeler	Petrol		Doğalgaz	
	Üretim (Bin Varil/Gün)	Tüketim (Bin Varil/Gün)	Üretim (Milyar Metreküp)	Tüketim (Milyar Metreküp)
Türkmenistan	205	140	84,81	22,04
Azerbaycan	597	117	34,14	12,10
Kazakistan	1.876	358	26,30	20,14
Özbekistan	83	118	48,71	45,32
Kırgızistan	6	27	0,03	0,43
ABD	20.234	20.421	981,48	881,09
Rusya	10.698	3.791	668,89	515,71
Çin	4.336	16.620	214,10	344,45
Avrupa	3.286	14.630	224,89	528,84
En fazla ABD	20.234	20.421	981,48 En fazla ABD	881,09

Tablo-6: 2024 Yılı Ülkelerin Üretim ve Tüketim Miktarlarının Karşılaştırılması⁵¹

Tablo-6'daki veriler incelendiğinde petrol için üretimi tüketiminden fazla ülkeler olan Türkmenistan, Azerbaycan ve Kazakistan için enerji arz ve transit güvenliği, tam tersi durumda olan Özbekistan ve Kırgızistan için ise enerji talep ve transit güvenliği önemlidir. Buna göre Özbekistan ve Kırgızistan'ın enerji ihraç etme değil ithal etme zorunlulukları bulunmaktadır. Tablo-7'deki oranlar rezervlerin yıllık üretime olan oranlarıdır. Burada düşük oran rezervlerin azlığı veya üretimin hızlı olduğuna işaret ederken, yüksek oranlar ise rezervlerin büyük olması veya üretimin yavaş yapıldığını ifade etmektedir. Rezerv/üretim oranı karşılaştırmaları incelendiğinde ise Tablo-7'de görüldüğü üzere petrol kaynaklarını en hızlı kullanan Orta Asya Türk Cumhuriyet'lerinde Türkmenistan olarak gözükmekte olup sürdürülebilirlik riski ile karşı karşıyadır. Kazakistan ise tam tersi şekilde oldukça yüksek bir orana sahip olup uzun vadeli sürdürülebilir rezervleri bulunmaktadır. Ancak Kazakistan petrol rezervlerinin arzı konusunda Rusya'ya bağımlı

⁵¹ Natural Gas and Oil Report 2025,

<https://www.eni.com/content/dam/enicom/documents/eng/visione/wer/2025/WER-2025-Natural-Gas.pdf>,

<https://www.eni.com/content/dam/enicom/documents/eng/visione/wer/2025/WER-2025-Oil.pdf> [Erişim Tarihi: 17.08.2025]. Koyu renkli gösterilen ülkeler tüketimi üretiminden fazla olanlardır.

konumdadır. Çünkü ülkedeki birçok petrol boru hattı Rusya üzerinden Avrupa'ya ihraç edilmektedir ve bunlardan en önemlisi Atrau-Samara ham petrol boru hattıdır.⁵²

Ülkeler	Petrol	Doğalgaz
	Rezerv/Yıllık Üretim Oranı	Rezerv/Yıllık Üretim Oranı
Türkmenistan	8	166
Azerbaycan	32	56,15
Kazakistan	44	69,5
Özbekistan	19	17,6
Kırgızistan	17	-
ABD	7	540
Rusya	28	556
Çin	18	14,2
Avrupa	9	15,6
En fazla Rusya	7	556

Tablo-7: 2024 Yılı Ülkelerin Petrol ve Doğalgaz Rezerv/Üretim Oranlamaları⁵³

Tablo-6'daki veriler doğalgaz için incelendiğinde ise üretimi tüketiminden fazla olan Orta Asya Türk Devletleri; Türkmenistan, Azerbaycan, Kazakistan yanında Özbekistan ve Kırgızistan ise görece oldukça düşük değerlere sahip olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu veriler doğalgaz konusunda Orta Asya Türk Cumhuriyetleri için arz ve transit güvenliğinin oldukça üzerinde durulması gereken bir önemli konu olduğunu doğrulamaktadır. Yine Tablo-7'ye göre Türkmenistan

⁵² Ahmet Gökbel ve Togzhan Turganbayeva, "Kazakistan'da Petrol, Doğalgaz ve Dış Politika: Rusya, Çin, ABD ve AB Dengesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C.5 S.1 (2021).

⁵³ Natural Gas and Oil Report 2025,

<https://www.eni.com/content/dam/enicom/documents/eng/visione/wer/2025/WER-2025-Natural-Gas.pdf>,

<https://www.eni.com/content/dam/enicom/documents/eng/visione/wer/2025/WER-2025-Oil.pdf>

[WER-2025-Natural-Gas.pdf](https://www.eni.com/content/dam/enicom/documents/eng/visione/wer/2025/WER-2025-Natural-Gas.pdf) [Erişim Tarihi: 17.08.2025].

Örnek Hesaplama: Türkmenistan'ın doğalgaz rezervi 13.950 bcm (billion cubic metres) olup bu değer 492.646 bcf'ye karşılık gelmektedir (1 m³ = 35,3147 cf). Yıllık üretim 2.976 bcf düzeyindedir. Bu durumda R/P oranı yaklaşık 166 yıl olarak hesaplanmaktadır.

doğalgaz konusunda uzun vadeli sürdürülebilir rezervlerinin oldukça fazla olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Tablodaki veriler şu şekilde anlamlandırılabilir; şayet halihazırdaki üretim hızı ve rezervleri değişmeden statik olarak devam ederse, 'Türkmenistan'ın mevcut doğalgaz rezervleri yaklaşık 166 yıl boyunca ülkenin ihtiyacını karşılayacaktır. Türkmenistan doğalgaz rezervleri dünyada beşinci sıradadır ve ekonomisi enerji arzına bağımlıdır. Ancak bu rezervlerin arzı konusunda, Rusya'nın kendisine bağımlı yapmaya yönelik uzun süreli anlaşmalarına uymaması ve ödemelerdeki gecikmeler ile ciddi sorunlar yaşamasına sebep olmakta, üretimini artıramamakta ve bu durum ekonomisini oldukça etkilemektedir.⁵⁴ Bu sebeple Türkmenistan, enerji arzı konusunda Çin'e yönelmiştir ancak arz güvenliğini çeşitlendirerek kontrol altına almak istemektedir.⁵⁵

Kırgızistan ve Özbekistan ise petrol ve doğalgaz enerji kaynakları üretim, tüketim oranlamaları incelendiğinde ise ekonomilerini doğrudan etkilemediği ve büyük oranda Rusya'ya bağımlı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Azerbaycan, Hazar Havzasına hâkim konumu ile Orta Asya Türk Devletleri'nden farklı olarak sahip olduğu rezervleri ile Rusya'ya bağımlı olmadan gaz ve petrol ihracı yapabilen bir aktördür. Ancak eksklav toprağı olan Nahçıvan'a doğrudan bir boru hattı bulunmamaktadır.⁵⁶ Diğer taraftan enerjinin transiti bağlamında Orta Asya Türk Devletleri'nde başta Türkmenistan ve Kazakistan'ın petrol ve doğalgaz kaynaklarını aktarması noktasında oldukça kilit bir noktada yer almaktadır.

ZENGEZUR KORİDORU'NUN ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ'NİN ENERJİ GÜVENLİĞİ ENDİŞELERİNİ GİDERME POTANSİYELİ

Karabağ Zaferi hem Azerbaycan hem de Türk Dünyası için bir dönüm noktasıdır. Çünkü 30 yıllık hukuksuz işgal sona ermiştir. Bu sayede Azerbaycan toprak bütünlüğünü sağlayarak uluslararası siyasetteki prestijini artırmıştır. Şüphesiz Türk Dünyasının bir üyesi olan Azerbaycan'ın zaferi, tüm Türk Dünyasının zaferidir. Anlaşmada belirtilen ulaşım bağlantılarının yeniden inşası noktasında Zengezur Koridoru net bir şekilde ifade edilirse sadece Azerbaycan topraklarını birbirine bağlamakla kalmayacak; Türkiye-Kafkas-Orta Asya hattında da kesintisiz kara bağlantısı sağlayacaktır. Böylece Türk Dünyası ülkeleri, oluşturdukları orta hat üzerinden daha kolay ve daha kısa yoldan birbirleriyle sürekli bir bağlantı kuracaklardır. Bu vesileyle Orta Asya ve diğer Asya ülkeleri, Zengezur Koridoru üzerinden batı dünyası ile bağlantı kurarak Türk dünyasının jeopolitik, jeostratejik, jeoekonomik gücünü ve iş birliğini artıracaktır.

Azerbaycan üzerinden dünyaya açılacak olan 'Türkmenistan, kurulan dostluk ve iş birliği sayesinde Türk Devletleri Teşkilatı'na gözlemci üye olmuştur. Bu durum Azerbaycan'ın haklı Karabağ Zaferi'nin Türk Dünyasına yansması olarak gözükmektedir. Türkiye, uzun yıllardır üstlendiği görevler sonucunda uluslararası organizasyonları yönetme ve sorumluluklarını yerine getirme konusunda deneyim sahibi olmuştur. Her şeyden önce Türkiye'den beklenti ülkelerin aldığı ortak kararların uygulanmasıdır. Bunun yanı sıra, Türk Devletleri Teşkilatı çerçevesinde ülkeler

⁵⁴ Kadir Dikbaşı, "Türkmen Gazının Bağımsızlık Mücadelesi", *Avrasya Dosyası*, C.7 S.2, 2001, s. 87-89.

⁵⁵ "Türkmenistan'ın Doğalgaz Üretim ve İhracat Potansiyeli", <https://www.atavatan-turkmenistan.com/tr/tag/turkmenistanin-dogalgaz-uretim-ve-ihracat-potansiyeli> [Erişim Tarihi: 17.08.2025].

⁵⁶ Deniz İstikbal, Igdir-Nakhchivan gas pipeline holds great significance for Türkiye's current energy profile: Expert, <https://www.setav.org/en/igdir-nakhchivan-gas-pipeline-holds-great-significance-for-turkiyes-current-energy-profile-expert/> [Erişim Tarihi: 17.08.2025].

arasındaki ekonomik, sosyal, kültürel ve bilimsel yakınlaşmanın artırılması istenmektedir. Bu bağlamda Türk Dünyası ortak çıkarları ön planda tutmalı, karşılıklı saygı çerçevesinde hareket etmeli ve ortak kararlar almalıdır. Türkiye'nin bunu başaracak gücü ve kapasitesi var olduğu değerlendirilmektedir.

Diğer taraftan bazı uzmanlara göre Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan, enerji arzlarını sağlamak adına boru hatları için çok istekli görülmemektedir. Zira bu ülkelerin enerji arz güvenliği kontrol altında olduğu düşünülmektedir. Ülkelerin özellikle yükselen güç Çin ile boru hattı projelerinin olması ve Rusya yönüne varolan nakil hatları bu durumu destekler niteliktedir. Benzer şekilde ticaret alanında da Orta Asya'nın Türk mallarına yönelik talebinde bir tür yükselme söz konusu değildir. Ayrıca Rusya'nın Hazar'daki rakip projelere boyun eğmesi çok mümkün olmayacağı düşünülmektedir. Gazprom, Transneft ve Lukoil gibi Rus enerji devleri Azerbaycan'da enerjiye yönelik faaliyetler yapmaktadırlar. Rusya'nın, Azerbaycan'ın devlete ait enerji şirketi SOCAR'da hissesi vardır, aynı şekilde SOCAR'da Rus petrol rafinerisi Antipinsky'de hisse sahibidir.⁵⁷ Yine diğer bir yabancı yazında ise Konstantin Von Eggert, Karabağ'daki sonucun Moskova için "jeopolitik bir felaket" olduğuna inandığını ve Türkiye'nin bölgede çok önemli bir tutunma noktası elde ettiğini söylemiştir. Aynı çalışmada Türkiye'nin yanı sıra İran ve Çin gibi bölgesel aktörler de artık Moskova'ya çok fazla danışmadan veya Kremlin'den gelecek tepkilerden korkmadan Orta Asya ve Güney Kafkasya bölgesinde daha fazla güç kazanmaya çalışabileceklerini ifade etmiştir.⁵⁸

Azerbaycan'ın Hazar komşuları yukarda belirtildiği üzere Avrupa'ya enerji sağlamak için Rus boru hatlarını kullanmaktadır ve uzun vadeli ortaklıklar için Çin'e giderek daha fazla yönelmekte olduğu değerlendirilmektedir. Aslında Ukrayna krizinden önce Avrupa'nın enerji talebinde düşüş görülmüştür ve bu durum Çin'in büyük ölçekli alım vaadiyle birleştiğinde, Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı ve Bakü-Erzurum doğalgaz boru hattı ile birlikte Trans Anadolu boru hattını da içeren Türkiye'den geçen hatların önemini azaltmaktadır. Ancak son yaşanan Ukrayna-Rusya Savaşı sonrası AB ülkelerinin Rusya üzerinde uyguladığı yaptırımlar ve krizin derinleşmesi enerji konusunda Rusya'ya bağımlılığı azaltmaya yönelik motivasyonları körüklemektedir. Bu durumda alternatif enerji hatlarının gündeme gelmesini zorunlu kılmaktadır.

Türkiye'nin konumu, gelecekte hem Avrupa'nın tedarik noktası hem de Rusya'nın enerji arzı için bir hub⁵⁹ olması açısından önemli bir avantaja sahiptir. Aynı zamanda Çin'in ürettiği ürünlerin ve İsrail, Lübnan, Mısır, Katar ve İran'ın zengin doğal kaynaklarının AB'ye aktarılmasında da önemli bir rotadır. Yaptırımlar sonucunda AB ile Rusya arasındaki ticari ve siyasi ilişkiler temel ihtiyaçlardan dolayı durma noktasına gelmiş olarak görünmektedir. Bu durumun sonucunda Rusya üzerinden AB ile ticari ve enerji ilişkileri kuran Asya'daki devletlerin yeni rotalar araması muhtemeldir. AB'nin alternatif enerji kaynağı bulması durumunda Rusya üzerinden giden Orta Asya enerji kaynakları AB tarafından kısılması durumunda direk AB'ye yönelik enerji satışını yapabileceği alternatif yollar

⁵⁷ Çağla Gul Yesevi ve Burcu Yavuz Tiftikçigil, Turkey-Azerbaijan Energy Relations: A Political and Economic Analysis, International Journal of Energy Economics and Policy, C.5 S.1, (2015):27-44.

⁵⁸ "Russian influence under threat in its own back yard", <https://www.bbc.com/news/world-europe-55157174> [Erişim Tarihi: 17.08.2025].

⁵⁹ Hub: Bilgisayar bilimlerinde yönlendirici olarak geçen bu kavram enerji güvenliği kapsamında "Enerjinin toplanarak dağıtıldığı merkez" anlamında kullanılmaktadır.

araması gerekeceği düşünülmektedir. İşte tam bu noktada Türkiye jeopolitik konumu nedeniyle bu süreçte önemli bir yere sahip olacaktır. Zengezur koridoru ile Türkiye, AB'nin Orta Asya ile ithalat ve ihracatta kullanacağı olası güzergahlar üzerinde yer almaktadır. Ayrıca Çin'in başlattığı karayolu projesinde Rusya'nın ticareti kesintiye uğrayacak gibi görünmekte, karayolu taşımacılığında da Türkiye'nin tek seçenek olarak tercih edilmesi muhtemel görünmektedir. Bu durumda koridorun enerjinin transiti noktasında yerini güçlendirecektir.

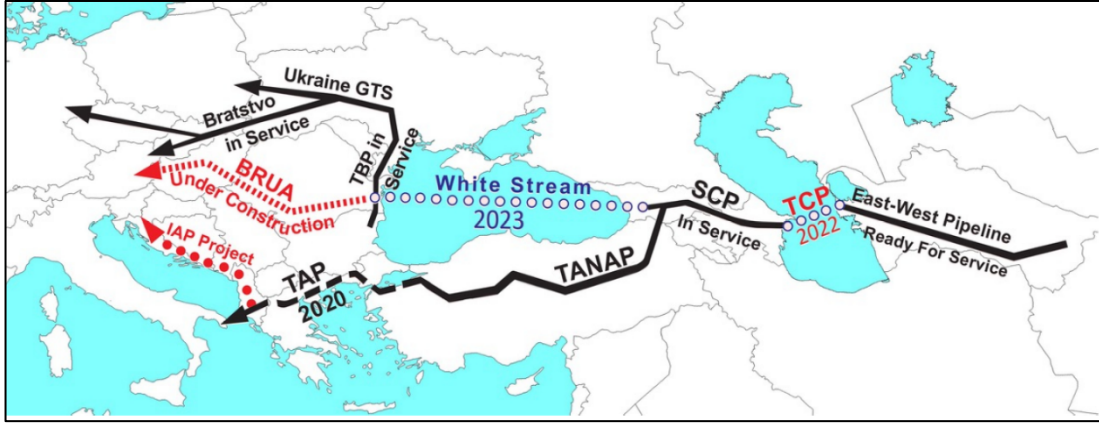
Zengezur Koridoru'nun Orta Asya Türk Devletleri'nin enerjisini aktarma konusunda etkilerini incelemek adına koridorun Azerbaycan ve Türkiye'yi bağlayacak olması sebebiyle Azerbaycan ve Orta Asya Cumhuriyetleri arasındaki enerji nakil hatlarının incelendiğinde, Uluslararası Enerji Ajansının verilerine göre Azerbaycan'ın Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile arasında henüz somut bir petrol veya doğalgaz boru hattı görülmemektedir. Petrol ve doğalgaz Hazar Denizi üzerinden gemilerle taşınmaktadır. Orta Asya ülkelerinden en büyük rezerve sahip olan Türkmenistan gazını Avrupa pazarına ulaştırmak için Trans Hazar Boru Hattı (TCP-Trans Caspian Pipeline) projesi bulunmaktadır. Bu hat ile gazın ihraç edilmesinde iki alternatif yol bulunmaktadır. Bunlardan ilki Türkiye-Azerbaycan'daki Trans-Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP-Trans Anatolian Natural Gas Pipeline) ve müteakibinde Trans-Adriyatik (TAP-Trans Adriatic Pipeline) Boru Hattı olarak gözükmemektedir. İkincisi ise Gürcistan'dan Romanya'ya Karadeniz altından gidecek Beyaz Akım (White Stream) boru hattı ile yapılmasıdır. Hazar Denizi'nden geçmesi planlanan bu hattın (TCP) yapılması 1990 yılından bu yana gündemdedir. Ancak Azerbaycan ile Türkmenistan arasındaki Hazar Denizi gaz sahasında ve Hazar Denizi sınırlarında hukuki anlaşmazlık durumu bulunmaktaydı. 12 Ağustos 2018 tarihinde Kazakistan'ın Aktau kentinde Hazar Denizi'ne sınır 5 ülke Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşmeyi onaylamışlardır. Sözleşme ile kapalı bir deniz (Su kütlesi) olarak tanımlanan Hazar Denizi'nde gaz boru hatlarının yerleştirilmesi sadece bu hatların geçtiği ülkelerin onayının gerektireceği husus olarak karar alınmıştır.⁶⁰ Dolayısıyla Türkmenistan ve Azerbaycan arasında yapılması planlanan bu projeye ilgili herhangi bir hukuki engel kalmamıştır. 11 Şubat 2021 yılında Türkmengaz Başkanı Batır Amanov'un Güney Gaz Koridoru'nun AB'nin enerji güvenliğini sağlamada önemli bir rol oynayacağını dile getirmiştir. Projenin gerçekleştirilmesi noktasında sadece finanse edilmesi kalmıştır ve yaklaşık maliyeti 2 milyar dolar olarak tahmin edilmektedir.⁶¹

Azerbaycan'dan petrol boru hattı olarak Baku-Tiflis-Ceyhan (BTC), Bakü-Novorossiysk (Northern Route Export Pipeline), Baku-Supsa (Western Route Export Pipeline) olmak üzere 3 boru hattı mevcuttur ve BTC boru hattı Türkiye'den geçmektedir. Azerbaycan'da doğalgaz boru hattı olarak Güney Kafkasya boru hattı (SCP-South Caucasus Pipeline), Gelişmiş Güney Kafkasya boru hattı (Borularının çapları genişlemiş olan), Hajiqabul (Gazi-Magomed-Mozdok) boru hattı, Hajiqabul (Gazi-Magomed-Astara) boru hattı, İran-Nakhchivan boru hattı (Salmas-Nakhchivan) olmak üzere 5 boru hattı mevcuttur. Türkiye, Güney Kafkasya boru hattı (SCP) ile Azerbaycan'a

⁶⁰ Convention on the Legal Status of the Caspian Sea (Aktau Convention), Aug. 12, 2018. <http://en.kremlin.ru/supplement/5328> . [Erişim Tarihi: 17.08.2025] Anlaşmada Hazar deniz ve göl olarak değil su kütlesi olarak isimlendirilerek özel duruma vurgu yapılmıştır.

⁶¹ "SGC can play important role in strengthening energy security of Turkey, European countries", <https://en.trend.az/business/energy/3379536.html> [Erişim Tarihi: 17.08.2025].

bağlanmaktadır. Bu hattın Harita-5'te görüldüğü üzere Türkiye'nin TANAP hattına bağlanması ve buradan Trans Atlantik (TAP) hattına bağlanarak AB'ye aktarılması planlanmaktadır.

Harita 5: Trans Hazar ve Beyaz Akım Boru Hatları Güney Gaz Koridorunu Tamamlaması

SONUÇ

Savaş araştırmaları kapsamı sadece silahlı kinetik çatışmalar değil, stratejik kaynakların yönetimi ve transiti, bunlara yönelik hibrit tehditleri de içermektedir. Geçmişten günümüze incelendiğinde de enerji rezervleri, transiti ve geçiş noktaları savaşın hem hedefi hem de aracı olmuştur. Bu bölgeler harekât planlamalarında ve ikmal faaliyetlerinin devamlılığında oldukça kritiktir. Dolayısıyla enerji altyapıları hedefli hibrit çatışmalar çok boyutlu olarak üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. Zengezur bölgesi de hibrit savaşın bilgi, ekonomik baskı, enerji kontrolü, diplomatik rekabet boyutlarını kapsayan jeopolitik bir geçiş noktasıdır.

İkinci Karabağ Savaşı sonrası yapılan mutabakata göre koridorun güvenliği Rusya tarafından sağlanması konusunda anlaşılmıştır. Güncel süreçte ise Erivan yönetimi Rusya ile mesafeli, batılı güçlerle ilişkilerini kuvvetlendirerek koridorun kendi kontrolünde olmasını istemektedir. Bu konuda en büyük destek ABD'den gelmektedir. Ukrayna'nın son süreçte Rusya'ya karşı başarılı olamaması ABD'yi Güney Kafkasya'da Rusya'yı daha fazla sıkıştırmak isteyeceği değerlendirilmektedir. Ayrıca devam eden süreçte Azerbaycan'ın Zengezur'a alternatif İran üzerinden Nahçıvan'a bir alternatif bir güzergâh konusunda anlaşması sonrası ABD'den tehdit dilinde bir karşılık alması bu durumu desteklemiştir. Nitekim gelişmeler bu yönde seyretmiş ABD, Azerbaycan ve Ermenistan'ın ortak payda da masaya oturmasını sağlamıştır.

Zengezur Koridoru'nun hayata geçirilmesi, Azerbaycan ve Türkiye'den geçen enerji ve ticaret yollarının potansiyelini artıracaktır. Açıktır ki, Zengezur Koridoru konsepti, sadece Avrupa ve Asya arasındaki demiryolu güzergahlarının açılması için değil, aynı zamanda bu ulaşım arteri boyunca enerji, ulaşım, ticaret yolları, havayolları, elektrik, enerji boru hatları ve fiber optik hatlar vb. işletmelerin işletilmesi için de fırsatlar yaratmaktadır.

Orta Asya Cumhuriyetleri ülkeleri genelinde Zengezur koridoru ele alındığında ise; Türk Birliğinin kurulması için sadece etnik olarak Türk kimliği altında homojen bir yapıya sahip olmaları veya Zengezur Koridoru'nun açılması ile bu ülkelerle karadan bağlantı sağlamakla kısa sürede enerjinin aktarılması bağlamında büyük bir ilerleme kaydedilmesini kısa vadede beklemek doğru

değildir. Çünkü Orta Asya ülkeleri halen yönetim şekilleri bakımında otoriter rejime sahipler ve henüz bağımsız politika üretmek için yeterli tecrübe ve görüşe sahip değillerdir. Tarihi geçmişi gereği kuzeyden Rusya'ya birçok konuda gözle görülmesi de göbekten bağlı olmaları, güneyden yükselen güç Çin ve istikrarsız bir ülke olan Afganistan ile çevrili olmaları, henüz kendi aralarındaki sınır sorunlarının olması gibi etkenler, dahası Türk üst kimliği çatısı altında ileri seviyede siyasi bütünleşmenin demografik yapılarını etkileri ile henüz oluşmamış uluslaşma sürecini sekteye uğratacağı endişesi ve bu etnisiteye dayalı siyasi oluşuma mesafeli davranmaları bağımsız hareket etmelerini oldukça zorlaştırmaktadır. Bu durumlarda savaş çalışmaları bağlamında hibrit tehditlere yönelik tedbir alınmasında önemli bir tutamak sunmaktadır. Zira Zengezur gibi stratejik koridorlar savaş araştırmaları kapsamında hem konvansiyonel hem de daha çok hibrit çatışma riskinin yüksek olduğu, enerji ikmalinin kontrol altına alınması gereken jeopolitik kırılma noktalarıdır.

Zengezur koridoru gelecek öngörüsü ortaya konulacak olursa; doğalgaz ve petrol boru hatları hemen kurulması zordur, çünkü doğalgaz ve petrol gibi kaynakların transiti noktasında yapılacak yatırımlar emin olunmadığında yapılmayacaktır. Yatırım yapılacak alanın istikrara kavuşması, çevre ülkelerin bu durumu onaylaması gerekmektedir. Zengezur koridorunun enerjinin aktarılması noktasında sadece Türkiye-Orta Asya ülkeleri bağlamında değil, daha geniş perspektiften bakılarak İran, Gürcistan, Rusya'nın enerji güvenliğine etkilerinin analiz edilmesi şarttır ve çalışılması gerekir. Bu sebeple koridorun Güney Kafkasya'ya yerleşmesi, kullanılabilirliğinin ve sürdürülebilirliğinin yaşanarak süreç içerisinde görülmesi gerekmektedir. Bu süreçte bölgede yeni tren yolu ağları yapılarak, var olan ancak faal olmayan demiryolları arızaları giderilerek, karayolları genişletilerek Kadim İpek Yolu canlandırılacağı öngörülmektedir. Sonunda da Türkiye, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ne üçüncü bir ülke iznin almadan doğrudan ulaşabilecektir. Bu süreç içerisinde Orta Asya ülkeleri de tüm yönleri ile gereken dönüşümleri sağlayabilirse koridor gelecekte, bugün öngörülenden ya da umulandan çok daha fazla katkı sağlayabilecek niteliğe sahip olacaktır. 100 yıl sonra da olsa Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün düşündüğü plan ve ileri görüşlülüğü ile oluşturmaya çalıştığı Türkistan-Orta Asya koridoru kurulacaktır.

KAYNAKÇA

- Brzezinski, Zbigniew. *Büyük Satranç Tahtası*. Çev. Yelda Türedi. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2005.
- Diener, Alexander C., ve Joshua Hagen. "Introduction: Borders, Identity and Geopolitics." In *Borderlines and Borderlands: Political Oddities at the Edge of Nation-State*, edited by Alexander C. Diener and Joshua Hagen. New York: Rowman & Littlefield Publishers, 2010.
- Grygiel, Jakub J. *Great Powers and Geopolitical Change*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2006.
- Hamzatlı, Mahammadnuru, ve Hamza Büber. *Zengezur Koridoru'nun Azerbaycan ve Türkiye'nin Dış Ticaretine Olası Etkileri*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2022.
- Karabekir, Kazım. *İstiklal Harbimiz*. Cilt 2. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Pamir, Necdet. *Enerjinin İktidarı*. İstanbul: Hayy Kitap, 2015.
- Timor, Ayşe Nur. *Güneydoğu Asya: Özellikler ve Bölgeler*. İstanbul: Çantay Kitabevi, 2002.
- Ağacan, Kamil. "Ermenistan-Gürcistan İlişkileri." *Ermeni Araştırmaları*, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, no. 19 (2005).
- Akengin, Hamza ve Hatice Kübra Gürçay. "Geography, Democracy and Administration Issue in the Middle East." *Humanities and Social Sciences* 2, no. 2 (2014): 23–32.
- Akıncı, Abdulvahap, ve Sayime Gül Kaba. "Kafkasya'nın Jeopolitik Önemi: Dağlık Karabağ ve Zengezur Koridoru Örneği." *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi* 9, no. 1 (2023): 88–106.
- Askeroğlu Arslan, Ayna. "Moskova Anlaşması ve Türkiye'nin Kuzey-Doğu Sınırı." *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17, no. 2 (2015): 1–20.
- Aslanlı, Araz. "Zengezur Koridoru: Zaferin Taçlanması." *Kriter* 6, no. 62 (2021). Accessed August 10, 2025. <https://kriterdergi.com/dosya-turk-dunyasi/zengezur-koridoru-zaferin-taclanmasi>
- Atnur, İbrahim Ethem. "Mustafa Kemal (Atatürk) ve Nahçıvan." *Erdem* 11, no. 32 (1998): 367–370. <https://erdem.gov.tr/tam-metin-pdf/492/tur>
- Demir, Tarık. "Anklav, Eksklav ve Uç Topraklar-Güvenlik İlişkisi." *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, Şubat 2020, UGK Özel Sayısı: 51–77. <https://doi.org/10.28956/gbd.695916>
- Department of Political Science, Assam University, Silchar ve Jnyanendra Barman, "China's Belt and Road Initiative: An Analysis", *Journal of Contemporary Politics* 2, sy 3 (2023): 97-102, <https://doi.org/10.53989/jcp.v2i3.23.11>.
- Dikbaşı, Kadir. "Türkmen Gazının Bağımsızlık Mücadelesi." *Avrasya Dosyası* 7, no. 2 (2001): 87–89.
- Efegil, Ertan ve Sibel Özsağ. "Hazar Havzası Enerji Kaynaklarının Jeostratejik Önemine Genel Bakış: Türkiye, Avrupa Birliği ve Uluslararası Petrol Şirketleri." *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 1, no. 1 (2013): 43–61.

- Gökbel, Ahmet, ve Togzhan Turganbayeva. “Kazakistan’da Petrol, Doğalgaz ve Dış Politika: Rusya, Çin, ABD ve AB Dengesi.” *Kırşehir Abi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 5, no. 1 (2021).
- Idan, Avinoam, ve Brenda Shaffer. “The Foreign Policies of Post-Soviet Landlocked States.” *Post-Soviet Affairs* 27, no. 3 (2011): 241–268. <http://doi.org/10.2747/1060-586X.27.3.241>
- İyikan, Necati. “Almanca Kaynaklara Göre Aral Gölü (Kumu) Sorununda Rusya Faktörü.” *Akademik Bakış* 6, no. 12 (2013): 224.
- Kapan, Kaan ve Gökçe Coşanar. “Sınır Yerleşmelerine Jeopolitik Açidan Bakmak: Iğdır Örneği.” *Ulusa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi* 4, no. 2 (2020): 175–197.
- Kayalp, Mert Eymen ve Dilşat Türkmenoğlu Köse. “ABD İran İlişkileri: İran’ın Rolü ve Ekonomik Yaptırımlar Üzerine Bir Değerlendirme.” *InTraders International Trade Academic Journal* 5, no. 1 (2022): 47–67. <https://doi.org/10.55065/intraders.1085117>
- Memmedov, Asim, ve Murteza Hasanoglu. “Hazar Denizinden Akdenize Zengezur Koridoru.” *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi* 2, no. 6 (2023): 334–344. <https://doi.org/10.33712/mana.1305013>.
- Morina, Fatri, ve Perparim Fuga. “The Importance of Transit Countries in Ensuring EU Energy Security: The Case of Ukraine.” *International Journal of Academic Research and Reflection* 3, no. 4 (2015): 50. <http://doi.org/2056-5429>.
- Narin, Müslüme. “Avrasya Bölgesindeki Türk Cumhuriyetlerinin Enerji Kaynakları ve İletim Hatlarının Türkiye’ye Katkıları.” *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies* 6, no. 1 (2006): 151–167.
- Özdemir, Seçil. “Güney Azerbaycan Meselesi: Tarihi ve Kültürel Boyutu.” *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, no. 7 (2020): 365.
- Özsoy Sipahi, Bahar, ve Esra Banu Sayın. “Orta Asya’da Enerji Politikaları ve Küresel Rekabet Bağlamında Türkiye’nin Rolü Üzerine Bir Değerlendirme.” *Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD)* 15, no. 30 (2022): 303–328.
- Ratzel, Friedrich. “Die Gesetzes des räumlichen Wachstums der Staaten.” *Petermanns Mitteilungen* 42 (1896): 97–107.
- Samaras, Constantine, William J. Nuttall, ve Morgan Bazilian. “Energy and the Military: Convergence of Security, Economic, and Environmental Decision-Making.” *Energy Strategy Reviews* 26 (September 2019): 100409.
- Seferli, Hacı Fahreddin. “Nahçıvan’ın Abluka Durumu Zengezur’un Ermenistan’a Bağlanması ile Başladı.” *Yeni Türkiye*, no. 60 (2014): 1–7.
- Seyidov, M., ve A. Akıncı. “Nahçıvan’ın Varlık Mücadelesinde Türkiye.” *International Journal of Disciplines Economics & Administrative Sciences Studie* 7, no. 30 (2021): 395.
- Şenol, Celal, ve Süheyla Üçışık Erbilin. “Analysis of the Impact of the Middle Corridor on Turkey in Terms of Geopolitics and Economy in the OBOR Initiative.” *Coğrafya Dergisi / Journal of Geography* 0, no. 45 (2022): 161–180. <https://doi.org/10.26650/JGEOG2022-1159338>

- Şir, Aslan Yavuz. “Ermenistan’la Gürcistan Arasında Yeni Bir Dönem Mi, Yeni Gerginlikler Mi?” *AVİM* 5 (2019).
- Yergin, Daniel. “Ensuring Energy Security.” *Foreign Affairs* 85, no. 2 (April 2006). <http://doi.org/10.2307/20031912>.
- Yesevi, Çağla Gül, ve Burcu Yavuz Tiftikçigil. “Turkey-Azerbaijan Energy Relations: A Political and Economic Analysis.” *International Journal of Energy Economics and Policy* 5, no. 1 (2015): 27–44.
- “Armenian Declaration of Independence.” Proclaimed August 23, 1990. *Official Records of the Supreme Soviet of the Armenian SSR*. Accessed October 31, 2025. <https://www.gov.am/en/independence/>
- “SGC can play important role in strengthening energy security of Turkey, European countries”, <https://en.trend.az/business/energy/3379536.html>
- “Türkiye - İran Hudut Hattının Tayini Hakkında Tahran’da 23 Kânunusani 1332 Tarihinde İmzalanan İtilâfnamenin Tasdikina Dair Kanun (2132 S.K.).” *Resmî Gazete*, Haziran 1932, 2011: 1605–161. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2132.pdf>
- “Türkmenistan’ın Doğalgaz Üretim ve İhracat Potansiyeli”, <https://www.atavatan-turkmenistan.com/tr/tag/turkmenistanin-dogalgaz-uretim-ve-ihracat-potansiyeli/>
- A conversation with Paul Krugman, 12 Mayıs 2025, Eyes on the Economy, Bölüm 22, <https://cibccm.com/en/insights/podcasts/a-conversation-with-paul-krugman/>
- Bridging Eurasia: The New Silk Road, <https://natoassociation.ca/bridging-eurasia-the-new-silk-road/>
- Connecting Europe & Asia: The EU Strategy , https://www.eeas.europa.eu/eeas/connecting-europe-asia-eu-strategy_en
- Constitution of the Republic of Armenia, art. 205, adopted July 5, 1995, amended through 2021, Official Gazette of the Republic of Armenia, <https://www.president.am/en/constitution-2015/>
- Convention on the Legal Status of the Caspian Sea (Aktau Convention), Aug. 12, 2018. <http://en.kremlin.ru/supplement/5328> .
- Crossroads of Peace project designed to connect Persian Gulf, Gulf of Oman, Black Sea, Caspian Sea and Mediterranean Sea, <https://armenpress.am/en/article/1124418>.
- DEİK. (2006), Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, Kırgızistan Ülke Bülteni, Şubat 2006, www.deik.org.tr/bultenler/Kirgizistan-Subat2006.pdf
- Deniz İstikbal, Igdir-Nakhchivan gas pipeline holds great significance for Türkiye's current energy profile: Expert, <https://www.setav.org/en/igdir-nakhchivan-gas-pipeline-holds-great-significance-for-turkiyes-current-energy-profile-expert/>
- Energy security – Azerbaijan energy profile – Analysis 2023, International Energy Agency, <https://www.iea.org/reports/azerbaijan-energy-profile/energy-security>

- Jamilov Mahammad R., 'The Baku-Tbilisi-Ceyhan Project - The Greatest Project of the XXI Century,' https://tasam.org/en/Icerik/70166/the_baku-tbilisi-ceyhan_project_-_the_greatest_project_of_the_xxi_century
- Natural Gas and Oil Report 2025, <https://www.eni.com/content/dam/enicom/documents/eng/visione/wer/2025/WER-2025-Natural-Gas.pdf>, <https://www.eni.com/content/dam/enicom/documents/eng/visione/wer/2025/WER-2025-Oil.pdf>
- Rakhmetova Klara G, 'Transportation of Oil and Gas in Kazakhstan,' https://www.energycharter.org/fileadmin/DocumentsMedia/Events/20041019-ETEA_CAP_S2_KGRakhmetova.pdf
- Statistical Review of World Energy 2022* (bp.com) [Erişim Tarihi: 17.08.2025]
- Stratejik Ortak. (2019), Orta Asya'daki 5 Türk Devleti'nin Yeraltı Kaynakları. Mayıs 25, 2020 tarihinde Stratejik Ortak: <https://www.stratejikortak.com/2019/11/turk-devletleri-yeralti-kaynaklari.html>
- The Economic Times: Ermenistan Hintli tüccarlara İran-Karadeniz ulaşım koridoru sunuyor, https://tr.armradio.am/2023/03/13/the-economic-times-ermenistan-hintli-tuccarlara-iran-karadeniz-ulasim-koridoru-sunuyor/?doing_wp_cron=1700500136.4750959873199462890625
- The Nakhchivan Corridor Will Boost Connectivity in the Caucasus, Euractiv, <https://www.euractiv.com/section/azerbaijan/opinion/the-nakhchivan-corridor-will-boost-connectivity-in-caucasus/>
- Tural Gafarlı, Zengezur Koridoru, https://www.academia.edu/63276991/Zengezur_Koridoru
- XOFC. (2006), Central Asia-Oil Pipeline Background, <http://www.exorthodoxforchrist.com/resources4.htm>
- Yavuz, M. Hakan. "Miatusm and the Bewildering Russian Role in Karabakh - MEPC - 02.09.2023." *Center for Eurasian Studies (AVİM) Blog*, no. 2023/52. 2023.